ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ СУЧАСНИХ ЗНАНЬ»

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ФЕДЧИШИН АНДРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

Прим № _____
УДК 347.918

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕКСПЕРТИЗА В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Спеціальність 12.00.04 – господарське право;
господарсько-процесуальне право

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ /А. А. Федчишин/

Науковий керівник:
Бичкова Світлана Сергіївна,
доктор юридичних наук, професор

Київ 2021

АНОТАЦІЯ

Федчишин А. А. Експертиза в третейському судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право. – ПВНЗ «Університет сучасних знань», Київ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, Київ, 2021.

Дисертація є самостійною і завершеною працею, метою якої є вирішення теоретичних і практичних проблем застосування експертизи в діяльності третейських судів, вироблення на їх основі рекомендацій щодо удосконалення законодавства України у цій сфері та практики його застосування.

У дисертації досліджено теоретико-правові засади експертизи у третейському судочинстві, зокрема: сформульовано поняття та визначено правову природу експертизи в третейському судочинстві, простежено генезу законодавства про третейські суди, а також досліджено нормативно-правове регулювання експертизи в третейському судочинстві.

Обґрунтовано, що експертизу в третейському судочинстві слід розглядати як врегульовану нормами права діяльність визначеного ухвалою третейського суду експерта чи експертної установи по вивченню, аналізу та оцінці на основі спеціальних знань об’єктів, явищ і процесів відповідно до поставлених третейським судом питань і підготовку обґрунтованого висновку, що буде використовуватись як засіб доказування в процесі третейського розгляду при прийнятті рішення по суті спору.

Зроблено висновок про те, що сутність експертного дослідження полягає у встановленні обізнаною особою – експертом, за завданням третейського суду у провадженні якого перебуває справа, по наданим у розпорядження експерта матеріальним об’єктам (речовим доказам), фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи.

Висновок, складений за результатами експертного дослідження, слугує одним із засобів доказування. А фактичні відомості (дані), що містяться у висновку експерта, є доказами. При цьому доказова інформація, отримана у результаті експертизи, не може міститися в іншому засобі доказування.

Проаналізовано процесуальні аспекти експертизи у третейському судочинстві: виокремлено особливості призначення і проведення експертизи в третейському судочинстві, визначено види експертиз, а також компетенцію експертів у третейському судочинстві.

Зазначено, що експертиза в третейському судочинстві повинна призначатися у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань, про що повинна складатися ухвала третейського суду. Також потрібно нормативно закріпити право сторін пропонувати експертів, експертні установи для залучення їх для проведення експертизи та перелік питань, що підлягають вирішенню, що затверджується ухвалою третейського суду.

Водночас третейський суд може самостійно визначати експертів, експертні установи та перелік питань, що підлягають вирішенню, і зобов’язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи. Проте сторони не повинні бути позбавлені права самостійно на договірній основі проводити експертизи і надавати їх результати для розгляду третейському суду. Третейський суд може як прийняти до уваги надані сторонами висновки експертів, так і прийняти рішення про проведення повторної експертизи із залученням визначених судом експертів чи експертних установ.

Виходячи із особливої специфічної ролі експертизи у третейському суді, встановлено, що на законодавчому рівні необхідні новації щодо конкретизації обсягу прав та обов’язків експерта, визначення кола осіб, які можуть бути залучені як експерти, та вимог до них. Також необхідні: розмежування сфери регулювання діяльності експертів третейського судочинства, конкретизація порядку організації проведення експертизи,

визначення прав та обов'язків особи, яка залучається як експерт, окреслення кола питань, що вправі вирішувати експерт, та інші.

Зроблено висновок, що для альтернативного судочинства найбільш характерними є інженерно-технічні, економічні (бухгалтерські), фінансово-економічні, товарознавчі, оціночні, будівельно-технічні, дорожньо-транспортні, комп'ютерно-технічні, техніко-криміналістичні, лінгвістичні, екологічні та інші експертизи.

Обґрунтовується, що експертна діяльність є спеціалізованою професійною діяльністю. Питання, які виносяться на вирішення експертизи, повинні бути такими, що не припускають двозначного тлумачення. Експерт не повинен вирішувати питання, що виходять за межі його спеціалізації. Активне та кваліфіковане застосування спеціальних знань у третейському судочинстві значно розширює пізнавальні можливості в процесі збирання, дослідження й оцінки доказів, сприяє підвищенню якості доказування.

Обґрунтовано доказове значення висновку експерта у третейському судочинстві, зокрема для цього досліджено питання доказування в третейському судочинстві, сформульовано поняття висновку експерта та виокремлено вимоги, які ставляться до нього, досліджено оцінку висновку експерта третейським судом.

Встановлено, що для здійснення експертизи в третейському судочинстві повинні бути дотримані наступні вихідні вимоги: аргумент має бути коректним незалежно від авторитету експерта, що його підтримує; експерт повинен бути авторитетним фахівцем у тій галузі, до якої належать питання дослідження; питання дослідження повинні бути виключно у межах компетенції експерта; тлумачення поставлених перед експертом питань (експертного завдання) мають бути коректними; експерт повинен бути незалежним та неупередженим (на його судження не повинні впливати сторонні причини).

Обґрунтовано, що висновок експерта є доказом у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді, він містить відомості

про факти (фактичні дані), що встановлюються експертом у результаті проведеного ним дослідження. Переважна більшість регламентів та інших нормативних актів по вирішенню альтернативних спорів, не визначають вимог щодо професіоналізму чи оформлення висновків експертів. Законом України «Про третейські суди» не встановлено обов'язкові вимоги до особи експерта, до результатів експертного дослідження, що оформляються у вигляді висновку експерта, до його форми і обов'язкових реквізитів. Лише в окремих регламентах третейських судів в Україні, мають місце вимоги до висновку експерта та його реквізитів.

Аргументовано, що суттєвими ознаками висновку експерта як засобу доказування в третейському судочинстві є: з'являється у провадженні як результат проведеного дослідження; виходить від кваліфікованого експерта, що володіє певними спеціальними знаннями, без яких подальше дослідження або розгляд справи були б неможливими; надається із дотриманням спеціально встановленого законом порядку; спирається на інші зібрані під час розгляду справи докази; на відміну від інших джерел фактичних даних, містить вивідне знання про факти і обставини, що є необхідними для вирішення справи третейським судом.

Зроблено висновок, що визначення сукупності критеріїв оцінки висновку експерта є необхідним для забезпечення його якості. Такими елементами є: особа експерта, дотримання кваліфікаційних вимог і досвіду професійної роботи; незалежність експерта; діапазон розглядуваних питань, чіткість відповідей і зроблених висновків; інші обставини і фактори, що випливають із матеріалів, наданих на експертизу; порядок викладення достовірних даних, повнота дослідження і наукова обґрунтованість висновку експерта; обґрунтованість вибору методики дослідження і правильності формування результатів у висновку у сукупності з усіма матеріалами; відповідність змісту висновку експерта матеріалам справи для досягнення справедливості і ефективності третейського розгляду.

Визначено, що дотримання вказаних критеріїв оцінки є основою для

визначення висновку експерта як засобу доказування і своєрідною формальною перевіркою висновку щодо: відповідності кваліфікації судового експерта предмету експертизи, його незалежності; дотримання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи; обґрунтованості вибору та повноти методики дослідження, прийомів і способів використання технічних засобів; дотриманні порядку викладення достовірних даних, повноти дослідження і наукової обґрунтованості висновку експерта.

Ключові слова: третейське судочинство, доказування, докази, експертиза, експерт, висновок експерта, оцінка доказів.

SUMMARY

Fedchyshyn A. A. Examination in arbitration proceedings. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.04 – economic law; economic and procedural law (081 – Law). – Private higher education institution «University of Modern Knowledge», Kyiv; The Academician F. H. Burchak Scientific-Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is an independent and completed work, the purpose of which is to solve theoretical and practical problems of application of expertise in the activities of arbitration courts, development on their basis of recommendations for improving the legislation of Ukraine in this area and practice of its application.

In the dissertation the theoretical and legal bases of examination in arbitration proceedings are investigated, in particular: the concept and legal nature of examination in arbitration are formulated, the genesis of the legislation on arbitration courts is traced, and also normative-legal regulation of examination in arbitration is investigated. It is substantiated that the examination in arbitration proceedings should be considered regulated by the rules of law activities determined by the decision of the arbitration court expert or expert institution for the study, analysis and evaluation based on special knowledge of objects, phenomena and

processes in accordance with arbitration issues. will be used as a means of proof in the arbitration process when deciding on the merits of the dispute.

It is concluded that the essence of the expert study is to establish a knowledgeable person – an expert, on behalf of the arbitral tribunal in which the case is, on the material objects (material evidence) provided to the expert, factual data relevant to the correct decision affairs. The conclusion drawn from the results of the expert study serves as one of the sources of evidence. And the factual information (data) contained in the expert's report is evidence. In this case, the evidentiary information obtained as a result of the examination may not be contained in another means of proof.

Procedural aspects of expertise in arbitration proceedings are analyzed: the peculiarities of appointment and conduct of expertise in arbitration are singled out, types of examinations are determined, as well as the competence of experts in arbitration.

It is noted that the expertise in arbitration proceedings should be appointed in cases where the circumstances of the case relevant to the decision can be investigated only on the basis of the use of special knowledge, which should be the decision of the arbitration court. It is also necessary to normatively enshrine the right of the parties to propose experts, expert institutions to involve them in the examination and the list of issues to be resolved, approved by a decision of the arbitral tribunal. At the same time, the arbitral tribunal may independently determine the experts, expert institutions and the list of issues to be resolved, and oblige the parties or one of the parties to order an examination.

However, the parties should not be deprived of the right to independently conduct examinations on a contractual basis and submit their results to the arbitral tribunal. The arbitral tribunal may either take into account the expert opinions provided by the parties or decide to conduct a re-examination with the involvement of court-appointed experts or expert institutions.

Based on the special specific role of expertise in the arbitration court, it is established that at the legislative level innovations are needed to specify the scope

of rights and responsibilities of the expert, to determine the range of persons who can be involved as experts and requirements for them. It is also necessary: delimitation of the sphere of regulation of the activity of arbitration experts, specification of the procedure for organizing the examination, determination of the rights and responsibilities of the person involved as an expert, delineation of the range of issues that the expert may decide and others.

It is concluded that the most typical for alternative litigation are engineering, economic (accounting), financial and economic, commodity, valuation, construction and technical, road transport, computer and technical, forensic, linguistic, environmental and other expertise.

It is substantiated that expert activity is a specialized professional activity. The issues submitted for examination should be such that they do not involve ambiguous interpretation. An expert should not address issues that go beyond his specialization. Active and qualified application of special knowledge in arbitration significantly expands the cognitive capabilities in the process of collecting, researching and evaluating evidence, improves the quality of evidence.

The probative value of the expert’s opinion in arbitration is substantiated, in particular: the issue of proving in arbitration is investigated, the concept of the expert’s opinion is formulated and the requirements to it are singled out, the assessment of the expert’s opinion by the arbitration court is investigated.

It is established that the following initial requirements must be met for the examination in arbitration proceedings: the argument must be correct regardless of the authority of the expert who supports it; the expert must be an authoritative expert in the field to which the research questions belong; research questions should be exclusively within the competence of the expert; the interpretation of the questions posed to the expert (expert task) must be correct; the expert must be independent and impartial.

It is substantiated that the expert's opinion is evidence in modern arbitration and international commercial proceedings, it contains information about the facts (facts) established by the expert as a result of his research. The vast majority of regulations

and other regulations for resolving alternative disputes do not define the requirements for professionalism or execution of expert opinions. The Law of Ukraine «On Arbitration Courts» does not set mandatory requirements for the identity of the expert, the results of the expert examination, which are drawn up in the form of an expert opinion, its form and mandatory details.

Only in certain regulations of arbitration courts in Ukraine, there are requirements for the opinion of the expert and his details. It is argued that the essential features of the expert's opinion as a means of proof in arbitration are: appears in the proceedings as a result of the study; comes from a qualified expert who has some special knowledge, without which further investigation or consideration of the case would be impossible; provided in compliance with the procedure specially established by law; relies on other evidence collected during the trial; unlike other sources of factual data, it contains a deductive knowledge of the facts and circumstances necessary to decide the case by the arbitral tribunal.

It is concluded that the definition of a set of criteria for evaluating the expert's opinion is necessary to ensure its quality. Such elements are: the identity of the expert, compliance with qualification requirements and professional experience; independence of the expert; the range of questions considered, the clarity of answers and conclusions; other circumstances and factors arising from the materials submitted for examination; the procedure for presenting reliable data, the completeness of the study and the scientific validity of the expert's opinion; the validity of the choice of research methodology and the correctness of the formation of results in the conclusion, in conjunction with all materials; compliance of the content of the expert's opinion with the case materials to achieve fairness and efficiency of arbitration.

It is determined that compliance with these evaluation criteria is the basis for determining the expert's opinion as a means of proof and a kind of formal verification of the conclusion on: compliance of the qualification of a forensic expert with the subject of examination, its independence; observance of the procedural order of preparation, appointment and carrying out of examination; validity of the

choice and completeness of research methods, techniques and methods of using technical means; compliance with the procedure for presenting reliable data, the completeness of the study and the scientific validity of the expert's opinion.

Keywords: arbitration, proving, evidence, examination, expert, expert opinion, evaluation of evidence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Федчишин А. А. Концептуальні основи експертного забезпечення в третейському судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 259–262.

2. Федчишин А. А. Експертне забезпечення альтернативної третейської юрисдикції: правові основи функціонування в Україні та в міжнародній арбітражній практиці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 223–227.

3. Федчишин А. А. Правове неврегулювання оцінки експертизи серед доказів у третейському розгляді. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 145–149.

4. Федчишин А. А. Генезис законодавства про третейські суди і міжнародний комерційний арбітраж. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 390–397.

5. Fedchyshyn A. Competence of experts of the arbitration court and international commercial arbitration and their right to resolve legal issues. *European Reforms Bulletin*. 2020. № 4. P. 12–18.

6. Fedchyshyn A. Forensic research and expertise in the proceedings, arbitration and international arbitration. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9 (9). P. 15–29.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Федчишин А. А., Янчук О. Ю. Типові експертизи, які призначаються в господарському процесі. *Актуальні питання судової експертизи та*

криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю створення Харків. наук.-дослідн. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листопада 2013 р.). Харків : «Право», 2013. С. 56–57.

8. Федчишин А. А. Рецензирование заключений судебной экспертизы как средство обеспечения эффективности правосудия Украины. *Аубакировские чтения*: материалы Международ. науч.-практ. конф. (19 февраля 2015 р.). Алматы, 2015. С. 480–487.

9. Федчишин А. А. Особливості призначення експертизи в третейському суді. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали круглого столу (23 квітня 2015 р.). Київ : ННІ підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів НАВС, 2015. С. 353–355.

10. Федчишин А. А. Окремі аспекти ефективного експертного дослідження у третейському процесі. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 вересня 2016 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2016. С. 85–87.

11. Федчишин А. А. Окремі питання експертного забезпечення кримінального провадження. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування*: матеріали конф. (20 квітня 2017 р.). Київ: НАВС, 2017. С. 388–392.

12. Федчишин А. А. Експертне забезпечення третейської інституції як альтернативного способу розгляду спорів. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 р.). Київ-Маріуполь, 2018. С. 368–370.

13. Федчишин А. А. До питання оцінки висновків експертів третейським судом. *Теорія та практика судово-експертної діяльності*: матеріали круглого столу, присвяченого пам’яті З. С. Меленевської (м. Київ, 28 лютого 2018 р.). Київ : НАВС, 2018. С. 168–170.

14. Федчишин А. А. До питання визначення поняття «експертне забезпечення». *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17 травня 2018 р.). Вип. 3. 2018. URL : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2336.

15. Федчишин А. А. Актуальні питання експертизи як джерела доказу в діяльності третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу. *Тридцять дев'яті економіко-правові дискусії*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (26 липня 2019 р.). Львів, 2019. С. 69–75.

16. Федчишин А. А. Окремі питання експертного забезпечення третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали ІІ-гої Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ: Вид-во Ліра-К, 2020. С. 612–618.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 15
ВСТУП 17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТИЗИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ 27
1.1 Поняття та правова природа експертизи в третейському судочинстві 27
1.2 Генеза законодавства про третейські суди 47
1.3 Нормативно-правове регулювання експертизи в третейському судочинстві 61
Висновки до розділу першого 72
РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТИЗИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ 76
2.1 Особливості призначення та проведення експертизи в третейському судочинстві 76
2.2 Види експертиз, що проводяться в третейському судочинстві 91
2.3 Компетенція експерта у третейському судочинстві 100
Висновки до розділу другого 112
РОЗДІЛ 3 ДОКАЗОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ 116
3.1 Питання доказування в третейському судочинстві 116
3.2 Поняття висновку експерта та вимоги, що ставляться до нього 130
3.3 Оцінка висновку експерта третейським судом 144
Висновки до розділу третього 156
Висновки 161
Список використаних джерел 168
Додаток А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ 206

Додаток Б ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ ЗАРЕЄСТРОВАНИХ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ ЗА ТИПАМИ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ (станом на 2018 рік)..... 209

Додаток В КІЛЬКІСТЬ СПРАВ, ПРИЙНЯТИХ ДО РОЗГЛЯДУ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 2012-2018 РОКІВ 211

Додаток Г КІЛЬКІСТЬ СПРАВ, РОЗГЛЯНУТИХ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 2010-2018 РОКІВ 213

Додаток Д ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ (ІСАС) У 2018 РОЦІ..... 214

Додаток Е ОСПОРЮВАНІСТЬ РІШЕНЬ У СПРАВАХ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ У 2015-2018 РОКАХ 217

Додаток Ж СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО СКАСУВАННЯ РІШЕНЬ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 2013-2018 РОКІВ 218

Додаток И СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ НЕ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ (ІЗ ЗЛОЧИННОЮ МЕТОЮ) ЗА ПЕРІОД 2011-2018 РОКІВ..... 219

Додаток К ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ (ІСАС) У 2019 РОЦІ..... 220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПК	Агропромисловий комплекс
ГПК	Господарський процесуальний кодекс
ДНДЕКЦ	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Держарбітраж	державний арбітраж
ДСТУ	Державний стандарт України
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЗАТ	закрите акціонерне товариство
КМКПТ	Конвенція ООН про купівлю-продаж
КНДІСЕ	Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МЮ	Міністерство юстиції
НДЕКЦ	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НДІ	Науково-дослідний інститут
ООН	Організація Об’єднаних Націй
СБУ	Служба безпеки України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ВЦВК	Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
США	Сполучені Штати Америки
ТОВ	товариство з обмеженою відповідальність
ТПП	Торгово-промислова палата
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
ЮНСІТРАЛ	Комісія ООН по праву міжнародної торгівлі

Arbitration Committee	Арбітражний комітет
IBA	International Bar Association, Міжнародна бар Асоціація, Міжнародній асоціації юристів (зареєстрована в Об'єднаному Королівстві Лондон W1T 1AT)
IBA Rules on the Taking of Evidence in International Commercial Arbitration	Правила IBA про збір доказів у міжнародному комерційному арбітражі (IBA правила доведення)
ICAC	Міжнародний комерційний арбітражний суд при торгово-промисловій палаті України
ICC	Міжнародна торгова палата
ICC Rules of Arbitration	Правила Міжнародного арбітражного суду при Міжнародній торговій палаті
ICDR	Міжнародний центр з вирішення спорів
ISO	International Organization for Standardization,
IEC	International Electrotechnical Commission
CPR	International Institute for Conflict Prevention & Resolution (Міжнародний інститут по запобіганню і вирішенню конфліктів по медіації)
LCIA	Лондонський Суд Міжнародного Арбітражу

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Основоположним напрямом формування правової держави є законодавче закріплення та гарантування можливості захисту прав, свобод та інтересів осіб, зокрема шляхом звернення до органів судової влади. Однак, що стосується приватноправових відносин, то тут не слід абсолютизувати роль суду у вирішенні спорів. Конституція України проголошує право кожного на захист прав, свобод та інтересів будь-яким незабороненим у законі способом, що дозволяє суспільству формувати альтернативні інститути захисту, що є відмінними від традиційного судового розгляду. Таким інститутом, зокрема, є третейське судочинство.

Визначальною складовою системи засобів захисту прав людини у розвиненій демократичній державі є науково забезпечене, організаційно збалансоване, функціонально доступне й ефективне альтернативне судочинство. Стрижневим елементом такого способу захисту прав, свобод та інтересів, його визначальною ланкою повинно стати доказування, яке вже забезпечене розвиненою теорією доказів, системним і логічним законодавством та усталеною практикою третейського розгляду.

Серед питань надійного наукового забезпечення альтернативного судочинства в Україні основне місце посідає система нормативних приписів і рекомендацій щодо ефективного використання при доказуванні у третейському суді спеціальних знань. Характер вирішення спірних питань, здебільшого, потребує залучення спеціальних знань різних галузей науки і техніки, тому для альтернативного судочинства характерними є інженерно-технічні, економічні (бухгалтерські), фінансово-економічні, товарознавчі, оціночні, будівельно-технічні, дорожньо-транспортні, комп’ютерно-технічні, техніко-криміналістичні, лінгвістичні, екологічні та інші експертизи. А самій експертизі відводиться провідна роль серед форм застосування спеціальних знань в інтересах альтернативного судочинства.

Проблеми доказування підіймались у дослідженнях відомих українських та зарубіжних фахівців, проведених у межах різних галузей процесуального права.

Серед представників господарського процесуального права слід відзначити праці В. В. Бабенко, І. А. Балюк, В. Е. Беляневича, О. А. Беляневич, Л. Н. Білецької, С. С. Бичкової, С. В. Васильєва, С. Ф. Демченка, М. П. Курило, Л. М. Ніколенко, О. П. Подцерковного, Д. М. Притики, Т. В. Степанової, М. І. Тітова, О. І. Харитонової, В. С. Щербини та інших.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали також роботи вчених-криміналістів, які зробили вагомий внесок у вирішення теоретичних проблем судової експертології, а саме: А. Ф. Аубакірова, Р. С. Бєлкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, Г. І. Грамовича, І. В. Гори, А. В. Дулова, Н. І. Клименко, В. Я. Колдіна, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Г. М. Нагорного, Ю. Ю. Орлова, Б. В. Романюка, О. О. Садченка, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, О. Р. Шляхова, М. Г. Щербаковського та ін.

У різні періоди проблеми використання спеціальних знань в альтернативних формах судочинства викликали інтерес у вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема О. І. Бєлоглавека, К. А. Букалова, М. В. Жижиної, А. І. Зайцева, В. А. Никифорова, Ю. Д. Притики, Г. К. Прокопанич, Н. І. Проців, В. А. Ревун, М. К. Треушнікова, С. С. Толмачової, С. О. Юлдашева, С. Я. Фурси, W. W. Park, J. G. Sidak, A. I. E. Schneider та ін.

Відзначаючи теоретичну та практичну значущість наукових праць згаданих науковців, варто зауважити, що вирішення проблем використання спеціальних знань в альтернативних формах судочинства ними здійснювалося лише у зв'язку з розвитком методів дослідження різноманітних об'єктів, без визначення можливостей, які надаються сторонам та суду законодавством, розуміння особливостей використання спеціальних знань у третейському судочинстві.

Дослідження проблем використання спеціальних знань під час альтернативного судочинства лише в одному аспекті викликали штучний відрив взаємопов'язаних складових єдиного дослідження, і, як наслідок, свідчать про його певну неповноту. Крім того, основні розробки експертного забезпечення третейського розгляду здійснювалися ще до прийняття Верховною Радою України

у 2004 році Закону України «Про третейські суди». Викладене і зумовило актуальність обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Наукове дослідження виконане відповідно до Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадського суспільства в Україні»; Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, схваленої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; Постанови НАН України від 20.12.2013 № 179 «Про Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014-2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академій наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за Пріоритетними науковими напрямами досліджень (п. 3.4. Політико-правові науки).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є вирішення теоретичних і практичних проблем застосування експертизи в діяльності третейських судів, вироблення на їх основі рекомендацій щодо удосконалення законодавства України у цій сфері та практики його застосування.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення таких *завдань*:

– з'ясувати поняття експертизи в третейському судочинстві та процесуальні особливості її здійснення;

– виявити особливості і закономірності генези законодавства про третейські суди, роль експертизи в їх діяльності;

– з'ясувати правове регулювання експертизи у третейських судах та потреби вдосконалення законодавства;

– визначити особливості призначення експертиз у третейських судах;

– з'ясувати компетенцію експертів третейського суду у вирішенні правових питань;

– розкрити проблемні питання доказування у третейському суді;

– визначити поняття висновку експерта та вимоги, що ставляться до нього у третейському суді;

– виокремити критерії та правила оцінки висновків експертів третейським судом;

– розробити пропозиції щодо удосконалення законодавства України, що регулює питання експертизи в третейському судочинстві.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у сфері діяльності третейських судів в зв'язку з використанням спеціальних знань при розгляді спорів шляхом здійснення експертизи.

Предмет дослідження – експертиза в третейському судочинстві.

Методи дослідження. Методологічною основною дослідження є загальні закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, які сприяли розумінню об'єкта, предмета, мети і завдань дослідження у контексті взаємообумовленості здобутків і потреб практики.

При проведенні дослідження (у всіх розділах дисертації) застосовувалися методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування), що надали змогу детальніше усвідомити зміст досліджуваних питань дисертації, і догматичний метод – при тлумаченні правових і криміналістичних категорій, уточненні понятійно-категоріального апарату.

Крім того, для досягнення поставлених завдань в комплексі застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: системно-аналітичний – для узагальнення наукових підходів до змісту і правової природи експертизи *(підрозділ 1.1)*; історичний – для дослідження генези становлення законодавства про третейські суди *(підрозділ 1.2)*; порівняльного аналізу – для дослідження нормативно-правового регулювання експертизи в третейському судочинстві, особливостей призначення і проведення такої експертизи, компетенції експертів у третейському судочинстві, оцінки висновку експерта третейським судом *(у підрозділах 1.3, 2.1, 2.3, 3.3)*; аналізу визначень – для поглиблення розуміння понятійного апарату доказування у третейському суді, у тому числі понять «експертне забезпечення», «експертиза», «експертні докази», «висновок

експерта», а також для характеристики змісту висновку експерта *(підрозділи 1.1, 3.1, 3.2)*; статистичний (групування, зведення, *аналіз* кількісних показників) – для ілюстрації теоретичних висновків з вивчення даних практики проведення експертизи в третейських судах *(підрозділ 2.2)*.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших в Україні досліджень, в якому на основі сучасних досягнень теорії судової експертизи, теорії доказів узагальнено та вирішено комплекс проблемних питань, що виникають при використанні експертизи під час розгляду справи третейським судом. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано низку положень і висновків, що мають теоретичне та практичне значення і характеризуються науковою новизною, зокрема:

вперше:

1) сформульовано поняття експертизи в третейському судочинстві як врегульованої нормами права діяльності визначеного ухвалою третейського суду експерта чи експертної установи по вивченню, аналізу та оцінці на основі спеціальних знань об’єктів, явищ і процесів відповідно до поставлених третейським судом питань і підготовка обґрунтованого висновку, що буде використовуватись як засіб доказування в процесі третейського розгляду при прийнятті рішення по суті спору;

2) обґрунтовано та запропоновано для закріплення в чинному законодавстві положення про те, що експертиза в третейському судочинстві призначається у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань, про що постановляється ухвала третейським судом; сторони можуть пропонувати експертів, експертні установи для залучення їх для проведення експертизи та перелік питань, які підлягають вирішенню, що затверджується ухвалою третейського суду; третейський суд вправі самостійно визначати експертів, експертні установи та перелік питань, що підлягають вирішенню, і зобов’язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи; сторони можуть самостійно на договірній основі проводити експертизи і надавати їх результати для розгляду третейському суду;

третейський суд має право як прийняти до уваги надані сторонами висновки експертів, так і прийняти рішення про проведення повторної експертизи із залученням визначених судом експертів чи експертних установ;

3) встановлено, що проведення експертизи з питань права в третейському судочинстві для встановлення змісту норм права України і зарубіжних країн, здійснення їх доктринального тлумачення та роз'яснення порядку застосування, можливості застосування аналогії права та аналогії закону, з'ясування наявності юридичних колізій тощо допоможе третейському суду вирішити справу;

4) обґрунтовано необхідність створення для потреб третейського судочинства експертного інституту як спеціалізованої науково-професійної організації, що виконуватиме функції методичного центру в сфері експертної діяльності, яка б одночасно здійснювала експертну діяльність;

5) доведено потребу запровадження у третейському судочинстві Реєстру судових експертів за певною галуззю наукових знань, що надавало б третейському суду та сторонам провадження можливість вибору та визначення експертів чи експертних установ для проведення певного виду експертизи;

6) обґрунтовано доцільність законодавчого запровадження присяги у третейському судочинстві шляхом доповнення Закону України «Про третейські суди» нормою про приведення експерта до присяги із визначенням її змісту;

удосконалено:

7) підхід до визначення основних вимог проведення експертизи: аргумент має бути коректним незалежно від авторитету експерта, що його підтримує; експерт повинен бути фахівцем у тій галузі, до якої належать питання дослідження; питання дослідження повинні бути виключно у межах компетенції експерта; тлумачення поставлених перед експертом питань (експертного завдання) мають бути коректними; експерт повинен бути незалежним та неупередженим;

8) суттєві ознаки висновку експерта як засобу доказування в третейському судочинстві, а саме: з'являється у провадженні як результат проведеного експертного дослідження; виходить від кваліфікованого експерта, що володіє певними спеціальними знаннями, без яких подальше дослідження або розгляд

справи були б неможливими; надається із дотриманням спеціально встановленого законом порядку; спирається на інші зібрані під час розгляду справи докази; на відміну від інших джерел фактичних даних, він містить вивідне знання про факти і обставини, що є необхідними для вирішення справи третейським судом;

9) розуміння оцінки третейським судом висновку експерта як засобу доказування, яка є результатом розумової оціночної діяльності, спрямованої на встановлення відповідності доказів, що містяться у висновку експерта, визначеним вимогам – належності, допустимості, достовірності, сили (значущості), достатності;

10) вимоги до змісту висновку експерта як засобу доказування, сформованому у результаті проведеного дослідження при альтернативному врегулюванні спорів, зокрема він має містити відомості про: повне ім’я і адресу експерта; дату і місце складання; освіту, кваліфікацію, навички, досвід експерта; його минулі відносини із сторонами; засвідчення про незалежність експерта від сторін, їх представників і складу третейського суду, повноти і достовірності висновків; опис отриманих доказів і виклад фактів, на основі яких експерт ґрунтував своє дослідження і висновки; клопотання про надання необхідних додаткових матеріалів та результати задоволення клопотання; опис використаних при дослідженні і формуванні висновків нормативних актів, застосованих методів; опис дослідження і висновки експерта; підпис експерта;

11) сукупність критеріїв оцінки висновку експерта для забезпечення його якості: особа експерта, дотримання кваліфікаційних вимог і досвіду професійної роботи; незалежність експерта; діапазон розглядуваних питань, чіткість відповідей і зроблених висновків; інші обставини і фактори, що випливають із матеріалів, наданих на експертизу; порядок викладення достовірних даних; повнота дослідження і наукова обґрунтованість висновку експерта; обґрунтованість вибору методики дослідження і правильності формування результатів у висновку у сукупності з усіма матеріалами; відповідність змісту висновку експерта матеріалам справи для досягнення справедливості і ефективності третейського розгляду;

12) критерії, на підставі яких здійснюється рецензування висновку експерта: відповідність здійсненого дослідження формальним і методичним вимогам;

коректність і ефективність застосування відповідної методики; несуперечливість окремих положень дослідження; доступність викладу здійсненого дослідження; чіткість у застосуванні способів і прийомів дослідження; змістовність проведеного дослідження; відповідність законодавчим вимогам, що пред'являються до висновків експертів;

дістали подальшого розвитку:

13) визначення експертного забезпечення процесу вирішення спорів у порядку третейського судочинства як забезпечення третейського розгляду кваліфікованою і об'єктивною експертизою, що максимально зорієнтована на збалансованість інтересів сторін;

14) положення щодо підвищення ефективності експертного дослідження шляхом: вивчення потреб практики у експертних знаннях, експертній техніці і експертній освіті; розроблення відповідно до встановлених потреб конкретних засобів експертного забезпечення процесу доказування; проведення експериментальної перевірки здійснених розроблень і забезпечення заходів їх упровадження; попередня оцінка отриманих результатів з позиції їх відповідності меті і умовам здійснюваної експертної діяльності;

15) погляди на зміст експертного забезпечення, в якому запропоновано виокремлювати три обов'язкові складові: об'єкт дослідження; задачі (мета і цілі) дослідження; методичні засоби дослідження;

16) визначення особливостей здійснення експертного забезпечення, якими є: наявність у суб'єктів, що здійснюють експертну діяльність, спеціальних знань і умінь, отриманих у результаті відповідної професійної освіти і систематичного підвищення кваліфікації; практична реалізація вказаних знань і вмінь у поєднанні із створенням відповідних (необхідних) умов для їх використання; наявність систематизованих, стандартизованих, апробованих і упроваджених методик експертного дослідження, супроводження їх відповідним методичним забезпеченням; належне інформаційне забезпечення проведення експертиз; організаційно-управлінське забезпечення експертної діяльності, упровадження відповідних методів і прийомів у практичну діяльність експертів (експертних

установ); збирання, узагальнення і перевірка відомостей про результати застосування на практиці і дієвість наданих рекомендацій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що на основі авторських розробок сформульовані і обґрунтовані теоретичні положення, висновки і рекомендації, надані пропозиції, які впроваджені і можуть бути використані в подальшому в:

– *науково-дослідній роботі* – при проведенні наукових досліджень з питань застосування спеціальних знань в альтернативних провадженнях, розробці відповідних методичних рекомендацій;

– *законотворчій діяльності* – в процесі удосконалення законодавства про третейські суди (Акт впровадження наукових розробок дисертації підкомітетом з питань функціонування платіжних і інформаційних систем та запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики № 302/90/03-21 від 09.03.2021 р.);

– *правозастосовній діяльності* – зокрема, під час розгляду справ третейським судом, а також практичній діяльності судових експертів та експертних установ (Акт впровадження результатів наукового дослідження ГО «Центр досліджень Східно-європейського права»);

– *освітньому процесі* – при підготовці юридичних кадрів (Акт впровадження Навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України від 14.01.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Сформульовані в ній положення, висновки, пропозиції та рекомендації обґрунтовано на підставі самостійного проведеного дослідження. Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові праці, у дисертації не використовувалися.

У співавторстві опубліковано тези однієї доповіді на науково-практичній конференції (Федчишин А. А., Янчук О. Ю. Типові експертизи, які призначаються в господарському процесі. *Актуальні питання судової експертизи та*

криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю створення Харків. наук.-дослідн. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листопада 2013 р.). Харків : «Право», 2013. С. 56–57), в яких авторська частка здобувача становить не менше 60,0 % і полягає у визначенні підстав використання спеціальних знань при вирішенні спорів, а також обґрунтуванні допустимості експертизи з правових питань.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені у вигляді доповідей на практичних конференціях і круглих столах: Актуальні питання судової експертизи та криміналістики (м. Харків, 7–8.11.2013); Аубакіровські читання (Казахстан, м. Алмати, 19.02.2015); Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку (м. Київ, 23.04.2015); Стан та перспективи розвитку юридичної науки (м. Дніпро, 2–3.09.2016); Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування (м. Київ, 20.04.2017); Теорія і практика судової експертизи і криміналістики (м. Київ, 27.02.2018); Теорія та практика судово-експертної діяльності (м. Київ, 28.02.2018); Актуальні дослідження правової та історичної науки (м. Тернопіль, 17.05.2018); Тридцять дев'яті економіко-правові дискусії (м. Львів, 26.07.2019); Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу (м. Київ, 19.11.2020).

Публікації. Основні положення та висновки сформульовані в дослідженні, висвітлені у 16 наукових публікаціях, серед яких чотири наукові статті – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, дві статті – в періодичних наукових виданнях інших держав (у тому числі – одна у виданні іншої держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу), тези десяти доповідей – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій і круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, що охоплюють 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, 9 додатків. Повний обсяг дисертації становить 224 сторінки. Список використаних джерел налічує 391 найменування (на 38 сторінках). Додатки містяться на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТИЗИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1 Поняття та правова природа експертизи в третейському судочинстві

В останні десятиліття, у зв'язку із соціально-економічним реформуванням держави, удосконаленням її правової системи, значно зростає роль об'єктивації судочинства, важливою ланкою якого є експертне забезпечення, яке сприяє науковому поясненню фактів і обставин, що встановлюються.

Триваюча глобалізація і європейська інтеграція України, впроваджувані концепції сучасних демократичних засад спрямовують реформування держави на всебічне забезпечення захисту прав, свобод та інтересів незалежною об'єктивною експертизою, зорієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

Концепції експертного забезпечення правосуддя у криміналістиці приділена певна увага [98; 116; 131; 201; 225; 296 та ін.]. Однак соціально-економічний розвиток держави, триваючі реформи правової системи та сучасний науково-технічний прогрес, зумовлюють виникнення нових проблем, вирішення яких можливе лише шляхом наукового пошуку. Крім того, потребує розроблення і проблема застосування спеціальних знань в альтернативних судочинствах.

Здійснений нами аналіз сучасних світових доктрин правової науки показує, що на противагу публічному вирішенню спорів, у даний час сформувалася практика традицій, коли альтернативно до державного суду, правові конфлікти врегульовуються третейським (приватним) способом [35; 36; 108; 160; 186; 189; 220; 221; 222; 223; 227; 241; 279 та ін.]. Впроваджувані в Україні моделі третейського судочинства та міжнародного комерційного арбітражу, питання якого будуть також розглядатися нами з огляду на його найбільшу наближеність до третейского судочинства, передбачають наявність науково обґрунтованого, організаційно збалансованого, функціонально доступного експертного

забезпечення. Загальновідомо, що розвиток будь-якого судочинства неможливий без використання у ньому спеціальних знань, які ґрунтуються на досягненнях сучасних природничих, технічних, економічних та інших наук.

Варто зазначити, що в Україні правосуддя здійснюється виключно судами, що діють від імені держави, і формують єдину судову систему України, конституційним підґрунтям цього є ст. 124 Конституції України. Сучасна діяльність щодо вирішення правових конфліктів, захисту суб'єктів цивільних і господарських правовідносин, здійснюється не лише юрисдикційними органами, але й альтернативними приватноправовими способами. Виникнення конфліктів між людьми є неминучим явищем. Це той переломний момент у соціальних відносинах, характер і ступінь впливу якого буде залежати від багатьох чинників, серед яких – особисте сприйняття людини. Більшість людей сприймає конфлікт як виключно негативне явище, припускаючись у тому помилки. Конфлікт не тільки псує взаємини, але й при тому є двигуном прогресу, орієнтиром того, що потрібно щось змінити в цих відносинах. З огляду на це, важливого значення набувають механізми юрисдикційного та неюрисдикційного розвязання конфліктів. Наявність такої альтернативи є правом вибору на звернення для вирішення спорів державним судом чи недержавним незалежним органом, що безумовно є важливим принципом демократичного суспільства. Формами приватної юрисдикції в господарських правовідносинах виступають третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж. Особливістю цих двох систем альтернативного врегулювання спорів є інституйність, професійність, висока довіра та спрямованість на досягнення результату – вирішення конфлікту з можливістю подальшого розвитку господарських звязків здійснення господарської діяльності.

В умовах формування правової держави неминучий процес розширення сфери судової діяльності та її урізноманітнення. Це спричиняє необхідність визначення співвідношення всієї різнорідної судової діяльності з функцією суду по здійсненню правосуддя. Дане явище прямо пов'язане з дослідженням сучасного змісту поняття «правосуддя», визначення основ єдиної сутності правосуддя, яка зближує всі відомі процесуальні форми. Саме єдність основ

правосуддя в усіх видах судочинства визначає його зміст. Відправлення правосуддя базується на єдиних засадах незалежно від форми його здійснення, тому виділення правосуддя за ознакою віднесення його до того чи іншого виду судочинства правомірно лише з метою відображення особливостей процесуальної форми його здійснення, його зміст при цьому не змінюється, щоразу воно виступає в якості методу захисту права. Відмінності між видами судочинства не змінюють їх єдності і зумовлені предметом даного спору. В останні роки активізувався інтерес вчених до осмислення сучасного підходу і визначення співвідношення таких понять, як «судова влада», «правосуддя», «судочинство», «судова діяльність».

Традиційно термін «правосуддя» пов'язувався з діяльністю судових органів. В останнє десятиліття він був доповнений низкою відмінностей. Зокрема, з'явилися словосполучення: «альтернативне правосуддя», «превентивне правосуддя», «відновне правосуддя».

Правосуддя – це полісистемна функція судової влади, тобто належна діяльність з розгляду і вирішення справ є також і правовідновлювальна, правозастосовна, правоохоронна, контрольна і т.п. діяльність.

Способи врегулювання конфліктів можуть бути різними, за участю як державних, так і недержавних органів. Конфлікти, що виникають цілком здатні вирішувати органи виконавчої влади, громадські організації (третейські суди), до їх подолання можуть залучатися посередники. Однак в умовах демократичного суспільства та правової держави вищим і найдосконалішим органом, спеціально створеним для вирішення конфліктів, є суд. Способом, яким тільки суд має право вирішувати конфлікти, є правосуддя. Подібну вершину в ієрархії органів і способів вирішення конфліктів суд і правосуддя займають в силу того, що їх формування і функціонування максимально забезпечує неупереджене, незалежне, компетентне, справедливе, законне подолання конфлікту.

Вирішення конфлікту і захист права можливі і в недержавних судах (третейському суді, міжнародному арбітражному суді, арбітражі), в інших державних органах, проте спосіб вирішення конфлікту, який використовується

цими органами, не представляє собою здійснення правосуддя в чистому вигляді. Третейська форма вирішення конфлікту в більшій мірі використовує арбітрування, тобто досягнення консенсусу самими сторонами, врегулювання спору найбільш прийнятними для сторін шляхами. Крім того, третейський суд як суспільне утворення не відноситься до державної судової системи.

У ст. 5 Господарського кодексу України серед конституційних основ правопорядку у сфері господарювання закріплюється обов'язок держави щодо забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки, недопущення використання власності на шкоду людині і суспільству. Зміст наведеної статті не відображає бачення законодавця щодо визначення поняття «суд» і його розуміння лише як державного суду, або його тлумачення у широкому розумінні, яке включає і третейський суд.

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань. Наведене положення Конституції України не визначає виключного переліку усіх можливих і допустимих форм захисту прав, а навпаки залишає на розсуд заінтересованих осіб можливість звернутися за захистом прав до державного суду або обрати альтернативну форму захисту своїх прав шляхом звернення до третейського суду, і вказує на те, що дані форми не повинні суперечити закону. Вказана позиція знайшла своє відображення в Ухвалі Конституційного суду України у справі № 016/1241-97 про виконання рішень третейських судів, де зазначається, що відповідно до ратифікованої Україною Європейської конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж та Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж». Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України є третейським судом, що розглядає спори з цивільних правовідносин за умови наявності письмової арбітражної угоди (домовленості) сторін про передачу йому таких спорів. Сторони такої арбітражної угоди за власним розсудом передбачають передачу спорів на вирішення постійного арбітражного органу, яким є зазначений арбітражний суд, чи арбітражу з конкретної справи; можуть призначати арбітрів та визначати норми

права, які будуть застосовуватись арбітрами під час розгляду спору по суті.

Третейські суди приймають рішення тільки від свого імені, а самі ці рішення, ухвалені в межах чинного законодавства, є обов'язковими лише для сторін спорів. Забезпечення примусового виконання рішень третейських судів перебуває за межами третейського розгляду та є завданням компетентних судів і державної виконавчої служби. Отже, положення Закону України «Про третейські суди» не порушують припис ст. 124 Конституції України про здійснення правосуддя виключно судами, оскільки третейський розгляд не є правосуддям, а рішення третейських судів є лише актами недержавної юрисдикційної діяльності з вирішення спорів сторін у сфері господарських відносин. Третейські суди не віднесені до системи судів загальної юрисдикції (ст. 125 Конституції України). Здійснення третейськими судами функції захисту є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у господарських правовідносинах у межах права, визначеного ч. 5 ст. 55 Конституції України. В межах реалізації суб'єктами господарювання власного права на захист на підставі автономії волі, права на свободу договору, можливе звернення до третейського суду в сфері господарських правовідносин, в яких є допустимим вирішення спорів у такий спосіб. Водночас публічні інтереси забезпечуються законодавчими приписами, які встановлюють процедури третейського судочинства, що відповідність основним засадам судочинства, передбаченим ст. 129 Конституції України у поєднанні з ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Таким чином, як зазначає С. Л. Рабенко, третейські суди як недержавні органи не здійснюють функції правосуддя в контексті ст. 124 Конституції України, у той же час, згідно з положеннями ст. 55 Конституції України, третейські суди можуть використовуватись для розгляду спорів як спеціальна, альтернативна державному судочинству форма здійснення судочинства [234, с. 364].

У науковій літературі пропонується перетворити третейський суд із «взаємовиключної альтернативи державному судочинству на попередній етап врегулювання спору» [144, с. 66].

Однак ми приєднуємося до позиції, що на відміну від погоджувальних процедур

(зокрема, медіації, переговорів), які закінчуються або безрезультативно, або черз досягнення домовленості і припинення конфлікту, вирішення справи третейським судом не завжди припиняє конфлікт. У зв'язку з цим, якщо виходити з того, що рішення третейського суду є законним та обґрунтованим, «повторний перегляд спору по суті державним судом … лише створить додаткову стадію розгляду справи по суті, яка завершиться ухваленням аналогічного рішення» [275, с. 80].

Тому варто погодитися з підходом до визначення поняття «третейського судочинства» як складного юридичного явища, альтернативну юрисдикційну позасудову форму захисту прав, що дістає свого вияву у спеціальній процедурі розгляду та вирішення спорів, яка слугує гарантією законності в кожному конкретному випадку, відповідно до якої здійснюють свою діяльність незалежні від влади та сторін спору уповноважені державою органи, а саме внутрішні третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж, які створено відповідно до законодавства України, з метою захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, які витікають із цивільних та господарських правовідносин і не охоплюють охорону державних та суспільних інтересів [234, с. 364]. Саме в цьому розумінні ми застосовуємо поняття «третейське судочинство» у цій роботі.

В теорії альтернативного врегулювання спорів досить часто виникає питання розмежування компетенції між третейськими судами та міжнародним комерційним арбітражним судом щодо здійснення альтернативного врегулювання спорів за рахунок використання альтернативних інституційних органів – третейського суду та міжнародного комерційного арбітражу. Як правило, розмежування здійснюється за субєктним складом, якщо обидва учасника господарських відносин є українськими (національними) субєктами господарювання, то сторони звертаються до системи третейських судів, якщо ж хоча б один з учасників має іноземний елемент або спір виник з зовнішньоторгівельних або інших міжнародних комерційних відносин. Такий стан характерний саме для України, адже і третейські суди, і міжнародні комерційні арбітражі за своєю правовою природою є третейськими. Однак в українському

законодавстві спостерігається розмежування функцій третейських судів, враховуючи відношення до іноземного елементу, на основі перш за все різних законів та пояснюється метою сприяння інвестиціям.

У ст. 1 Закону України «Про третейські суди» зазначено, що вони є недержавними незалежними органами, утвореними за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб, у порядку встановленому цим законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин. Порівнюючи вказаний Закон і Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», бачимо, що термін «третейський суд», застосовується в обох законах. У Цивільному процесуальному кодексі України ж спостерігаємо чітке розмежування компетенції судів загальної юрисдикції, щодо оскарження, визнання та виконання рішень третейських судів (внутріші спори) та міжнародних комерційних арбітражів (спори з іноземним елементом).

Варто відзначити, що впровадження експертиз в практику альтернативного врегулювання спорів, зокрема третейських судів та міжнародних комерційних арбітражів було історично закономірно, оскільки рішення багатьох важливих питань, пов’язаних з встановленням істини по справі, вимагало проведення в суді досліджень не тільки правової природи.

Здійснене нами вивчення ґенези використання спеціальних знань у судочинстві показує, що наприклад, із середини XV століття, воно пов’язується із поширенням і запровадженням правил доказування [366, с. 43].

А вивчення наукових та правових джерел [14; 186; 244; 266 та ін.], дає нам можливість зробити висновок, що використання експертних знань у судочинстві, поширювалося у двох основних формах. По-перше, обиралися присяжними особи, що знали специфіку судового розгляду, а по-друге – запрошувався фахівець, думка якого могла сприяти ухваленню певного судового рішення.

Знаний правознавець Лернед Хенд, узагальнивши історичний аспект поширення правил доказування (за весь період XIX століття), за відомими правовими трактати американського та британського права (Вільяма Блекстоуна, Джеймса Фіцджеймса Стівена, Вільяма Фредерік Мейтленда, Джона Маршалла,

Олівера Уенделл Холмса, Роско Паунда та інших), у своїй ґрунтовній праці «Історичні та практичні міркування, що стосуються показань експертів» [366, с. 40], дійшов висновку, що у жодного, із знаних на той час теоретиків та практиків права, не викликала сумніву і заперечення доцільність використання експертних знань суддями при вирішенні спорів.

Термін «експертне забезпечення» з'явився у криміналістиці ще на початку 70-х років минулого століття, виокремившись з поміж споріднених, а інколи просто схожих термінів: «криміналістичне забезпечення», «методичне забезпечення», «наукове забезпечення», «інформаційне забезпечення» тощо. Набувши поширення у наукових публікаціях на теренах колишнього пострадянського простору, «експертне забезпечення» почало розглядатися крізь призму інформаційних, науково-методичних та організаційно-управлінських аспектів.

Сучасні словники тлумачать термін «забезпечувати», «забезпечити» однозначно – «постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах», «надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування», «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось» [259, с. 18]. У іншому відомому словнику схоже тлумачення – «постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах», «надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування», «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь», «гарантувати щось» [46, с. 375].

Поширене використання авторами тлумачних словників щодо терміну (дієслова) «забезпечення» таких виразів як: «знарядити чим-небудь у необхідній кількості», «надати достатні матеріальні засоби для життя», «зробити можливим, дійсним, таким що реально виконується», «огородити», наводить на думку про доцільність розгляду терміну «експертне забезпечення» крізь призму поширеного у науці діяльнісного підходу. Адже у вищенаведених виразах проглядається думка про те, що аналізований термін «експертне забезпечення», доцільно використовувати у випадках, коли потрібно «забезпечити суб'єкта засобами конкретної діяльності, яка спрямована на реалізацію поставленої перед ним мети» і «без таких засобів суб'єкту мети не досягти».

Загальновідомо, що «засіб діяльності» – це колишній результат, продукт певної діяльності. І саме «засобом діяльності» він стає тоді, коли у суб'єкта такої діяльності виникає потреба використати цей засіб задля досягнення певної мети.

Експертні засоби (знаряддя) не виникають самі по собі, вони є результатами, зазвичай, наукової діяльності. Материнською наукою для їх розроблення є безумовно криміналістика, зокрема її різноманітні теорії та галузі суміжного знання, такі як теорія судової експертизи, судова експертологія, криміналістична техніка, судова хімія, судова медицина, а також науки з яких інтегруються знання, зокрема, фізика, хімія, біологія, психологія та інші.

На нашу думку, до експертних (криміналістичних) засобів діяльності, за допомогою яких здійснюється експертне забезпечення захисту прав, свобод та інтересів, можна віднести:

– певну «техніку», тобто спеціально розроблені або пристосовані предмети, інструменти та знаряддя, що використовуються у експертній діяльності;

– деякі технології, процеси, сукупності прийомів, методів та способів, що розробляються з метою ефективного здійснення експертних досліджень;

– знання у галузі криміналістики та судової експертизи, що отримав спеціаліст «професіонал» в ході здобуття освіти, які йому притаманні, носієм яких він є, а також отримані ним уміння та навички, що постійно поповнюються та удосконалюються.

Термінологічно «експертне забезпечення» захисту прав, свобод та інтересів може тлумачитися як забезпечення останнього експертизою. Однак, на нашу думку, до цього аналізу потрібно підходити більш глибше, виокремлюючи у такому розумінні два основних, вкрай важливих, аспекти: 1) задоволення потреб судових органів при розгляді справи спеціальними знаннями; 2) здійснення судового розгляду на підставі положень теорії судової експертизи та нормативних актів, що регламентують експертну діяльність.

Експерт залучається судом для проведення експертизи. Однак, крім безпосереднього дослідження речових доказів іьвідповідних зразків, він бере активну участь в дослідженні обставин справи (доказів) і відбирає з них ті, що мають відношення до експертизи, що здійснюється. Діяльність експерта в суді,

третейському суді та арбітражі розпадається як би на дві основні стадії. Перша грунтується на тому, що спочатку експерт досліджує обставини справи, що мають відношення до експертизи, що здійснюється; друга – він здійснює врахування отриманих даних при здійсненні відповідного дослідження та підготовки висновку;

Крім того, експерт має право знайомитися з матеріалами справи, брати участь в судовому розгляді справи, просити суд про надання йому додаткових матеріалів. У зв'язку з цим, слід вважати, що підготовка експертизи в третейському суді починається не з моменту отримання експертом питань, які підлягають вирішенню, а з моменту входження його в справу в якості експерта, саме коли він приступає до дослідження обставин справи. Оскільки, абсолютно очевидно, що в третейському суді чи міжнародному арбітражному суді на формування висновків експерта можуть вплинути і враження, що склалися від сприйняття пояснень сторін, висновків інших експертиз, результатів проведення певних судових дій. Тому від експерта, що бере участь в третейському розгляді, на наш погляд, вимагається особлива обережність у визначенні обставин справи, які можуть бути використані для формування висновку.

Виходячи із вищенаведених положень, та використовуючи аналогію досить добре розробленого у криміналістиці поняття «криміналістичне забезпечення», експертне забезпечення захисту прав, свобод та інтересів доцільно визначати як цілісну систему «впровадження у досудову і судову практику боротьби з правопорушеннями експертних знань і умінь» [148, с. 27].

Серед підсистем зазначеної «цілісної системи», слід виокремлювати експертну науку, експертну освіту, а також експертні методики дослідження [346, с. 21].

Варто також зазначити, що у понятті «експертне забезпечення» захисту прав, свобод та інтересів, законодавство, теоретичні та практичні положення поєднуються не як «об'єктивна аморфна сума результатів людського пізнання, а диференційовано за ступенем пізнання даного галузевого предмета науки, рівнем оволодіння суб'єктом судочинства та процесуальною компетенцією цих суб'єктів знаннями, що можуть і повинні використовуватися у доказуванні фактів,

необхідних для встановлення об’єктивної судової істини» [70, с. 24].

Піонером запровадження у науку криміналістику терміну «криміналістичне забезпечення» був В. Г. Коломацький. На його думку, таке «забезпечення» слід розглядати як «систему запровадження у практичну діяльність посадових осіб, підрозділів, служб та органів внутрішніх справ криміналістичних знань. Утілених в уміння працівників використовувати наукові, методичні, техніко-криміналістичні засоби і технології у боротьбі зі злочинністю з метою попередження, розкриття і розслідування злочинів» [138, с. 62-64].

Згодом, В. О. Волинський, запропонував розглядати «криміналістичне забезпечення» як систему запровадження у практичну діяльність криміналістичних знань, втілених в уміння [58, с. 28].

У своїй дисертації, присвяченій безпосередньо криміналістичному забезпеченню процесу доказування, Ж. В. Удовенко таке «забезпечення» визначила як самостійну специфічну діяльність відповідних суб’єктів по створенню необхідних умов оптимізації процесу доказування на досудовому слідстві [283, с. 5], а розширено – як самостійну, ефективну, специфічну діяльність відповідних суб’єктів, щодо створення необхідних умов, у ході діяльності зі збирання, дослідження, перевірки та оцінки фактичних даних (доказів) і застосування їх з метою встановлення істини у кримінальному провадженні [283, с. 113].

Криміналістичне забезпечення методики розслідування окремих видів злочинів визначається науковцями як складне, багатопланове, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність вчених-криміналістів та практиків по розробленню нових, пристосуванні відомих науково-технічних досягнень, а також їх упровадження у практику розслідування злочинів, з метою оптимального виконання її завдань [87, с. 5]

Інші науковці, зокрема, В. І. Алєксєйчук [3], І. І. Дановська [81], М. С. Духонченко, Н. П. Черняк [90], В. І. Галаган [60], І. І. Заблодська [97], М. В. Капустіна [119; 120], В. Г. Лісогор [162], В. В. Матвієнко [165], М. А. Погорецький [212], К. Є. Поджаренко [213], О. Чучукало [301],

М. Г. Чернець [298], Л. Г. Шарай [302], В. Ю. Шепітько [308], Г. В. Щербакова [317], значно розширюють зміст «криміналістичного забезпечення», включаючи до нього негласні функції такої діяльності, розширюючи коло суб'єктів розгляду кримінального провадження, привносячи різноманітні, інколи не вкрай важливі, а інколи й не завжди доцільні чи логічно обґрунтовані елементи та положення.

Разом з тим, на нашу думку, позитивним є те, що експертне забезпечення вищевказані автори розглядають у різних аспектах, зокрема, інформаційному, науково-методичному та організаційно-управлінському. Однак, на нашу думку, усі ці аспекти доцільно вважати складовими експертного забезпечення. Так, інформаційне забезпечення – це оптимальний пошук і використання інформації, вкрай необхідної для експертного дослідження. Наукове забезпечення – це створення умов для запровадження досягнень науки і техніки в експертну практику (зокрема, уточнення порядку застосування, розроблення методичних рекомендацій чи інструкцій, підготовка відповідних користувачів та замовників). Організаційно-управлінське забезпечення – полягає в процесі реалізації висновку експерта центром координації, розроблення та втілення у практику наукових досягнень (зокрема, їх вивчення, оцінка, перевірка та організація впровадження).

На даний час, питання про доцільність виокремлення експертного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень та їх судового розгляду, однозначно позитивно вирішується провідними науковцями-криміналістами [98; 129; 131; 201; 225; 258; 296 та ін.].

Підґрунтям створення концепції експертного забезпечення захисту прав, свобод та інтересів є прискорений розвиток в Україні теорії судової експертизи та концепції експертного забезпечення розслідування і судового розгляду правопорушень. Слід констатувати, що умовами, які сприяють розвитку загальної теорії судової експертизи, є:

– наявність значної кількості емпіричного матеріалу окремих родів (видів) експертиз і створення на цій основі їх окремих теорій;

– виокремлення та наукове розроблення принципів, методологічних,

правових, організаційних основ різних родів судових експертиз;

– вагомі проміжні теоретичні розроблення окремих проблем судової експертизи у монографіях, методичних і наукових публікаціях;

– постійне удосконалення системи методів і методик експертного дослідження;

– наявність добре розвиненої системи державних наукових експертних установ у різних відомствах держави, приватних експертних установ, які досить вдало координують свою практичну і наукову діяльність.

Слід зазначити, що на інформаційному рівні, проблематика експертного забезпечення правоохоронної діяльності почала розроблятися в Україні ще у 80-тих роках минулого століття. Її піонерами були В. П. Бахін та А. В. Іщенко [8], які одними із перших розпочали узагальнювати інформацію про дисертаційні дослідження з проблем криміналістики та судової експертизи, пропонували ці матеріали для планування та подальшої організації науково-дослідної роботи.

На думку В. П. Бахіна та А. В. Іщенка, прискорення соціально-економічного розвитку суспільства потребує активізації наукових досліджень, підвищення їх рівня та результативності. А необхідною умовою для цього є аналіз проведених досліджень, визначення перспектив і напрямів подальшого розвитку науки, засобом – систематизація даних про публікації, вивчення яких дозволяє встановити рівень досліджуваності різних проблем науки і практики, виявити наявність «білих плям» у цих дослідженнях, визначити відповідність наукової тематики потребам практики. На думку авторів, важливу роль у розвитку вузівської науки належить дисертаційним дослідженням з проблем криміналістики і судової експертизи, однак на той час, відомості про їх результати ще не повною мірою використовувалися при плануванні й організації наукових досліджень [8, с. 3-4]. Тому авторами були систематизовані дисертаційні роботи з проблем криміналістики і судової експертизи за період з 1938 по 1986 роки. При цьому, в одному із перших систематизованих збірників вже були відображені наукові дисертаційні дослідження, що стосувалися: експертизи у кримінальному судочинстві, методів експертних досліджень, загальних питань криміналістичних

експертиз, почеркознавчої та авторознавчої експертиз, техніко-криміналістичної експертизи документів, трасологічної експертизи, судово-бухгалтерської, технічної, експертизи матеріалів, речовин та виробів, психологічної та інших експертиз [8, с. 111].

У подальших випусках бібліографічного вказівника дисертацій по криміналістиці 1936-1986 роках, В. П. Бахін та А. В. Іщенко зазначили, що вирішення поставлених перед наукою завдань потребує осмислення пройденого нею шляху, аналізу досягнутого рівня, визначення перспектив розвитку [16, с. 3], тому ними до збірника включено підрозділ «судові експертизи (призначення, проведення, оцінка)», де розглянуті дослідження, які стосуються судово-бухгалтерської, автотехнічної, судово-психологічної та низки інших експертиз [16, с. 86-93].

Схожі видання здійснювалися й щодо захисту дисертаційних досліджень в окремих спеціалізованих радах. Так у посібнику «Наукове забезпечення практики боротьби зі злочинністю» А. В. Іщенко та Н. С. Карпов розглянули питання наукового забезпечення практики рекомендаціями кримінально-процесуальної і криміналістичної наук. При цьому основна увага ними зосереджена на аналізі дисертацій захищених у спеціалізованій раді Національній академії внутрішніх справ України [114].

В одному із подальших видань цього напряму – «Наукове забезпечення протидії злочинності» А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Я. Ю. Кондратьєв писали, що поліпшення правоохоронної діяльності можливе шляхом відповідного наукового забезпечення підготовки висококваліфікованих, здатних до самостійного ухвалення рішень у нестандартних ситуаціях фахівців, дієвого організаційного, матеріально-технічного, інформаційного, психологічного забезпечення, у тому числі й експертної діяльності. Усе це, багато в чому здійснюється за допомогою наукових і, зокрема, дисертаційних досліджень проблем науки і практики [116, с. 5].

Підхопивши ідею створення подібних видань, та узагальнивши дисертаційні роботи виконані в Україні у період з 1998 по 2009 рік за спеціальністю 12.00.09, В. Д. Берназ і П. В. Берназ писали, що наукове забезпечення сприймається як необхідність розроблення певних проблем практики та їх представлення

користувачам. Така робота є структурним елементом комплексної діяльності по повному забезпеченню практики, відіграє суттєву роль у підвищенні результативності діяльності, яка враховує багато факторів, обставин пов'язаних з оптимальним наданням практиці відповідних засобів [87, с. 7].

На нашу думку, в інформаційній складовій експертного забезпечення, важливе місце також займає видання довідників, у яких подається інформація про бібліографію з проблем криміналістики і судової експертизи. В одному з перших таких видань, упорядники зазначили, що якість і вчасність розгляду судами справ залежить від рівня розвитку експертизи, ступеня її наукової обґрунтованості, переконливості висновків експертів.

При цьому удосконалення засобів і методів експертизи, узагальнення експертної практик залишаються найпершими завданнями як науковців, так і практичних працівників усіх експертних закладів держави.

Однак, виконання цих завдань без урахування вже наявних у експертній практиці досягнень у галузі судової експертизи, є неможливим.

З кожним роком безперервно розширюється коло досліджень, що проводяться з використанням сучасних методів і літератури, у зв'язку з чим збільшується обсяг наукової інформації. Тому, однією із форм систематизації є видання тематичних бібліографічних вказівників [24, с. 3].

Серед подібних видань слід вказати на бібліографічні вказівники наукових робіт працівників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз [28; 29; 31 та інші випуски вказівників цього інституту].

Інформаційно значимими для судової експертизи є періодичні видання колишнього Центрального науково-дослідного інституту судових експертиз (згодом, Всесоюзний НДІ судових експертиз, Російський федеральний центр судової експертизи), розпочаті ще у 1965 році [18; 19; 20; 21; 22; 23; 285 та інші подібні видання цієї установи].

Схожі видання виходять і в НДІ судових експертиз у Мінську [312; 313], а також вищих навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ [27; 286; 287]. Певна судово-експертна діяльність координувалася свого часу науково-

дослідними установами прокуратури, зокрема Всесоюзним інститутом по вивченню причин і розробленню заходів попередження злочинності, яким видавалася збірка «Наукова інформація з питань боротьби зі злочинністю», де публікувалися звідні координаційні довідки про наукові дослідження за звітний рік, зокрема й щодо криміналістики та судової експертизи [182, с. 77-97].

Важливими в експертному забезпеченні захисту прав, свобод та інтересів є видання, у яких зосереджуються бібліографічні посилання на наукові роботи з певних видів (родів) судових експертиз [24; 27], та перспективних напрямів експертних досліджень [199].

Здійснюються узагальнення публікацій з проблем судової експертизи розміщених у тематичних збірниках, зокрема «Криміналістика і судова експертиза», який вже десятиліттями видається Київським науково-дослідним інститутом судових експертиз Міністерства юстиції України [31].

В одному з подібних видань справедливо зазначається, що тенденції розвитку сучасної криміналістичної науки, а також новелізація практики, обумовлюють необхідність докладного аналізу нагромадженого роками комплексу існуючих даних про криміналістичне супроводження практичної діяльності. А мета видання бібліографічних оглядів з питань криміналістики, полягає у систематизації значного обсягу інформаційно-довідкового, теоретико-прикладного та наукового матеріалу.

До основних компонентів системи бібліографії криміналістики відносяться: нормативно-правові джерела; навчально-методичні комплекси; науково-дослідний комплекс; Інтернет-ресурси.

Важливими для експертного забезпечення захисту прав, свобод та інтересів є узагальнені відомості про звіти щодо науково-дослідної роботи [32, с. 205-259], які подаються у вигляді: методичних рекомендацій, розроблених методик судово-експертного дослідження, створених програмних засобів, інформаційно-бібліографічних електронних каталогів, розроблених уніфікованих посібників, створених тлумачних словників основних термінів з питань певних видів (родів) судових експертиз, узагальнених довідкових посібників, розроблених

алгоритмізованих методик експертного дослідження, створеного автоматизованого інформаційного фонду, аналізу літературних даних з метою визначення перспектив і можливостей експертних досліджень, розроблених розрахунково-експериментальних моделей, створених автоматизованих інформаційно-пошукових систем, розроблених криміналістичних рекомендацій, визначників можливостей застосування даних інших наук у судово-експертних дослідженнях, розроблень процесуальної регламентації статусу судового експерта в суді, розроблень стендів з певних напрямів судово-експертних досліджень тощо.

Розглядаючи експертне забезпечення як певну діяльність, слід визначити її мету. На нашу думку, вона вказана у Законі України «Про судову експертизу» – це забезпечення незалежною, кваліфікованою і об’єктивною експертизою, зорієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

Зазначені критерії обумовлюють необхідність подальшого наукового аналізу та уточнення концептуальних положень експертного забезпечення не лише з метою встановлення наукової інституалізації, але й з метою появи можливостей ефективнішого застосування і підвищення якості доказових інструментів, встановлення фактів, що матимуть значення для конкретного провадження.

З позицій діяльнісного підходу, експертне забезпечення доцільно характеризувати як особливу форму сукупності дій у процесі пізнання обставин і формування наукових знань, що здійснюються для правильного встановлення обставин провадження. Такий логічний взаємозв’язок прослідковується від призначення експертизи, проведення дослідження, до надання висновку.

Спираючись на результати дослідження наданих об’єктів, експерт встановлює раніше невідомі об’єкти або факти, які проглядалися лише наближено, оскільки надає оцінку тих чи інших фактів вже у світлі спеціальних пізнань.

Тому, важливого значення набуває ефективне використання експертних знань усюди, де це допоможе при вирішенні спору. Єдине завдання полягає у тому, щоб зробити це якнайкраще.

Багатоаспектність правозахисної діяльності зумовлює розуміння експертного забезпечення як комплексного явища, яке поєднує філософські,

логічні, інформаційні, психологічні та інші наукові тенденції.

Так, розуміння експертного забезпечення як результату певної людської діяльності, співпадає з концепцією судового пізнання як процесу формування знань, з метою аналізу обставин справи для встановлення об'єктивності. Відповідно, підставою експертного забезпечення є потреба в отриманні, дослідженні та оцінці доказів у конкретній справі.

Експертне забезпечення можна розглядати і як певний науковий інститут, з властивими йому процесуальними ознаками, якому сьогодні належить провідна роль у правочинстві, сутнісними характеристиками якого є як юридичні норми, так і упорядкування (регламентація) дій для встановлення об'єктивної істини. Виняткова цінність цього інституту полягає у проведенні науково-обґрунтованих досліджень для встановлення фактів, що мають доказове значення, на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, тощо, в ході дослідження об'єктів, явищ, процесів з метою надання висновку з питань що є або будуть предметом судового розгляду.

Тобто, метою експертного забезпечення є розширення практичних можливостей і сприяння збиранню доказової інформації, необхідної для встановлення істини у судочинстві, і третейському зокрема, для усебічного і повного дослідження обставин справи судом задля встановлення істини.

Для окремих видів судових експертиз, наприклад, почеркознавчої, участь експерта в дослідженні обставин справи з самого початку є по суті експертизою, оскільки в якості її вихідних даних використовуються факти, викладені учасниками справи, встановлені оглядом речових доказів або судовим експериментом.

Якщо розглядати інститут експертного забезпечення з погляду науково-обґрунтованих досліджень, то у ньому необхідно виокремити три обов'язкові складові: 1) об'єкт дослідження – матеріальні носії інформації про фактичні дані (факти, обставини); 2) задачі (мета і цілі) дослідження – встановлення фактичних даних і обставин; 3) методичні засоби дослідження – експертні методи, способи, методики.

Факультативними складовими інституту експертного забезпечення з погляду

науково-обґрунтованих досліджень є:

– наявність у суб'єктів, що здійснюють судово-експертну діяльність спеціальних знань і умінь, отриманих у результаті відповідної професійної освіти і систематичного підвищення кваліфікації;

– практична реалізація вказаних знань і вмінь, у поєднанні із створенням відповідних (необхідних) умов для їх використання;

– наявність систематизованих, стандартизованих, апробованих і впроваджених методик експертного дослідження, супроводження їх відповідним методичним забезпеченням;

– належне інформаційне забезпечення проведення судових експертиз;

– організаційно-управлінське забезпечення експертної діяльності.

Що стосується питання підвищення ефективності експертного забезпечення, то цей процес вимагає:

– вивчення потреб практики в експертних знаннях, експертній техніці і експертній освіті;

– розроблення відповідно до виявлених потреб конкретних засобів експертного забезпечення процесу доказування у судочинстві;

– експериментальної перевірки здійснених розроблень і заходів їх впровадження;

– попередньої оцінки результатів з позиції їх відповідності меті і умовам здійснюваної діяльності;

– впровадження методів і прийомів у практичну діяльність;

– збирання, узагальнення і перевірки практикою відомостей про результати застосування і дієвість рекомендацій.

Отже, у контексті вирішення спору третейським судом, на нашу думку, можна вести мову про те, що експертне забезпечення, за своєю суттю, є забезпеченням третейського розгляду кваліфікованою і об'єктивною експертизою, що максимально зорієнтована на збалансованість інтересів сторін.

У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у визначенні змісту поняття експертиза у третейському судочинстві.

Поняття експертиза має своє визначення в ряді нормативних актів відповідно до сфер її застосування.

Так, наприклад, в Законі України «Про наукову та науково-технічну експертизу» в статті 1 надається визначення відповідного виду експертиз: наукова і науково-технічна експертиза – це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обгрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Доцільно зазначити також відповідне положення в Законі України «Про судову експертизу», де також в статті 1 передбачено: судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Але в даному випадку принагідно зазначити, що відповідно до преамбули цей Закон визначає правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. В звязку з цим необхідно вказати, що третейські суди не є органами судової влади, що здійснюють правосуддя, а створюються для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин. Тому і зазначене визначення судової експертизи не може бути безпосередньо застосоване до умов третейського судочинства.

Тому в межах дисертаційного дослідження пропонується дефініція експертизи в третейському судочинстві як врегульованої нормами права діяльності визначеного ухвалою третейського суду експерта чи експертної установи по вивченню, аналізу та оцінці на основі спеціальних знань об'єктів, явищ і процесів відповідно до поставлених третейським судом питань і підготовка обґрунтованого висновку, що буде використовуватись як засіб доказування в процесі третейського розгляду при прийнятті рішення по суті спору.

Наступне дослідження буде здійснюватись з урахуванням змісту сформулюваного визначення експертизи в третейському судочинстві.

1.2 Генеза законодавства про третейські суди

Виникнення, становлення та розвиток третейських судів та їх експертного забезпечення в Україні має тривалу історію, яка ще потребує поглиблених наукових досліджень.

Третейський розгляд, як один із найдавніших інститутів альтернативного судочинства, неодноразово зазнавав докорінних змін, що стосувалися порядку його призначення, форм здійснення та власне суб'єктів судочинства.

Загальновідомо, щоб пізнати будь-яке явище або ситуацію, доцільно їх розглядати не у статиці, а у динаміці, тобто розвитку. Тому, правий один із знаних дослідників інституту третейських судів і міжнародного комерційного арбітражу Ю. Д. Притика, зазначаючи: щоб спрогнозувати розвиток таких судів, їх необхідно досліджувати крізь призму дійсного – від минулого до майбутнього [220, с. 11].

Ґенеза розвитку третейської інституції як альтернативного способу розгляду спорів досліджувалася: В. С. Балухам [7], Н. А. Вангородською [38; 39; 40; 42; 43], Л. С. Гамбург [61], С. Г. Ковальовою [136], М. Ю. Лєбєдєвим [154], Н. А. Литвин [160; 161], Ю. Д. Притикою [223; 224; 227], В. А. Ревун [240; 241; 242], В. Сухонос [274], С. О. Теньковим [277], Д. В. Шевченко [304], С. О. Юлдашевим [329], однак у цих публікаціях питання експертного забезпечення діяльності аналізованого суду майже не досліджувалося.

Елементи третейського судочинства у завуальованій або прямій формі збереглися у міфології більшості етносів як найдавніших пам'яток людства, тому слушно припустити, що третейський суд як певний соціокультурний феномен сформувався ще у додержавний період. Узвичаївшись, квазі-правова інституція діяла на підставі норм-звичаїв, норм-табу, звичаєвих моно-норм, прото-норм [220, с. 11].

Загальновідомо, що найстарішою формою вирішення спорів було застосування сили, самосуд, самоуправство, але і третейський суд як спосіб розгляду спорів відомий ще з давніх часів. Так, на думку Н. А. Вангородської, третейський суд існував ще задовго до виникнення держави, і був фактично чи не єдиним способом вирішення конфліктів саме мирним шляхом [40, с. 3]. Судовому

порядку альтернативного розгляду правових конфліктів, зазвичай, передували певні узгоджувальні процеси, і лише якщо не знаходився компроміс, то обирався відомий із давніх часів «третій» – третейський суддя.

Здійснивши співставлення історичних джерел, А. І. Віцин дійшов висновку про існування, такої мало не єдиної, форми альтернативного суду ще до приходу варягів [55, с. 3].

Згодом, поступово, перехід від особистої розправи до договірного вирішення спору, на думку більшості дослідників, остаточно завершився до початку II тис. до н. е. у Вавилоні, до X ст. до н. е. у Давньому Єгипті, до XI-IX ст. ст. до н. е. у Давній Греції та у V ст. до н. е. у Давньому Римі, і відповідно передує виникненню самої держави, а отже, і створених нею державних судів [99, с. 25].

Звернення до історичних джерел показує, що Законами XII таблиць (451-450 р. до н. е.), обрання третейського судді допускалося під час розгляду спорів: 1) щодо поновлення порушених меж земельних ділянок (табл. VII § 5); 2) щодо розподілу спільного спадкового майна між спадкоємцями (табл. V § 10); 3) щодо відшкодування шкоди, заподіяною будинкам та іншій власності дощовою водою внаслідок зміни її напряму (табл. VII § 8); 4) щодо подвійної винагороди, яку повинен сплатити той, хто приніс на судоговорінні підроблену річ чи заперечує сам факт судоговоріння (табл. XII § 3); 5) щодо захоплення чужих матеріалів для свого будинку (табл. VI § 7); 6) щодо розподілу спільного майна та деяких інших справ [175, с. 496-497].

На той час, повноваження третейського суду визначалися двома угодами: угодою між сторонами (compromissum) щодо зобов'язання виконувати рішення (sententia) та угодою між сторонами з арбітром (receptum arbitri), за якою арбітр зобов'язувався розглядати справу й оголошувати рішення.

Думку про те, що ідея передачі спору на вирішення посередникам – третейським судам форми «божого суду», зародилася у далекій давнині, поділяють В. П. Самохвалов та Н. А. Вангородська. Вони вважають, що головною метою такої діяльності було примирення сторін, а відновлення справедливості – було другорядним. При цьому третейський суд, як форма посередницького суду, був

притаманний законодавству усіх часів і народів, включаючи право Стародавнього Риму [249, с. 123], і це у майбутньому суттєво формувало правову систему Західної та Центральної Європи, включаючи порядок та правила третейського розгляду.

У Давній Греції (VI ст. до н. е.) спори вирішувалися за допомогою посередників (diaeteta) [79, с. 24], а у Давньому Римі, при укладанні торгових угод між громадянами та іноземцями (перегринами) залучалися приватні судді – рекуператори (recuperatores) [57, с. 6].

За Дигестом Юстиніана (530-533 рр. н. е.), згода сторін на передачу їхнього спору для розгляду третейському суду, діяла подібно судовому порядку та мала на меті завершення спору без будь-якої участі публічної влади (Д. 4. 8. 1) [197].

У мовах східнослов'янських народів існує самостійний термін «третейський суд», який є власним, а не запозиченим з інших мов. Він цілком відповідає західному аналогу «арбітраж» [221, с. 158].

Християнська ідеологія має багато спільного із альтернативним розглядом спорів, варто згадати заповіді: «не суди і не судимим будеш», розгляд спору «по совісті, по справедливості». Тому правий Ю. Д. Притика, який зазначив, що «християнство з його чіткою доктриною диференціації державної влади (царства земного) та Божого владного першоджерела, суттєво вплинуло на становлення теорії третейського розгляду» [220, с. 11].

За дослідженням І. О. Бута Київська Русь є першим державним утворенням на території сучасної України, і історія розвитку третейського судочинства на українських землях, більшістю дослідників розглядається саме з XI ст. [36, с. 41.], а за визначенням Ф. М. Дмитрієва: «третейська розправа є найдавнішою формою руського процесу» [85, с. 147].

У період існування Київської Русі, на її території найбільш поширеною була форма договірного вирішення спорів за посередництва третейського суду. Хоча староруське судочинство не знало будь-якого впливу з боку римського права, у практиці судів Київської Русі можна знайти чимало аналогій з римським правом. Це, на думку А. Ф. Волкова, зайвий раз підтверджує правило, що у всіх народів у період панування звичаєвого права, суд приватних осіб передував суду суспільної влади.

Головне призначення третейського суду, на той час, полягало не у суворому дотримуванні букви закону, а в припиненні ворожнечі та розбрату. Тому третейський суд і називався compromissum, а до третейських судів обиралися не стільки знавці закону, скільки «добрі люди» і у суспільному, і в моральному розумінні. І що особливо потрібно наголосити, – часто залучалися своєрідні експерти. Тому ще з тих часів, обов'язковим атрибутом у третейському судочинстві став інститут використання спеціальних знань.

У доктрині теорії права на Русі, при третейському розгляді, була поширена форма договірного розв'язання спорів із залученням третейських суддів, їй передувало знаходження певного компромісу. За часів Київської Русі суд творили самі князі, а згодом – бояри, а у разі недосягнення домовленості, обирався «третій» – третейський суддя. Це зумовило формування різних форм третейських судів: «ігуменський суд» – третейський суд, у складі декількох осіб («братії») під керівництвом ігумена; «митрополітний суд» – третейський суд, очолюваний, зазвичай, митрополитом; суд «мирового ряду» – третейський суд, де «полюбовна угода» учинялася із залученням і участю «рядців та послухів» [221, с. 157-159].

За давньоруським правом рішення третейських судів мало характер лише думки (sentenfia), яка негайно оголошувалася сторонам. Третейський суд, на той час, розвивався на основі доказування, і для вирішення спорів залучали посередників – осіб, що користувалися повагою у суспільстві. В доказовому провадженні суд користувався також висновками своєрідних експертів. Ними виступали досвідчені і обізнані люди, наприклад мельники, мірошники, ковалі, шевці, кравці, купці, а також літні жінки, повитухи, коли іноді розглядались інтимні сторони життя осіб. Про їх участь у процесах є згадка в матеріалах судової практики [294]. Доказом, здебільшого, були зізнання звичайних і урядових свідків, які вони давали без присяги і під присягою, а також документи – урядові і приватні речові докази, висновки експертів [198, с. 114].

Слід зазначити, що за часів давньоруського права, джерела писаного права – Руської Правди, і у період розпаду Київської Русі на окремі князівства, коли ще не відомими були державні суди, по суті кожен суддя, був – третейським суддею.

За дослідженням А. І. Віцина, ідея необхідності побудови третейського судочинства зустрічається у літописах Київської Русі із XIV ст., зокрема у пам'ятці третейського суду – грамоті 1362 року Великого князя Дмитра Донського [55, с. 5]. Хоча інші дослідники, того часу, не погодилися з такою думкою, критично оцінивши її, навели додаткові аргументи, зазначивши те, що термін «третейський» не зустрічається у документах цієї грамоти [104].

Хоча інститут третейського суду відомий на Русі ще з VIII ст. і має багато спільного із аналогічним інститутом у римському праві, однак такого поширення у сфері торговельного обороту як у Західноєвропейських країнах, він не набув.

На території сучасної України певну кількість договорів про третейський суд можна знайти за часів XV, XVI і XVII століть, поки нарешті, цей інститут не увійшов до складу загального законодавства.

За часів Литовсько-Польської доби, склад третейського суду спеціально формувався для розгляду конкретних справ. Так, торгові суди створювались для розгляду спорів у торговій сфері, коли в пошуках істини вимагали певних спеціальних знань. І третейські, і торгові суди, базувались на принципах швидкої та неформальної процедури. Торгові суди були непрофесійними і поділялися на: ярмаркові суди; суди купецької гільдії або міські торгові суди [75, с. 10-12]. Ці суди були засновані на праві справедливості і складалися із суддів та обізнаних осіб, обраних на ринку чи ярмарку їх товаришами.

Судова реформа 1564-1566 рр. суттєво змінила статус третейського суду, а з прийняттям Соборного уложення 1649 року, рішення третейського суду вперше прирівнялося до рішення державного суду (третейський суд на той час формувався на основі добровільної угоди сторін для вирішення справ за позовами приватних осіб і належав до категорії особливих судів).

Із середини XVI століття (за часів Івана IV) інститут третейського судочинства почав користувався офіційною державною підтримкою і охороною. У Соборному Уложенні 1649 року містилася окрема стаття «Про Третейський Суд», яка слугувала підставою прийняття у 1831 році «Положення про третейський суд».

У другій половині XVII століття, коли інститут третейського суду увійшов

до складу російського законодавства, було вперше законодавчо закріплено обов'язкову силу третейського рішення і право кожного на звернення до третейського суду, за спільною згодою сторін.

Особливого значення набув третейський розгляд, повноважний для розгляду нескладних карних і цивільних справ, за часів Гетьманщини (у другій половині XVII-XVIII ст. ст.), за сприяння гетьмана та Генеральної військової канцелярії [191, с. 111; 330, с. 169-170].

Новоторговим статутом 1667 року було запроваджено митні суди, що чинили розгляд до введення у дію в 1727 році Митного статуту.

Артикул 24 Глави 7 «Про третейський суд» зберіг вже існуючу практику та можливість передачі третейському суду «для скорѣйшого дѣлъ челобитческихъ отправленія, учереженну быть надлежитъ по прежнему, изъ персонъ разныхъ чиновъ знатних, добросовѣстнихъ и въ правах икуснихъ» [123, с. 131].

Найголовніше те, що на той час, законодавчо було започатковано право на спільну згоду у зверненні до третейського суду та значення рішення третейського розгляду.

Про доцільність існування механізмів схожих до третейського суду, писав у доповіді Олександру I автор Статуту Третейського совісного суду, міністр юстиції Російської імперії Р. Г. Державін у 1803 році.

Найбільш повно принципи організації та діяльності узаконених третейських судів були закріплені у Положенні про третейський суд у Зводі законів 1831 року [220, с. 11]. Це Положення у майбутньому незмінно входило до Зводу законів 1833, 1842 та 1857 років. Зобов'язаний керуватися, зазвичай, прийнятими у торговій практиці правилами, традиціями і звичаями, Узаконений третейський суд призначався для розгляду спорів у справах між товариствами і акціонерними компаніями, між членами товариства і акціонерами, між товариствами та іншими сторонніми особами. Формальний запит щодо двосторонньої угоди слугував підставою для такого розгляду, і у разі неузгодження між сторонами, справа розглядалася судовою владою. Рішення Узаконеного третейського суду підлягало апеляційному оскарженню. Неузгодженість у багатьох формальних питаннях, при розгляді спорів за участю третейського суду,

досить часто переростала у затяжний процес.

У цей період, поряд з Узаконеним третейським судом, існував і добровільний. На відміну від Узаконеного, добровільний суд створювався на добровільних засадах, на розсуд сторін, а його рішення було остаточним і оскарженню не підлягало [220, с. 11].

Найчастіше до «експертного забезпечення» третейського розгляду спорів, сторони зверталися під час біржових операцій, коли здебільшого не потрібен був юридичний фах, а необхідні були знання відповідності і вартості товару при здійсненні торгових операцій. З цією метою виникала потреба у залученні сторонами недержавного біржового добровільного третейського суду (який скликався за зверненням сторін, і в час роботи біржових торгів, і у святкові дні, і в будь-який час), обізнаних осіб. Згода на третейську процедуру, підтверджена обізнаною особою й узаконена тільки добровільним третейським судом, оформлялася третейським записом, підписаним сторонами і третейськими суддями, засвідчувалася нотаріусом або мировим суддею.

У 1831 році було уведено в дію «Положення про третейський суд», до його основи покладені норми Соборного уложення і Митний статут імператора Петра II. Скасувавши майже усі попередні нормативні акти з цього питання, Положення про третейський суд започаткувало законодавчі акти про альтернативний розгляд у судочинстві.

З початку і до середини XIX століття, до узаконених третейських судів, а не до державних, зверталися за приписом уряду [55, с. 58; 330, с. 169-170]. У цей період визначалися три категорії узаконених третейських судів до яких, за зверненням, залучалися обізнані особи, і до яких зверталися за приписом уряду: 1) по відношенню до місцевостей (тобто, за місцезнаходженням); 2) за категорією, родом справ (при створенні страхових товариств визначалися категорії справ, що розглядалися між акціонерною компанією і товариством); 3) залежно від стану (за категорією майнового стану суб'єктів, яким вправі позиватися до суду). При цьому до компетенції третейського суду не належав розгляд таких справ: злочинів або поступків, за які не припускалося примирення; щодо малолітніх осіб; за

особистими правами статку; за інтересами казенних установ або земських, міських чи сільських громад.

Право обирати посередників для вирішення спірних справ передбачалося Статутом цивільного судочинства 1864 року, що включав спеціальну главу про третейські суди. Однак діяльність Узаконеного третейського суду припинилась, і судовою реформою 1864 року його формально було скасовано.

За ініціативою Міністерства юстиції у 1887 році Статут цивільного судочинства було доповнено, і про усі рішення третейського суду щодо нерухомості повідомлялася Казенна палата для справляння мита на нерухомість, одночасно видавався виконавчий лист.

Варто зазначити, що на території Західної України, на той час, діяв Австрійський Статут цивільного судочинства 1895 року, у п'ятій главі другого розділу якого, до Особливого провадження було віднесено провадження у третейському суді.

В аналізований період, у всіх країнах де функціонували третейські суди, завжди була одна дилема у використанні спеціальних знань: як може альтернативний третейський суд зробити краще найкращим. Забезпечувалося це переважно двома формами використання спеціальних експертних знань: 1) коли у якості суддів обирали досвідчених осіб, особливо із знанням тих проблем, що виникали; 2) коли на допомогу суду запрошували кваліфікованих і обізнаних осіб, чия думка незалежно від того, наскільки це буде приємно сторонам, могла б стати вирішальною. Обидві ці форми, при альтернативному розгляді, збереглися і до сьогодні, принаймні теоретично, хоча кожна із них поступається *третій*, найбільш сучасній формі, коли судом запрошуються кваліфіковані особи зі спеціальними знаннями – експерти [366, с. 40].

У кінці XIX – на початку XX століття в Російській імперії існувала обмежена кількість третейських судів, проте після революційних змін третейський суд зберігся. Так із прийняттям Декрету про суд № 1 від 05.12 (22.11).1917, у ст. 6, надавалося право сторонам «по усіх спірних цивільних, а також приватно-кримінальних справах звертатися до третейського суду» [82, с. 50].

Згідно ст. 8 Декрету про суд № 2 від 15.02.1918, судочинство як «... із цивільних, так і з кримінальних справ здійснюється за правилами судочинства 1864 року, оскільки такі не відмінені декретами Центрального виконавчого Комітету робітничих, солдатських і селянських депутатів і Ради Народних Комісарів, і не суперечать правосвідомості трудящих» [83, с. 466-474].

Цим Декретом було започатковано специфіку і тактичні основи використання спеціальних знань: «При вирішенні справ, що вимагають спеціальних знань, судом або на власний розсуд, до його складу можуть бути запрошені обізнані особи з правом дорадчого голосу. Сторонам надається право включати обізнаних осіб у рівній кількості, або суду самостійно призначати обізнаних осіб (ст. 13) [83, с. 466-474].

У ст. 1 Декрету ВУЦВК «Про третейський суд» від 16.02.1918 визначалися межі професійної компетенції третейського судочинства – усі спори з цивільних справ, за виключенням підсудних спеціальним судам та справ за законами про працю і соціальне страхування.

Тобто, відповідно до положень цього Декрету, повністю зберігався принцип диспозитивності, що діяв до 16.10.1924. А 30.07.1924 ВУЦВК було прийнято перший Цивільний процесуальний кодекс УРСР, яким згідно ст. 191, до справ окремого провадження було віднесено справи про третейські запити та рішення. У період НЕПу («нової економічної політики», в роки становлення УРСР) при товарних і фондових біржах створювалися арбітражні комісії, що виконували функції і повноваження третейських судів.

Постановою Ради Міністрів СРСР від 23.07.1959 «Про покращення роботи державного арбітражу» між підприємствами, організаціями і установами, пропонувалося застосовувати одну із нових форм залучення громадськості до вирішення господарських спорів – третейський розгляд. Тимчасовими правилами розгляду господарських спорів третейським судом, затвердженими Держарбітражем СРСР 31.08.1960, визначалося що на вирішення третейських судів могли передаватися окремі господарські спори за взаємною згодою сторін.

Уведений у дію з 01.01.1964 ЦПК УРСР у ст. 25 передбачав, що у

визначених законом або міжнародними договорами випадках, спори із цивільних правовідносин, за згодою сторін, можуть вирішуватися третейськими судами [295]. На нашу думку, цей Кодекс став значно досконалішим законодавчим актом, як з точки зору юридичної техніки, так і змісту його інституту альтернативного судочинства, у порівнянні з ЦПК 1924 та ЦПК 1929 року.

Додаток № 2 ЦПК УРСР (1964 р.) отримав назву – «Положення про третейський суд». Серед позитивних моментів цього законодавчого акту варто відмітити такі. Спори, що виникали із цивільних правовідносин, за згодою сторін могли вирішуватися третейськими судами у порядку, передбаченому Законом УРСР «Про третейські суди» (ст. 25). Суддя повинен був роз'яснити сторонам можливість звернутися для вирішення спору до третейського суду (п. 11 ст. 143) або відмовити у прийнятті заяви, якщо між сторонами укладено договір про передачу даного спору на вирішення третейського суду (п. 6 ст. 136), чи закрити провадження у справі, якщо між сторонами укладено договір про передачу даного спору на вирішення третейського суду (п. 7 ст. 227).

Організація або утворення третейського суду, безумовно, залежить від законодавчого підґрунтя. Постановою Держарбітражу СРСР від 30.12.1975 № 121 затверджено Положення про третейський суд для вирішення господарських спорів між сторонами – об'єднаннями, підприємствами, організаціями, установами. Спори за взаємною згодою сторін, могли передаватися на розгляд третейському суду, що обирався із числа компетентних керівників сторін із залученням громадських організацій.

Із прийняттям Верховною Радою України 11.05.2004 Закону України «Про третейські суди», з метою правильного вирішення спору, уперше було законодавчо урегульовано порядок проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують використання спеціальних знань третейським судом як інституцією, як відповідним недержавним незалежним органом.

Питання застосування альтернативних способів вирішення спорів, у сучасній юридичній науці постійно полемізується. Однак, правове поле України дозволяє функціонувати альтернативним інститутам, у відповідності до світових

стандартів. Зазначимо лише, що підходи до доказування та призначення експертиз у міжнародній арбітражній практиці є різними. Усе залежить від правової культури [14, с. 149].

Основні правила, що уважаються певним еталоном для експертів у альтернативній судовій процедурі, випливають із декількох документів, виданих міжнародними інститутами або постійними арбітражними судами, це: Правила міжнародної асоціації адвокатів (IBA/Snternational Bar Assotiation) щодо доказування в міжнародному арбітражі [353-355], Регламент комісії ООН по міжнародному торговому праву (ЮНСІТРАЛ) [112, 250] і Регламент міжнародного арбітражного суду при міжнародній торговій палаті (ICC) [14, с. 154].

Правила є ефективним керівництвом щодо здійснення експертної діяльності у міжнародному третейському (арбітражному) судочинстві, і регламентують дані питання у більшому обсязі, ніж національні регламенти [340].

Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», Положення про Міжнародний комерційний арбітраж при Торгово-промисловій палаті України і низка документів Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України, їх регламенти, ґрунтуються на міжнародних договорах (Нью-Йоркська конвенція про призначення і приведення у виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року, Європейська конвенція про зовнішньоекономічний арбітраж 1961 р.), документах ЮНСІТРАЛ.

Так, наприклад, на підставі Типового закону ЮНСІТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж 1985 року, прийняті законодавчі акти вже у багатьох країнах, серед яких: Австралія, Австрія (2005 рік), Азербайджан, Бангладеш, Бахрейн, Бєларусь, Болгарія, Венесуела (Боліварська Республіка Венесуела), Угорщина (1998 рік), Гватемала, Греція, Данія, Німеччина (2005 рік), Замбія, Зімбабве, Єгипет, Індія, Йорданія, Іран (Ісламська Республіка), Ірландія, Іспанія, Камбоджа (2006 рік), Канада, Кенія, Кіпр, Китай (Гонконг, САР, и Макао, САР), Литва, Мадагаскар, Мальта, Мексика, Нігерія, Нікарагуа (2005 рік), Нова Зеландія, Норвегія (2004 рік), Оман, Парагвай, Перу, Польща (2005 рік), Республіка Корея, Російська Федерація, Сінгапур, Об’єднане Королівство Великобританії та

Північної Ірландії (Шотландії, на Бермудських Островах, заморській території Об'єднаного Королівства), Сполучені Штати Америки (в штатах Іллінойс, Каліфорнія, Коннектикут, Луїзіана (2006 рік), Орегон та Техас), Таїланд, Туніс, Туреччина (2001 рік), Уганда (2000 рік), Україна, Філіппіни, Хорватія, Чилі, Шрі-Ланка, Естонія (2006 рік) [218].

Конвенцією ООН здійснено суттєвий вклад у справу уніфікації міжнародної торгівлі, і більш ніж за 30 років існування ця Конвенція стала одним із важливих інструментів міжнародної торгівлі, забезпечивши однотипну основу для укладання договорів між сторонами у різних країнах.

Станом на 2014 рік учасниками Конвенції стали 80 країн світу різних економічних і правових систем, на долю яких припадає понад дві третини обсягу світового товарообігу [112].

При Міжнародній асоціації юристів International Bar Association (далі – IBA, МАЮ, зареєстрованій у Об'єднаному Королівстві Лондон) засновано Арбітражний комітет (Arbitration Committee), що налічує понад 2300 членів, які представляють понад 90 країн світу. У Арбітражному комітеті функціонують чотири підкомітети, серед них функціонує підкомітет з Правилами про збір доказів.

Серед міжнародної арбітражної спільноти широкого визнання набули Правила IBA про збір доказів у міжнародному комерційному арбітражі (IBA Rules on the Taking of Evidence in International Commercial Arbitration) або «IBA правила доведення», які з моменту їх оприлюднення (у 1999 році), постійно удосконалювалися, і, нарешті, були прийняті резолюцією ради МАЮ 29.05.2010 [353].

Як зазначено у преамбулі Правил IBA про збір доказів, їх призначенням є забезпечення ефективного, економічного і справедливого процесу, особливо між сторонами різних правових традицій [355]. Ці Правила передбачають порядок подання документів, залучення свідків, експертів, а також порядок формування доказової інформації, що використовується у поєднанні з інституційними або спеціальними правилами та процедурами, які регулюють дії сторін при проведенні міжнародних комерційних арбітражів.

Комісія ООН по праву міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ), Міжнародний центр з вирішення спорів (ICDR) МКС, Лондонський Суд Міжнародного Арбітражу (LCIA), Міжнародна асоціація юристів (IBA) Правилами про прийняття доказів у міжнародному арбітражі дозволили суду призначити експертів, якщо тільки Сторони взаємно домовляться. Національне арбітражне законодавство може також дозволити суду призначити експерта.

Питання про те, на яку із сторін покладається тягар доказування, регулюється умовами Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, хоча прямо у ній це не зазначається, про що вказано у низці рішень ЮНСІТРАЛ – Комісії ООН по праву міжнародної торгівлі (п. 19. Тягар доказування).

Для вирішення комерційного спору між суб'єктами господарювання арбітражний суд вправі просити сторону або сторони (I) надавати документи, (II) використовувати інші зусилля, щоб прийняти або (III) само по собі прийняти, чи зробити необхідні зусилля, які він уважатиме за потрібне для отримання документів від особи або організації, які, на їх думку, є актуальними для вирішення порушених питань попри те, що сторона, якій буде адресовано такий запит, вправі заперечувати (ст. 3 п. 10) [250, с. 9].

Регламенти міжнародних комерційних арбітражів містять норми, які здебільшого не вимагають при наданні доказів нотаріального завірення або легалізації підтверджуючих документів. Тобто сторонам можна надавати «документи» (Document), під якими розуміється будь-який текст, повідомлення, зображення, креслення, програма або дані (відомості), зафіксовані, або такі, що містяться на папері, або за допомогою електронних, аудіо, візуальних чи інших засобів, механічні або електронні засоби зберігання або запису інформації (ст. 1) [250, с. 7], включаючи офіційні документи і документи з відкритих джерел, за винятком документів, вже наданих іншою Стороною (ст. 3) [250, с. 11].

Однак, як зазначено у Збірнику ЮНСІТРАЛ, у різних судів сформовано різні позиції: на думку одного суду, це означає, що наявність документів, договорів може бути підтверджена документально, усними заявами, або поведінкою чи

іншим поєднанням усіх трьох елементів (наприклад, п. 7 ППТЮ, справа № 579, Федеральний окружний суд США, Південний округ Штату Нью-Йорк, США, 10.05.2002).

І це означає, що відміняються норми внутрішнього права, за якими для забезпечення правових санкцій, необхідно щоб документи, договір були засвідчені письмово (наприклад, Федеральний окружний суд США, штат Колорадо, США, 06.07.2010; Федеральний окружний суд США, Південний округ Штату Огайо, США, 26.05.2009) [288; 289].

Так, наприклад, один із судів вирішив, що відповідно до КМКПТ свідоцтво про неформальні усні переговори між сторонами може бути допущено в якості доказів того, що між сторонами досягнуто згоди (ППТЮ, справа № 414) [290].

На думку іншого суду, суд самостійно повинен визначити чи корисним буде заслуховування експертів (свідків) (суд міста Антверпен, Бельгія, 24.04.2006) [271], у той час як інший суд, заявив про те, що суд вправі надати більшого значення письмовому документу, ніж усним показам свідків.

На думку почесного професора Університету Фрібурга (Швейцарія), почесного голови ICC арбітражного суду (Париж) П. Терцієра та доктора LL. M. (Кембридж), Установчого Партнера Т. Бершеди (Женева), експертне забезпечення арбітражу, який став поширеним методом урегулювання міжнародних комерційних суперечок, все частіше витісняючи судовий процес, має свої власні процедурні правила [372].

Отже, вивчення періодів історичного і правового становлення третейських та арбітражних судів на території сучасної України дозволяє виділити основні передумови створення таких інституцій, визначити роль держави та ступінь участі громадянського суспільства у цьому тривалому процесі.

Становленню третейських судів, як форми вирішення правових конфліктів, певною мірою перешкоджало посилення централізованої влади, зокрема судової, держава не могла співіснувати із сильною приватною юрисдикцією, що складала конкуренцію державній судовій системі.

Створення третейських судів на теренах сучасної України, як сучасного

інструментаря реалізації альтернативних форм захисту прав, свобод та інтересів, є наслідком тривалого історичного та правового розвитку держави та суспільства, на який певним чином вплинула сукупність таких факторів як: надвисока формалізація судової влади (що нерідко перешкоджала постановленню справедливих та неупереджених рішень); демократичні зміни в розвитку України (що слугувало каталізатором реформ в тому числі і в частині створення альтернативного судочинства); постійно триваючий розвиток громадянського суспільства.

1.3 Нормативно-правове регулювання експертизи в третейському судочинстві

Інститут третейського розгляду спорів, як і наявність інших альтернативних способів вирішення правових суперечок, є ознакою розвиненого демократичного суспільства. Такий інститут є досить ефективним і прогресивним, оскільки дає змогу особам уникнути деяких недоліків, притаманних судочинству. Він також сприяє зменшенню навантаження на суди. Цей інститут з багатовіковою історією поширений практично в усіх країнах світу.

Домінує думка, що глобальні тенденції розвитку альтернативних способів вирішення спорів сьогодні розвиваються і набувають популярності як в Україні, так і у світі.

Урегулювання того чи іншого спору є неможливим без використання спеціальних знань «професійної особи», тобто знань особи, компетентної у галузі знань, необхідних для урегулювання спору третейським судом або міжнародним арбітражем [369]. Відповідно, вирішення таких практичних проблем без наукового осмислення їх природи, дослідження історії їх становлення, не матиме системного характеру, що і зумовлює необхідність звернення до цих питань.

Правосуддя є прерогативою держави. Така самостійність судової влади, як єдиної форми діяльності судової системи України, ґрунтується на теорії розподілу влад, яку було розроблено ще у першій половині XVIII століття французьким просвітителем Шарлем Луї де Монтеск’є [174]. За Конституційним принципом

ст. 124, правосуддя здійснюється виключно судами, що входять до судової системи України, а органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6 Конституції України).

Відійшовши від постулату, що виключною судовою процесуальною формою для української правової системи є діяльність державних судів загальної юрисдикції, положення ст. 55 стали конституційним підґрунтям для здійснення третейського розгляду в Україні.

Американські юристи, на даний час, нараховують близько двадцять вироблених на практиці різноманітних процедур урегулювання спорів [189, с. 91].

Питанням сутності третейської угоди та її правовому регулюванню присвячували свої роботи такі науковці як С. С. Алєксєєв, В. М. Ануров, В. С. Балух, О. А. Виноградова, О. В. Дзера, Г. К. Дмітрієва, Л. М. Завадська, О. І. Зайцев, О. С. Іофе, Р. Ф. Калістратова, О. С. Комаров, В. О. Копилова, М. М. Кузьміна, В. А. Мусін, І. Г. Побірченко, М. А. Попов, Ю. Д. Притика, О. Ю. Скворцов, Є. О. Суханов, В. М. Тарасов та інші.

Практика застосування зазначених процедур і підходів у альтернативних способах вирішення спорів, сформована тривалими правовими культурними традиціями, правопорядками, завданнями експертного забезпечення при сприянні в отриманні доказів у різних країнах світу.

Традиційно уважається, що із прийняттям Закону України «Про третейські суди», докорінно змінено систему судочинства України. Адже третейський суд є недержавним незалежним органом, утвореним за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних або юридичних осіб у встановленому цим законом порядку для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин (ст. 1 Закону України «Про третейські суди»).

З позицій генезису третейського розгляду такі відносини є виключно приватноправовими. Реалізація правовідносин знаходиться у площині приватного права, хоча і врегульована нормами процесуального характеру.

Третейський суд, розглядаючи спори за добровільним волевиявленням сторін, не діє від імені держави, тому ототожнення його із судовою системою,

суперечить конституційним принципам. Третейський суд не здійснює правосуддя [221, с. 105].

Повертаючись до питання експертного забезпечення, зазначимо, що перелік і зміст питань, з яких повинна бути проведена експертиза, визначається третейським судом.

Інститут третейських судів, отримавши поширення у міжнародному господарстві і торгівлі, є свідченням позитивної практики світових тенденцій, хоча, на жаль, в Україні сфера третейської юрисдикції, ще не достатньо поширена і не така популярна, як світова. На сучасному етапі розбудови України, навіть простежується чітка законодавча тенденція до обмеження арбітрабельності спорів. В останні роки список спорів, що виключені з компетенції третейських судів (ст. 6 Закону України «Про третейські суди»), виріс майже удвічі.

У розвинених країнах світу (США, Китайській Народній Республіці та інших), практика застосування альтернативних способів вирішення спорів, у порівнянні з офіційним правосуддям, не замінює і не у змозі замінити судову систему держави.

У юридичній науці, окремими науковцями сформовано чітку позицію про те, що третейському розгляду притаманні усі ознаки процесу як юридичної категорії і властивості процесуальних правовідносин. Так, думку щодо процесуальності третейського розгляду розділяють: М. К. Воробйов [59], А. А. Добровольський [86], І. А. Жеруоліс [95], Н. Б. Рейдер [106], П. Ф. Єлісейкін [93], К. І. Комісаров [139], С. М. Пелєрін [200], Н. А. Чечина [299], Д. М. Чечот [299; 300], В. Н. Щеглов [316], К. С. Юдельсон [327].

Властиві не судовим процедурам урегулювання спорів елементи: арбітраж, третейський суд (arbitration), переговори, негоціація (negoliation), медіація, посередництво (mediation), міні-судове провадження (mini-trial), процедура примирення (консиліація) тощо, застосування як альтернативного способу вирішення спорів, мають тривалу культурну традицію у різних країнах, однак, походження таких норм, здебільшого обґрунтовується «договірною теорією» умов

третейської угоди між сторонами. Тобто, обмежений сферою приватноправового регулювання, не охоплюючи охорону державних і суспільних інтересів, третейський суд, як форма приватної юрисдикції, не діє від імені держави, а тому не здійснює правосуддя.

За нашим переконанням, підтримувана окремими науковцями ідея про процесуальний характер третейського розгляду, повинна піддаватися науковій критиці. Вчинення різних процесуальних повноважень третейського судочинства формує правовий статус результатів експертної діяльності. А визначення процесуальної чи не процесуальної форми взаємодії та правовідносин суб'єктів судово-експертної діяльності при встановленні доказових фактів, визначає процесуальний статус і межі повноваження експерта.

Незалежність та самоврядність третейських суддів, при усій подібності до незалежності та самоврядності судів державної юрисдикції, все ж таки мають іншу правову природу, що випливає зі статуту та особливостей правосуб'єктності арбітра третейського суду та судді суду державної юрисдикції. Це обумовлює особливості експертного забезпечення, і, в свою чергу, – визначає міри компетенції, галузь знань, сфери діяльності, у цілому зумовлюючи експертне забезпечення.

Процесуальне відмежування третейського судочинства як інституції, відіграє значну теоретичну та практичну роль у правовому визначенні експертного забезпечення: зумовлюючи, що розгляд спорів третейськими судами не означає здійснення правосуддя, необхідно визначити основні параметри та відмінності сторін на захист своїх прав та й експертів серед інших учасників.

Дослідження тенденцій розвитку українського приватного альтернативного розгляду, арбітральних процедур у інших країнах, дозволяє дійти висновку, що їх використання стає дедалі прогресивнішим. Різниця між правовими і альтернативними системами судочинства є особливо очевидною, коли мова йде про отримання доказів [386, с. 330].

Загальновідомо, що метою дотримання вимог законодавства, зокрема КК України, ЦК України, ГК України, КАС України, КУпАП передбачається експертне забезпечення судочинства – проведення судових експертиз та складання

висновку судового експерта.

Усім експертним дослідженням можуть підлягати матеріали кримінальних проваджень, матеріали господарських, цивільних чи адміністративних справ, третейського розгляду. Метою усіх цих досліджень завжди є необхідність вирішення питань, що потребують застосування спеціальних знань.

Призначення експерта у судочинстві є процесуальною дією. Особа, що виконує за постановою або ухвалою експертизу, є експертом саме в процесі її проведення.

Здійснюваний експертом процес пізнання і логічного доказування в експертному дослідженні, з точки зору використовуваної аргументації інтелектуальної діяльності, психологічних процесів, не відрізняється від процесу пошуку істини у інших її галузях [111].

Залучення експертів третейськими і державними судами має різні функції. Урегульовує спори незалежна експертиза із встановлення фактичних обставин справи (neutral expert fact-filding) на основі висновку кваліфікованого фахівця.

Більшість правових систем у світі, надає висновку експерта значення формального доказу, і приділяє йому належну увагу [371]. І це дає третейському суду підстави приймати його до уваги, при винесенні рішення [365, с. 401].

У юридичній науці, такий спосіб урегулювання спорів уважається найбільш оптимальним, адже урегульовується спір між діловими партнерами, і це зазвичай забезпечує збереження партнерських стосунків і після розгляду спору третейським судом.

З метою правильного вирішення спору, третейський суд вправі зобов’язати сторони, чи одну із сторін, замовити проведення експертизи для роз’яснення питань, що потребують спеціальних знань, про що третейський суд виносить відповідну ухвалу (ст. 43 Закону України «Про третейські суди»), враховуючи при цьому існуючі науково-практичні позиції, аналізуючи відносини сторін.

Проблема аналізу експертного забезпечення в інституті третейського способу вирішення спорів, ще не мала поглибленого наукового дослідження. Та й законодавчо ще не визначено підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві у процесі доказування. Законодавство

про арбітражний розгляд приймають у багатьох країнах світу, і значна частина регламентів третейських і арбітражних судів, сформувалася під впливом певних правових традицій.

У процесі розслідування і судового розгляду справ, головне значення має встановлення істини, тому третейський суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення спору на підставі фактичних даних – доказів.

На думку Р. С. Бєлкіна та А. І. Вінберга: «лише сукупність методів пізнання може забезпечити досягнення істини, будь-то істина наукова, або істина, що досягається в процесі розслідування і судового розгляду кримінальних справ» [13, с. 30].

Закон України «Про третейські суди», у ст. 4 серед принципів організації і діяльності третейського суду, визначає, зокрема: законність; незалежність третейських суддів та підкорення їх тільки законові; всебічність, повноту та об’єктивність вирішення спорів; змагальність сторін, свободу в наданні ними третейському суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Під час третейського розгляду їх необхідно дотримуватися.

Незважаючи на окремі прогалини та неточності понятійного апарату, законодавство про третейське судочинство дає змогу значно розширити можливість застосування спеціальних знань експертів для забезпечення повноти доказів, з метою встановлення законних інтересів учасників третейського розгляду.

Однак, поряд з позитивними новаціями, законодавство про третейське судочинство містить окремі неточності та прогалини, що стосуються регулювання порядку призначення і проведення експертних досліджень у третейському судочинстві. Це має суттєве значення для реалізації принципів діяльності третейського суду, визначених ст. 4 Закону України «Про третейські суди».

За змістом ст. ст. 1, 2, 6 Закону України «Про третейські суди», підвідомчість справ, що можуть бути вирішені у рамках третейського судочинства, обмежена сферою приватного права.

Верховний Суд України, свого часу, дійшов висновку, що до компетенції третейських судів належить вирішення спорів, що виникають між приватними особами з питань, які не торкаються публічно значимих відносин. Спір, що має публічно-правове значення, не підлягає вирішенню третейським судом.

Так, у справі, рішення касаційного суду в якій переглядалося Верховним Судом України, вирішено скаргу на рішення третейського суду, постановлене у справі щодо проведення розрахунку за укладеним резидентами кредитним договором, предметом якого була іноземна валюта – долари США.

Порядок здійснення на території України розрахунків у іноземній валюті регулюється Декретом № 15-93. Зазначений Декрет встановлює режим здійснення валютних операцій на території України, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших фінансових установ у регулюванні валютних операцій, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства. Його норми, спрямовані на регулювання порядку проведення розрахунків іноземною валютою, мають імперативний характер та обмежують свободу резидентів при здійсненні таких розрахунків.

Статтею 16 Декрету № 15-93 встановлено фінансові санкції, що застосовуються до резидентів, винних у порушенні правил валютного регулювання. Згідно з ч. 1 зазначеної статті, незаконне використання валютних цінностей як засобу платежу тягне за собою адміністративну відповідальність (ст. 162 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Норми закону щодо регулювання обігу іноземної валюти в Україні, зокрема і проведення грошових розрахунків валютними цінностями, мають публічну основу, переслідують публічний інтерес і спрямовані на досягнення результату, необхідного у публічних цілях для задоволення публічних потреб – забезпечення стабільності української грошової одиниці – гривні.

Наявність у правовідношенні щодо проведення розрахунку за договором кредиту, наданого в іноземній валюті, такої концентрації суспільно-значимих публічних елементів не дозволяє віднести такі спори до спорів суто приватного

характеру між приватними особами, що можуть розглядатися у приватному порядку третейськими судами (постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21.10.2015 у справі № 6-831цс15) [54].

Також третейські суди, у законодавчо визначеному порядку, не вправі вирішувати спори щодо захисту прав споживачів. Тобто, якщо заявники є споживачами послуг банку, спір виник щодо заборгованості за кредитом, третейському суду в силу положень п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди», така справа не підвідомча (постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 02.09.2015 у справі № 6-856цс15; постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 04.11.2015 у справі № 6-2074цс15; постанови Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.11.2015 у справі № 6-1716цс15, від 18.11.2015 у справі № 6-187цс15) [54].

Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України та п. 1 ч. 3 ст. 51 Закону України «Про третейські суди», рішення третейського суду може бути скасовано у разі, якщо справа, у якій ухвалено рішення третейського суду, виключена з компетенції третейського суду вирішення спорів щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

Слід зазначити, що в процесі розгляду справи третейським судом, потреба у використанні спеціальних знань може виникати як у науці, техніці, мистецтві, так і у ремеслі. Спеціальні знання можуть потребуватися у різних галузях науки, серед яких економіка, електроніка, електротехніка, комп’ютерні та інформаційні системи, програмування, будівництво, землеустрій, а також різні сфери права інтелектуальної власності.

Сутність експертного дослідження, полягає в аналізі обізнаною особою – експертом, по завданню третейського суду, у провадженні якого знаходиться справа, по наданих у розпорядження експерта матеріальних об’єктів (речових доказів), встановити фактичні дані, що мають значення для правильного вирішення справи. Висновок, складений за результатами експертного дослідження, слугує одним із джерел доказів, передбачених законом. А фактичні

відомості (дані), що містяться у висновку експерта – доказами. При цьому доказова інформація, отримана у результаті експертизи, не може з'явитися з будь-якого іншого засобу доказування.

Під час розгляду справи у судах загальної юрисдикції, лише слідчий суддя і суд, має повноваження обирати, призначати і доручати експертам проведення експертизи [391], а правила альтернативного розгляду (третейського та міжнародного арбітражу), дають кожній стороні можливість залучати свого експерта.

Попри те, що експерт надає «ключі» до вирішення спірних питань, слід зазначити, що у випадку призначення експертів сторонами, третейський суд і міжнародний комерційний арбітраж, вочевидь мають менше можливостей забезпечити незалежність експертів від сторін, які їх призначили. Слід також вказати, що на відміну від загального процесуального законодавства, яким встановлено порядок проведення експертизи, законодавством про третейські суди і міжнародний комерційний арбітраж, порядок проведення експертизи також поставлено у залежність від позиції сторін.

Однак, наприклад, арбітраж може прийти до висновку про те, що більшу вагу матиме висновок, складений нейтральною по відношенню до сторін розгляду експертною компанією, ніж висновки експертів, залучених сторонами з їх можливими суперечностями та недостатнім обґрунтуванням.

Потребує наукового доведення і наявність самостійних предмета і методів експертного забезпечення в альтернативному судочинстві.

Обговорюючи вказані проблеми, які нерідко піднімаються на науковому рівні іноземними науковцями, слід вказати, що вони потребують вирішення і на законодавчому рівні Україною.

Заслуговує на увагу те, що контактування сторін з експертами, є типовим явищем в альтернативних арбітражних системах. Як свідчить вивчена нами міжнародна арбітражна практика, сторони не відмовляються від свого права призначати та інструктувати залучених ними експертів.

Так, ст. 27.2 Швейцарського регламенту міжнародного арбітражу 2012 року, серед багатьох рекомендацій етичного характеру передбачено контактування між

представником сторони та експертом.

Дотримуючись типового підходу, можливо вказати, що кожна із сторін може залучати запрошеного експерта, самостійно ж судом, експерт має призначатися лише у виключних випадках [386, с. 330].

Коли сторони вже погодилися вирішувати спір шляхом його розгляду третейським судом, порядок такого розгляду необхідно урегулювати регламентом третейського суду.

У юридичній літературі вивчається багатоаспектність правового змісту принципу рівності, і водночас виділяється одна з його домінант: «заборона законодавчим та іншим правоохоронним органам держави встановлювати для різних суб'єктів юридично нерівні правові межі у «практично схожих або однакових обставинах»».

Це є свідченням того, що вирішення спорів з проведенням експертних досліджень має відбуватися виключно на підставі Конституції та законів України, її міжнародних договорів та існуючих нормативно-правових актів. У разі відсутності законодавства, що регулює певні спірні відносини третейського розгляду, оцінюючи експертні докази, третейські суди повинні застосовувати норми, що регулюють подібні відносини, застосовувати аналогію чи керуватися звичаями та методиками, які за своїм характером і змістом, властиві подібним спірним відносинам.

Задачею експерта є надавати суду незалежну і нейтральну оцінку, сформовану на підставі його спеціальних знань. І тому обґрунтовано у багатьох правових системах, що висновок експерта, призначеного стороною, має значення на рівні формального доказу.

Контакти між сторонами і обраним самостійно або призначеним судом експертом, можуть розглядатися як необхідність у випадку, якщо арбітражним регламентом або встановленими судом правилами, передбачений обмін доказовою інформацією.

Третейські суди вирішують спори на підставі Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. А

у випадках, передбачених законом або міжнародним договором України, застосовують норми права інших держав.

Законом України «Про третейські суди» урегульовано порядок вирішення спорів. При цьому, ст. 43 цього Закону передбачає можливість третейського суду зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань, про що третейський суд виносить відповідну ухвалу.

Статтею 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» визначено, що третейський суд вирішує спір згідно з такими нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору. Третейський суд приймає рішення ex aequo et bono, або як «дружній посередник», лише у тому разі, коли сторони прямо уповноважили його на це. У всіх випадках третейський суд приймає рішення згідно з умовами угоди і з врахуванням торгових звичаїв, що стосуються даної угоди.

При цьому відповідно до ст. 26 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» якщо сторони не домовились про інше, третейський суд може: а) призначити одного або кількох експертів для подання йому доповіді з конкретних питань, які визначаються третейським судом; б) зажадати від сторони надання експерту будь-якої інформації, що стосується справи, чи пред'явлення для огляду або надання можливості огляду будь-яких документів, товарів чи іншого майна, що мають відношення до справи. У разі відсутності домовленості сторін про інше експерт, якщо сторона просить або якщо третейський суд вважає це за необхідне, повинен після подання свого письмового або усного висновку взяти участь у слуханні, на якому сторонам надається можливість ставити йому запитання та представляти свідків-експертів для одержання свідчень із спірних питань.

Наявність альтернативи – це право вибору на звернення для вирішення спорів у порядку, встановленому державним судом чи недержавним незалежним органом – третейським судом, що безумовно є важливим принципом демократичного суспільства.

Понад десятиріччя застосування Закону України «Про третейські суди» і

двадцятиріччя застосування Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», накопичено багато проблем, що потребують розв'язання на законодавчому рівні. Деякі проблеми є спільними як для міжнародного комерційного арбітражу, так і для третейського судочинства, але зважаючи на різницю у режимі їх правового регулювання, більшість проблем є специфічними для кожного з них.

Законодавчо урегульовані лише окремі аспекти експертного забезпечення третейського судочинства як органу «приватної юрисдикції», і не визначено порядок призначення і проведення експертизи при вирішенні певних спірних відносин.

У зв'язку з цим вбачається доцільним у Законі України «Про третейські суди» та Законі України «Про міжнародний комерційний арбітраж» деталізувати процедурні особливості здійснення експертизи, а саме підстави та порядок її призначення, порядок визначення експерта чи експертної установи, необхідність урахування результатів дослідження при розгляді спору тощо.

Висновки до розділу першого

1. Запропоновано поняття експертизи в третейському судочинстві як врегульованої нормами права діяльності визначеного ухвалою третейського суду експерта чи експертної установи по вивченню, аналізу та оцінці на основі спеціальних знань об'єктів, явищ і процесів відповідно до поставлених третейським судом питань і підготовка обґрунтованого висновку, що буде використовуватись як засіб доказування в процесі третейського розгляду при прийнятті рішення по суті спору.

2. Впроваджувані в Україні моделі третейського судочинства передбачає наявність науково обґрунтованого, організаційно збалансованого, функціонально доступного експертного забезпечення.

3. Обґрунтовано розуміння окремих понять: інформаційне забезпечення – як оптимальний пошук і використання інформації, вкрай необхідної для експертного дослідження; наукове забезпечення – як створення умов для запровадження

досягнень науки і техніки в експертну практику; організаційно-управлінське забезпечення – як процес реалізації висновку експерта центром координації, розроблення та втілення у практику наукових досягнень.

4. Термінологічно «експертне забезпечення» третейського судочинства запропоновано тлумачити як забезпечення останнього експертизою. Обґрунтована доцільність у понятті «експертне забезпечення» виокремлювати два важливих аспекти: задоволення потреб третейських судів при здійсненні правозастосування спеціальними знаннями; здійснення самого правозастосування на підставі положень теорії судової експертизи та нормативних актів, що регламентують експертну діяльність.

5. У контексті вирішення спору третейським судом, пропонується експертне забезпечення розуміти як забезпеченням третейського розгляду кваліфікованою і об’єктивною експертизою, що максимально зорієнтована на збалансованість інтересів сторін.

6. Вивчення питання підвищення ефективності експертного забезпечення показало, що цей процес передбачає: вивчення потреб практики у експертних знаннях, експертній техніці і експертній освіті; розроблення відповідно до виявлених потреб конкретних засобів експертного забезпечення процесу доказування у третейському судочинстві; експериментальної перевірки здійснених розроблень і заходів їх упровадження; попередньої оцінки результатів з позиції їх відповідності меті і умовам здійснюваної діяльності; упровадження методів і прийомів у практичну діяльність; збирання, узагальнення і перевірка відомостей про результати застосування на практиці і дієвість наданих рекомендацій.

7. В інституті експертного забезпечення запропоновано виокремлювати три основні складові: об’єкт дослідження; задачі (мета і цілі) дослідження; методичні засоби дослідження.

8. Особливостями здійснення експертного забезпечення є: наявність у суб’єктів, що здійснюють експертну діяльність, спеціальних знань і умінь отриманих у результаті відповідної професійної освіти і систематичного підвищення кваліфікації; практична реалізація вказаних знань і вмінь, у поєднанні

із створенням відповідних (необхідних) умов для їх використання; наявність систематизованих, стандартизованих, апробованих і упроваджених методик експертного дослідження, супроводження їх відповідним методичним забезпеченням; належне інформаційне забезпечення проведення експертиз; організаційно-управлінське забезпечення експертної діяльності.

9. Найстарішою формою вирішення спорів було застосування сили, самосуд, самоуправство, але й третейський суд як спосіб розгляду спорів відомий ще з давніх часів. Він існував ще задовго до виникнення держави, і був фактично чи не єдиним способом вирішення конфліктів саме мирним шляхом. Судовому порядку альтернативного розгляду правових конфліктів, зазвичай, передували певні узгоджувальні процеси, і лише якщо не знаходився компроміс, то обирався відомий із давніх часів «третій» – третейський суддя. У період існування Київської Русі, на її території найбільш поширеною була форма договірного вирішення спорів за посередництва третейського суду. Хоча староруське судочинство не знало будь-якого впливу з боку римського права, у практиці судів Київської Русі можна знайти чимало аналогій з римським правом. Головне призначення третейського суду, на той час, полягало не у суворому дотримуванні букви закону, а в припиненні ворожнечі та розбрату.

10. На початку XX століття у всіх країнах де функціонували третейські суди, була одна дилема у використанні спеціальних знань: як може альтернативний третейський суд зробити ще кращим. Забезпечувалося це переважно двома формами використання спеціальних експертних знань: коли у якості суддів обирали досвідчених осіб, особливо із знанням тих проблем, що виникали; коли на допомогу суду запрошували кваліфікованих і обізнаних осіб, чия думка незалежно від того, наскільки це буде приємно сторонам, могла б стати вирішальною. Обидві ці форми, при альтернативному розгляді, збереглися і до сьогодні, хоча кожна із них поступається третій, найбільш сучасній формі, коли судом запрошуються кваліфіковані особи зі спеціальними знаннями – експерти.

11. Основні правила, що вважаються певним еталоном для експертів у альтернативній судовій процедурі випливають із документів, виданих міжнародними

інститутами або постійними арбітражними судами, це: Правила міжнародної асоціації адвокатів (IBA/Snternational Bar Assotiation) щодо доказування у міжнародному арбітражі, Регламент комісії ООН по міжнародному торговому праву (ЮНСІТРАЛ) і Регламент міжнародного арбітражного суду при міжнародній торговій палаті. Правила є ефективним керівництвом щодо здійснення експертної діяльності у міжнародному третейському (арбітражному) судочинстві, і регламентують дані питання у більшому обсязі, ніж національні регламенти.

12. Вивчення періодів історичного і правового становлення третейських та арбітражних судів на території сучасної України дозволило виділити основні передумови створення інституції третейського судочинства, визначити роль держави та ступінь участі громадянського суспільства у цьому тривалому процесі.

13. Проблема аналізу експертного забезпечення в інституті третейського способу вирішення спорів, ще не мала поглибленого наукового дослідження. Законодавчо ще не визначені підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві у процесі доказування. Більшість правових систем у світі надає висновку експерта значення формального доказу, і приділяє йому належну увагу. І це дає третейському суду підстави приймати його до уваги при винесенні рішення.

14. Сутність експертного дослідження полягає у встановленні обізнаною особою – експертом, за завданням третейського суду у провадженні якого перебуває справа, по наданим у розпорядження експерта матеріальним об’єктам (речовим доказам), фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. Висновок, складений за результатами експертного дослідження, слугує одним із засобів доказування. А фактичні відомості (дані), що містяться у висновку експерта, є доказами. При цьому доказова інформація, отримана у результаті експертизи, не може міститися в іншому засобі доказування.

РОЗДІЛ 2
ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТИЗИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1 Особливості призначення та проведення експертизи в третейському судочинстві

Третейський суд, розглядаючи спори за добровільним волевиявленням сторін, не діє від імені держави, тому ототожнення його із судом суперечить конституційним принципам. При розгляді спорів третейським судом він не здійснює правосуддя, що і зумовлює правову природу третейського судочинства як складного юридичного явища, для якого значимим є ефективне використання експертних знань у вирішенні спору. Це зумовлює необхідність встановлення особливостей компетенції та статусу експерта, порядку призначення судової експертизи під час розгляду справи третейським судом.

У науковому середовищі основними принципами, якими керуються, обґрунтовуючи необхідність використання спеціальних знань, при урегулюванні спорів, називають як компетентність та об’єктивність осіб, що проводять дослідження (експертизу), так і урахування цими особами норм та правил технічної та екологічної безпеки, вимог стандартів, чинних міжнародних договорів або конвенцій, не виключається і здоровий глузд, якщо у такий спосіб може бути запропоновано можливість вирішення спору.

Законодавство України та міжнародні правові акти про третейський розгляд, про міжнародний комерційний арбітраж, регламенти третейських судів і арбітражних установ світу, зазвичай, не встановлюють спеціальних правил щодо порядку призначення експертизи або визначення змісту предмету доказування, там узагалі не використовують термін «доказування» як при отриманні (формуванні) дослідження, так і при його оцінці.

До прийняття Закону України «Про третейські суди», за відсутності законодавчого акту, який регулював би діяльність третейського суду, у тому числі

утворюваного сторонами для вирішення конкретного спору на території України в частині, що не суперечить Конституції і законам України, діяло «Положення про третейський суд для вирішення господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями і установами», затверджене постановою Державного арбітражу при Раді Міністрів СРСР від 30.12.1975 № 121. Згідно цього Положення, при досягненні угоди про склад суду і розгляд спору у третейському суді, останньому було надано право витребувати від об'єднань, підприємств, організацій та установ, що беруть участь у справі, необхідні для вирішення спору матеріали, зобов'язати сторони зробити вивірку розрахунків та призначити експертизу.

Із прийняттям Закону України «Про третейські суди», та законодавчого визначення основних принципів діяльності та формування третейського суду: законність; незалежність третейських суддів та підкорення їх тільки законові; рівність всіх учасників третейського розгляду перед законом і третейським судом; змагальність сторін; свобода в наданні сторонами третейського розгляду власних доказів та у доведенні їх переконливості перед судом (ст. 4 Закону України «Про третейські суди»), можна визначити відмінності регламентації порядку призначення і проведення експертних досліджень, у порівнянні із порядком, передбаченим кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, господарським процесуальним та кодексом адміністративного судочинства нашої держави.

Рівність усіх учасників третейського розгляду перед законом і третейським судом означає, що усі громадяни мають рівні конституційні права і свободи, є рівними перед законом (ст. 24 Конституції України).

Пунктом «а» ст. 26 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» передбачено, що у випадку, якщо сторони не домовились про інше, третейський суд може призначити одного або кількох експертів для подання йому доповіді з конкретних питань, що визначаються третейським судом. За змістом це положення частково збігається з нормами кримінального, цивільного, адміністративного і господарського процесуального права. Однак, хоча тут і проглядається певна текстова ідентичність, наповненість же юридичним змістом

цієї норми, на нашу думку, дещо інша. У третейських судах, як і в судах загальної юрисдикції, експертиза призначається у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення у справі, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань.

Сторони обирають арбітрів спеціально для вирішення спору за спрощеною процедурою судового розгляду «з метою досягнення згоди ефективного, економічно доцільного і справедливого доказування» [14, с. 394].

Не усі арбітри володіють певною мірою професійними знаннями і досвідом у надзвичайно широкому колі питань третейського розгляду, щоб вирішити спір самостійно без використання спеціальних знань експертів.

Здебільшого, вважається, що альтернативний суд володіє спеціальними знаннями, якщо ними володіє один із суддів чи арбітрів. Тобто, володіючи спеціальними знаннями, арбітр виступає у ролі консультанта для інших суддів, надаючи їм необхідну інформацію для ухвалення рішення (ст. 3 Рекомендації CPR арбітрам, які ведуть складні арбітражні процеси) [350].

Судді і сторони у альтернативному судочинстві уважають за краще знати науково обґрунтовану позицію професійного фахівця – експерта відповідно до логіки і змісту описаного об’єкта, ніж «думки над здоровим глуздом» [337].

При призначенні експертизи третейський суд і міжнародний комерційний арбітраж отримують інформацію, що направляє їх у пошуках істини.

Спори у третейському суді і міжнародному комерційному арбітражі розглядаються виключно за добровільним зверненням осіб до суду. Тому, призначення експертизи дає право на отримання додаткових джерел вирішення спору і отримання доказів [373].

Наукова думка М. З. Шварца про те, що можливість призначення експертизи є одним із правил третейського розгляду [303, с. 9], не завжди знаходить своє відображення у законодавчих актах.

Низка арбітражних правил передбачає, що для урегулювання спору проведення таких досліджень, можна доручати виключно «професійним особам», що мають відповідну компетенцію у певних галузях знань.

Статтею 43 Закону України «Про третейські суди» визначено, що з метою правильного вирішення конкретного спору третейський суд має право зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань. Про що третейський суд постановляє відповідну ухвалу.

Тобто, на відміну від цивільного процесу, де призначення експертизи, за загальним правилом, відбувається лише за клопотанням хоча б однієї зі сторін, третейський суд наділений додатковими можливостями для забезпечення об'єктивного розгляду [36, с. 145-146].

Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання, і від експертів (фахівців) вимагають їх сприяння для можливості зрозуміти специфічну проблематику, важливу для даної справи.

Хоча, на думку О. І. Бєлоглавека, призначення експертизи третейським судом відбувається не часто. Причиною цьому є, в основному, усталені традиції щодо статусу сторін як суб'єктів, які докорінно впливають на судовий розгляд. Парадоксальним є те, що судді і сторони, зазвичай, можливість призначення експерта не передбачають і враховують виключний характер застосування такого інституту у своїй діяльності [14, с. 98].

Судова експертологія розвивається, межі спеціальних знань постійно розширюються, з'являються нові об'єкти експертизи, нові методи дослідження, коло завдань, що вирішуються, постійно розширюється.

У процесі розгляду справи третейським судом, також непоодинокими є випадки, коли виникає у сторін чи сторони потреба у використанні спеціальних знань в окремих галузях науки, техніки, мистецтва чи ремесла, зокрема таких як економічна, електронна, електротехнічна, теплотехнічна, термодинамічна, комп'ютерна, інформаційна, у сфері програмування, будівельна, земельна сфера, а також у сфері інтелектуальній власності (авторські права, суміжні права, винаходи, корисні моделі, товарні знаки, географічні значення, промислова власність, комерційна таємниця тощо) та різного роду ремесла.

Сутність використання спеціальних знань третейським судом, у провадженні якого знаходиться справа, полягає в аналізі обізнаною особою – експертом, за завданням третейського суду, за наданими у розпорядження експерта матеріальними об'єктами експертизи (документами, речовими доказами), фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи.

Процес експертизи є пізнанням окремого явища, факту, предмета.

У контексті дослідження доказів питання призначення експертизи у господарському судочинстві найбільш послідовно і комплексно започатковано у публікаціях таких науковців, як Є. Р. Росинська [244], М. К. Треушніков [280], вдосконалено у роботах В. Г. Гончаренка [70], Г. К. Прокопанич [231] та інших вчених. А питання призначення експертизи саме у третейському судочинстві, залишилося поза увагою науковців.

Враховуючи специфіку арбітражного процесу, інші стандарти та етичні норми, основою є принцип права сторін на реалізацію процесуальної рівності і змагальності. Арбітри вирішують спори в обсязі наданих сторонами доказів, і не збирають докази самостійно.

У третейському процесі призначення експертизи має свої особливості – третейський суд вправі зобов'язати сторони чи одну із сторін, замовити проведення експертизи для роз'яснення питань, оскільки обов'язок доказування лежить на особах-учасниках у справі.

Право третейського суду щодо зобов'язання призначення експертизи передбачене ст. 43 Закону України «Про третейські суди». Однак законодавчо закріплено лише норми щодо невиконання стороною вимог щодо призначення експертизи. Наслідки невиконання стороною цих вимог визначаються регламентом третейського суду чи третейським судом для вирішення конкретного спору.

Процедура доказування у третейському судочинстві не повною мірою розкривається на рівні законодавства або регламентів відповідних інституцій. Як наслідок, більшість проблем щодо реалізації законодавчих положень у третейському судочинстві виникають через брак або недосконалість відповідних норм, що використовуються під час розгляду справи у відповідних порядках.

Спільним є те, що кожна сторона зобов'язана доводити ті обставини, на які вона посилається у своїх вимогах і запереченнях. Загальновизнаний принцип «onus probandi actori incumbit» є правилом, і якщо це не урегульовано законодавчо, то визначено у більшості регламентів.

Аналізуючи наявний на даний час науковий та практичний досвід третейських і міжнародних арбітражних комерційних судів, можна відзначити, що законодавчо неоднозначно і коротко врегульовано порядок призначення експертизи і залучення експертів.

Так, згідно з Регламентом Міжнародного комерційного арбітражного суду при торгово-промисловій палаті України, якщо сторони не домовилися про інше, склад Арбітражного суду може призначити одного або кількох експертів для подання йому доповіді з конкретних питань, які визначаються складом Арбітражного суду (п. а ст. 44. Експерти).

Наприклад, за Регламентами Постійно діючого Третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Всеукраїнський фінансовий союз» і Всеукраїнської громадської організації «Український правовий союз» в ухвалі зазначаються підстави для призначення експертизи; прізвище, ім'я і по-батькові експерта або найменування експертної установи, в якій повинна бути проведена експертиза; питання, поставлені перед експертом; матеріали і документи, надані у розпорядження експерта; строк, протягом якого повинна бути проведена експертиза і повинно бути надано висновок Третейському суду (п. 5 ст. 47. Призначення експертизи).

Як ми вже зазначали, для більшості сучасних арбітражів основоположним є Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж (1985) [250], згідно якого арбітражний суд або сторона за його згодою, можуть звернутися до компетентного суду даної держави з проханням про сприяння в отриманні доказів.

Метою прийняття Типового закону ЮНСІТРАЛ, як і врегулювання порядку призначення сторонами експертів, є ідея, щоб усі країни формували аналогічно свої національні арбітражні закони. Лише таким чином може бути встановлений однаковий порядок арбітражного регулювання, використання спеціальних знань.

Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ у жодній країні світу не має сили закону. Проте, вказаний регламент може застосовуватися сторонами третейської угоди. На думку окремих науковців, перевагою у використанні державами норм цього регламенту є заповнення прогалин у їх власних регламентах [351, с. 34; 311, с. 348].

На дотримання принципу процесуальної рівності сторін за Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ суд має право отримати для ознайомлення речові докази чи підтверджуючі позиції сторін документи [250].

Регламентом Арбітражного інституту торгової палати Стокгольма суд, на підтвердження вимог чи заперечень, вправі зобов'язати сторони надати письмові докази [335].

За правилами Гонконгського міжнародного арбітражного центру арбітражний суд наділений правом вимагати докази чи документи, які є належними для цілей арбітражного провадження, і необхідними для ухвалення рішення [252].

І хоча третейські суди не входять до системи правосуддя України, однак, покликані забезпечувати розгляд з використанням експертного забезпечення.

Експертів, здебільшого, залучають у складних випадках, коли заявлені суми позовних вимог значні (високі), і багато залежить від правильного вирішення технічних, нормативних та фінансових завдань шляхом використання спеціальних знань при дослідженні доказів.

Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ, рекомендованим усім країнам – членам, визначено, що арбітражний суд може призначати одного або декількох експертів, для того, щоб вони у письмовому вигляді надавали відповіді на конкретні питання, поставлені судом. Копія документа про доручення, покладене арбітражним судом на експерта, направляється сторонам (ст. 27 «Експерти») [250].

Рекомендується лише типове застереження: будь-який спір, розбіжність або вимога, що виникають із даного договору або що стосуються його порушення, припинення або недійсності, підлягають вирішенню в арбітражі [276, с. 34].

Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ 2010 року, порядок призначення експертів переглянутий після консультацій зі сторонами. Експерти письмово

надають відповіді на конкретні питання, визначені складом арбітражного суду, що виникають і підлягають встановленню у ході розгляду справи. Копія документа про доручення, поданого арбітражним судом експерту, направляється сторонам (ст. 29) [335].

Міжнародно-правові правила експертного забезпечення ICC Rules of Arbitration є також важливими і підлягають обов'язковому застосуванню при усіх розглядах, які ведуться у межах повноважень Міжнародного арбітражного суду при Міжнародній торговій палаті [14, с. 163].

Завданням третейського судочинства є встановлення істини під час захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб шляхом їх всебічного розгляду (ст. 3 Закону України «Про третейські суди»).

Згідно Рішення Конституційного суду України від 10.01.2008 у справі № 1-3/2008 «Про завдання третейського суду», згідно ч. 5 ст. 55 Конституції України, передбачено право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань. Це конституційне право не може бути скасоване або обмежене (ч. 2 ст. 22, ст. 64 Конституції України). Одним із способів реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань у сфері цивільних і господарських правовідносин є звернення до третейського суду.

Третейський суд має право вимагати від сторін надання будь-яких матеріалів, необхідних для повного, усебічного і об'єктивного вирішення спору. І, як вже підкреслювалося, висновок, наданий експертом, розглядається в якості засобу доказування і тому повинен відповідати усім вимогам, що ставляться до таких засобів.

Під речовими доказами (наприклад, ст. 32 Регламенту постійно діючого Третейського суду при Асоціації українських банків), розуміють предмети матеріального світу, які можуть використовуватися як засоби встановлення обставин і є вагомими для правильного вирішення спору.

За Регламентами Постійно діючого Третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Всеукраїнський фінансовий союз» та Всеукраїнській громадській організації «Український правовий союз», з метою правильного вирішення спору Третейський суд має право зобов'язати сторони чи одну зі сторін замовити проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань, про що Третейський суд постановляє відповідну ухвалу (п. 1 ст. 47 Призначення експертизи).

Регламентом постійно діючого третейського суду Союзу кооператорів і підприємців України, в якості доказів по справі, крім пояснень третіх осіб, показів свідків, усних і письмових висновків спеціалістів, письмових доказів, аудіо-, відео або записів на інших носіях, передбачаються електронні документи, веб-сторінки у мережі Інтернет. З метою правильного вирішення спору призначається проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань (ст. 12.9 Регламенту).

Такими є положення більшості регламентів третейських і міжнародних комерційних судів. І це дає змогу таким судам ухвалювати рішення на основі об'єктивної і дослідженої інформації.

У цьому визначено сутність повноваження кожної сторони щодо зобов'язання довести ті обставини, на які вона посилається в обґрунтування своїх вимог чи заперечень (ст. 27 Докази) [335]. На думку К. М. Пількова, суд виконує це положення у межах своєї компетенції і відповідно до своїх правил отримання доказів [209].

У той же час, третейський суд у процесі вирішення справи не пов'язаний результатами експертного дослідження. Результати експертизи оцінюються нарівні з іншими доказами, що йому надані, і оцінені ним. Це означає, що якщо результати, що містяться у висновку експерта, будуть суперечити сукупності інших доказів у справі, то суд, керуючись внутрішніми переконаннями, вправі піддати сумніву ці результати і не враховувати їх при ухваленні рішення у справі.

Висновки експерта можуть бути надані стосовно будь-якої професійної галузі знань, а завдання можуть включати різні питання.

В окремих рішеннях третейських судів і міжнародних комерційних арбітражів питання, що ставляться перед експертами, можуть зазначатися як такі, що суттєво виходять за межі простої технічної або доступної інформації, і слугуватимуть суддям чи арбітрам керівництвом у його намірах зрозуміти фактичні обставини і сутність справи.

На відміну від здійснення правосуддя, у третейському розгляді і міжнародному комерційному арбітражі призначення і проведення експертизи поставлено у залежність від згоди сторін. Тобто третейський суд вправі призначати експертизу (appointed experties) за власною ініціативою, у випадку, коли така можливість не виключається угодою сторін, якщо сторони не виключили цього.

Здебільшого, національні третейські та арбітражні закони допускають порядок самостійного замовлення проведення експертизи стороною, або призначення експерта на розсуд третейського (арбітражного) суду. При цьому у більшості інституційних правил відсутні вказівки щодо порядку здійснення таких дій і призначення експертиз.

На відміну від процедур та порядку призначення експертиз та експертних досліджень, передбачених для органів досудового розслідування чи суду загальної юрисдикції, відповідь на питання про те, що саме підлягає дослідженню з метою доказування у процесі третейського чи арбітражного розгляду, щоразу є різною. Такого роду відмінності, досить часто можуть бути принциповими, і не лише пов’язаними з деталями конкретної справи [209].

Як призначені арбітражним судом експерти, так і експерти, залучені сторонами, повинні вважати своїм завданням допомогу і сприяння ефективності справедливого та підконтрольного судового розгляду. Аргументація експерта в юридичному доказуванні є розумною і необхідною [344, с. 262].

Як свідчить практика третейського судочинства, при призначенні експертів сторонами, найчастіше зустрічаються такі недоліки:

1) неможливість забезпечити повну незалежність сторін, що спричиняє істотний ризик упередженості (висновки призначених сторонами експертів часто є

формою утвердження аргументу діаметральної протилежності висновків, особливо з питань грошової оцінки);

2) відсутність чіткості у відповідях і зроблених висновках.

Ці ж недоліки можуть бути притаманні, в рівній мірі, висновкам експертів призначеним арбітражним судом. Усуваються вони, зазвичай, уточнюючими питаннями або вже в усному слуханні виступу експерта. Ці недоліки здебільшого є істотним в аспекті можливого маніпулювання стороною, що призначила експерта. Зміна (фальсифікація) аргументів, недостатнє підтвердження доказами, є дуже важливою в логічній моделі аргументації експерта [345, с. 7].

Аналіз предмета розгляду третейських та арбітражних спорів показує, що вони, здебільшого, пов'язані із складними, проблематичними питаннями, зокрема з будівництвом, машинобудуванням, технічною, професійною або іншою спеціалізацією. Це наприклад: дослідження складу і якості композитних матеріалів, устаткування, глобальних будівельних та інфраструктурних проектів і обсягів виконаних робіт; видобування, переробки, транспортування і продажу нафтопродуктів, корисних копалин (низка спорів пов'язані, головним чином, з проблематикою видобутку, продажу та перевезення нафти і газу); розміру втраченої репутації і матеріальних збитків, упущеної вигоди [373, с. 404], а також в інших галузях, таких, як інформаційні технології та інтелектуальна власність [303, с. 9].

Саме у таких спорах арбітри відчувають необхідність у спеціальних знаннях експертів (спеціалістів), і для того, щоб зрозуміти специфіку проблематики, вимагають їх сприяння [14, с. 149].

Суттєвою прогалиною є те, що не визначено право третейського суду щодо призначення експерта чи експертної установи, залучення до проведення експертизи інших спеціалістів, що суттєво впливає на методи організації комісійного або комплексного експертного дослідження.

Експерти повинні бути неупередженими і незалежними від сторін, відповідати усім додатковим вимогам, узгодженим сторонами, і, обов'язково, не дискваліфікованими [381, с. 632].

Підстави та порядок відводу експерта визначаються регламентом третейського суду або угодою сторін третейського розгляду для вирішення конкретного спору (ст. 43 Закон України «Про третейські суди»).

Наприклад, Регламент Третейського суду при ТПП України у ст. 41 прямо надає право складу третейського суду визначати наслідки невиконання стороною вимог про призначення експертизи з врахуванням всіх обставин, що мають значення для вирішення конкретного спору. Цією ж статтею Регламенту закріплено дещо відмінний від традиційного для цивільного процесу порядок оцінки доказів, який передбачає необов'язковість висновку експерта для третейського суду, якщо іншого не передбачено угодою сторін. Тобто сторони можуть погодити обов'язковість висновку експерта, що змусить третейський суд по суті спиратися при обґрунтуванні рішення тільки на нього, що, в свою чергу, суперечить ст. 40 цього ж Регламенту, якою зазначено, що жодний доказ не може мати для третейського суду заздалегідь встановленої сили [36, с. 146].

Таким чином, вітчизняна і зарубіжна практика свідчить, що у третейських судів, і постійно діючих (інституціональних), і створених для разового вирішення спору (ad hoc), часто виникають питання, що стосуються складної спеціалізованої або технічної проблематики.

Професіоналізм і досвід є умовами, що тісно пов'язані зі спеціалізацією, і сприяють вибору експерта, який, наприклад, відомий як спеціаліст у даній галузі, або про якого відомо, що він вже давно займається дослідженням даної проблематики. У такому випадку вибір експерта може здійснюватися за фактичними обставинами конкретної справи і дійсної професійної направленості експерта. Однак третейський або міжнародний комерційний арбітражний суд обов'язково надасть індивідуальну оцінку у кожному окремому випадку.

Стаття 5 Правил IBA підтверджує усталений принцип, згідно з яким кожна сторона може покладатися на висновок експерта як засіб доказування.

Проведення експертизи є опосередкованим (через експерта) пізнавальним процесом. Ця діяльність спрямована на певний об'єкт (частину об'єктивної дійсності, що досліджується) за допомогою предмета пізнання.

Велике теоретичне і практичне значення має дотримання меж експертного дослідження. Порушення цих меж неминуче призводить до знищення специфічного значення висновку експертизи як особливого виду засобів доказування. У процесуальній практиці порушення цих меж неминуче призведе до вирішення експертом питань, що належать до виключної компетенції суду.

Загальновідомо, що до спеціальних знань відносяться знання у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, необхідні для вирішення питань, що виникають при розслідуванні і розгляді справ у суді [306, с. 207-208].

Хоча використання спеціальних знань експертів повинно забезпечити ясність і зменшити шанс суду у вирішенні комплексу питань [347], в альтернативних системах законодавчо не визначені конкретні вимоги до кваліфікації експерта при призначенні експертизи, які обумовлені для судових експертів у національних судових процесах.

Досліджуючи явища, обставини, речі, об’єкти, що фігурують у третейському розгляді, роз’яснюючи їх сутність на основі спеціальних знань у певній галузі науки чи техніки, експерти розкривають істинне значення досліджуваних явищ, і, надаючи відповіді зі спеціальних питань, допомагають правильно вирішувати правові питання.

На думку О. Р. Шляхова, предметом експертизи є фактичні дані (факти, обставини справи), які встановлює експерт на основі спеціальних знань та які вказують на тісний зв’язок предмета з об’єктами та методиками судової експертизи [309, с. 3]. Предмет експертизи визначається об’єктом експертного дослідження й питаннями суду. Діапазон завдання експерта, зазвичай, визначається повноваженнями експерта та прагненнями суду зрозуміти фактичні обставини справи.

Призначення виду конкретної експертизи у альтернативному судочинстві, здебільшого, залежить від сфери діяльності – аграрної, банківської, хімічного складу вироблених товарів, устаткування чи побутової техніки, фармацевтичної продукції, логістики чи обсягів перевезень, виконання будівельних робіт чи надання ремонтних і комп’ютерно-технічних послуг.

Об’єкт судових експертиз – це не права, а матеріальні об’єкти, явища і процеси. Це вкрай важливо для визначення поняття об’єкта і предмета дослідження, і, відповідно, для вирішення питання про межі компетенції експертів. Їх властивості, ознаки досліджуються (пізнаються) експертом певними методами та засобами для вирішення поставлених питань із застосуванням спеціальних знань. На нашу думку, відповідно до завдання експертизи, її об’єктом є матеріальні (матеріалізовані) предмети (утворення).

Загальним об’єктом експертизи є джерело (носій) інформації, за допомогою вивчення якого експерт встановлює факти та обставини, що являють собою предмет дослідження. Свого часу О. Р. Шляхов визначив об’єкти судової експертизи як «матеріалізовані відповідно до процесуальних норм джерела інформації», до яких належать речові докази, місце події, зразки для порівняльного дослідження, окремо підкреслюючи, що об’єкт є специфічним для кожного роду й виду судової експертизи [309, с. 3].

Підводячи підсумок зазначимо, що в ході третейського розгляду, доволі актуальними для судової практики є проблеми, пов’язані з постановкою питань на розгляд судової експертизи, методикою та організацією експертних досліджень.

Різні види судових експертиз мають загальну юридичну базу і виконуються відповідно до вимог єдиних процесуальних норм, разом з тим, кожен вид судової експертизи відрізняється від інших своїм предметом, об’єктами і методами експертного дослідження.

У третейських судах, як і в судах загальної юрисдикції, експертиза призначається у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення у справі, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань.

У зв’язку з цим вважаємо необхідним закріплення в чинному законодавстві положення про те, що експертиза в третейському судочинстві призначається у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань, про що складається ухвала третейського суду.

Також потрібно передбачити право сторін пропонувати експертів, експертні установи, залучення яких для проведення експертизи та перелік питань, що підлягають вивченню, що затверджується ухвалою третейського суду.

Водночас третейський суд може самостійно визначати експертів, експертні установи та перелік питань, що підлягають вивченню і зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи.

Проте сторони не повині бути позбавлені права самостійно на договірній основі проводити експертизи і надавати їх результати для розгляду третейському суду. Третейський суд може як прийняти до уваги надані сторонами висновки експерта, так і прийняти рішення про проведення повтороної експертизи із залученням визначених судом експертів чи експертних установ.

Зважаючи на необхідність врегулювання процедури призначення експертизи в третейському судочинстві і наближення її загальновстановлених правил, закріплених у законодавстві України, доцільно викласти в новій редакції ст. 43 Закону України «Про третейські суди», а саме:

«З метою правильного вирішення спору у разі, коли для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання, третейський суд має право призначити експертизу або зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи.

Наслідки невиконання стороною цих вимог визначаються регламентом третейського суду чи третейським судом для вирішення конкретного спору.

Третейський суд має право визначити експерта або експертну установу самостійно чи доручити проведення експертизи обираному сторонами за взаємною згодою експерту або експертній установі.

Підстави та порядок відводу експерта визначаються регламентом третейського суду або угодою сторін третейського розгляду для вирішення конкретного спору.

Про призначення експертизи третейський суд постановляє ухвалу, в якій зазначає питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для

дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

Призначений третейським судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів.

За результатами проведення експертизи до третейського суду подається висновок експерта.

Третейський суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку».

2.2 Види експертиз, що проводяться в третейському судочинстві

Враховуючи специфічну діяльність експерта, і те що заздалегідь (a priori) він не володіє доказовою інформацією, він отримає її у ході спеціального дослідження за допомогою своїх спеціальних знань.

Спеціальність (лат. special – особливий вид, різновид) є комплексом набутих шляхом фахової підготовки знань, навичок та вмінь, які необхідні для використання певним видом діяльності у рамках професії. Компетенція є умовою вибору діяльності експерта за певною спеціалізацією. Спеціалізація кваліфікації (компетенція) є умовою вибору експерта за певною галуззю природних наук або техніки, бухгалтерського обліку, економіки, комп'ютерно-технічної, інтелектуальної та багатьох інших.

Для вирішення судового спору необхідна певна кваліфікація експерта.

На думку Грега Сідака, хоча для альтернативного судочинства умовою достатнього рівня кваліфікації і спеціалізації (компетенції) є наявність у експерта необхідних знань, потреба по справі в яких виникла у конкретного складу третейського суду, «альтернативний форум при вирішенні складних ділових спорів має високий ступінь вимог до залучених експертів» [359, с. 2117].

Здійснений аналіз галузей, з приводу яких найактивніше ухвалювалися рішення Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті України, показав, що у 2018 році це: металургія – 22,02%, АПК – 13,72%,

машинобудування – 11,55%, харчова промисловість – 17,33%, деревообробна промисловість – 6,14%, хімічна промисловість – 5,78%, транспорт та перевезення – 2,89%, легка промисловість – 4,69%, видавництво та целюлозно-паперова промисловість – 3,97%, енергетика та природні ресурси – 6,50%, авіація – 1,08%, будівництво та інфраструктура – 1,08%, інше – 3,25% (див. табл. Д.1, рис. Д.1); у 2019 році ними стали: металургія – 19,3%, енергетика та природні ресурси – 14,8%, машинобудування – 12%, харчова промисловість – 11,1%, АПК – 9,9%, деревообробна промисловість – 8,2%, хімічна промисловість – 6,2%, транспорт та перевезення – 4,1%, легка промисловість – 3,7%, видавництво та целюлозно-паперова промисловість й інформаційні технології – по 2,5%, інше – 4,1% (див. рис. К.5). Таке розмаїття галузей, безумовно, потребує залучення фахівців, які володіють різноманітними спеціальними знаннями.

Тому, як свідчить вивчена нами практика, для альтернативного судочинства найбільш характерними є: інженерно-технічні, економічні (бухгалтерські), фінансово-економічні, товарознавчі, оціночні, будівельно-технічні, дорожньо-транспортні, комп'ютерно-технічні, техніко-криміналістичні, лінгвістичні, екологічні та інші експертизи.

Ст. 6 Правил ІВА передбачає, що експерт має право запросити будь-яку відповідну і матеріальну інформацію безпосередньо від сторін або суду, та описати у своєму висновку (своїй доповіді) метод, фактичні дані та інформацію, що використана під час дослідження і формування висновків. Наприклад, у спорах щодо будівництва, зазвичай, потрібно відповісти на питання, чи є конкретний збиток наслідком помилки у проекті.

Жоден із видів експертної діяльності не варто недооцінювати, оскільки практично будь-який вид діяльності може стати предметом експертного дослідження, професіоналізм і досвід – це умови, що тісно пов'язані зі спеціалізацією, і сприяють вибору експерта.

У практиці третейських розглядів і арбітражних судів, найбільшим попитом користується економічна експертиза [див., наприклад: 356].

Динамічний розвиток економічних процесів суспільства супроводжується наявною суперечливістю та зміною різних теорій оцінки облікових операцій. Відповіді на невирішені питання у альтернативному судовому розгляді, здебільшого, шукають призначенням економічної експертизи.

На думку О. І. Бєлоглавека, ринкові умови і глобалізована економіка передбачають безліч операцій використання математичних і економічних методів у юридичній практиці, із поєднанням їх з національними і міжнародними стандартами аналізу і оцінки, фінансових операцій і фінзвітності тощо [14, с. 2].

Економічна експертиза використовує економічні знання у галузі бухгалтерського обліку, фінансово-господарської діяльності; фінансово-кредитних операцій [180].

Грег Сідак прийшов до висновку, що для постановлення арбітражного рішення правила відомих арбітражних інститутів вимагають від альтернативного судового розгляду комплексного економічного аналізу бізнесу, що неможливо без залучення експерта зі спеціальними економічними знаннями [359, с. 2106].

Експерт-економіст працює на стику права і економіки і, здебільшого, здатний провести глибокий аналіз економічних питань у складних третейських спорах. Залучення сторонами незалежних економічних експертів створює стимул для проведення більш ретельного економічного аналізу [343], особливо з використанням перехресного допиту експертів [382].

Експерту-економісту при формулюванні гіпотез, перш за все, необхідно спиратися на наукові знання за спеціальністю бухгалтерського обліку і аудиту [382].

Суд повинен доручати експертам з економічних питань проведення дослідження конкретно визначеного обмеженого кола завдань [359; 384].

Джозеф Тігліц пропонує найдоречніше використання облікових даних у якості інструменту для вирішення завдань щодо: а) оцінки збитків; б) оцінки ринкової вартості предмета договору; в) розрахунку вартості заборгованості; г) оцінки інвестиційних і бізнес проектів; д) розрахунку втраченої вигоди унаслідок порушення договірних умов; е) відстеження запасів і потоків активів і

зобов'язань при розгляді комерційних суперечок; є) відстеження фінансового стану фірми тощо. [363].

Так, наприклад, для розгляду облікової проблематики до експертів зі спеціальними економічними знаннями (що спеціалізуються на судовій бухгалтерії), часто звертаються з вимогою дати незалежну консультацію і експертну оцінку розмірів збитків, втраченої вигоди або суміжних питань [380, с. 450], наприклад, у справі Stomil Housing Corp проти Ірану (1987) 16 Iran-US C1R Iran USA.

На практиці оцінка збитків, здебільшого, здійснюється з дотриманням оціночних методів: наприклад, ринкового методу оцінки (визначається вартість від найбільш ефективного використання); доходного методу оцінки (розраховується вартість грошових потоків суб'єкта господарювання в майбутньому).

Оцінка матеріальних і нематеріальних активів власності, технологічних інновацій зокрема, вимагає від експерта-економіста поєднання різних методів оцінки і економічного аналізу [358; 368; 377].

Вибір конкретної ставки дисконтування, середньозважена вартість капіталу, обмінний курс, норма амортизації, метод оцінки тощо, експерт-економіст повинен обґрунтувати на науковій основі у висновку експертизи. Відповідна методика повинна використовувати при встановленні методів економетричної оцінки для перевірки гіпотези експерта.

Спеціальні економічні знання експерта, необхідні для з'ясування обставин арбітражним судом, де «закон переймає економічний критерій законності» [390].

Тому, досвід і кваліфікація експерта в економіці, безперечно, завжди будуть мати практичну значимість. Межі компетенції судового експерта за цією спеціальністю дуже важко визначити, у зв'язку з тісним поєднанням у законодавчих актах основних бухгалтерських, податкових, юридичних положень (норм). Як стисло пояснив декілька десятиліть тому Нобелівський лауреат Рональд Коуз, бухгалтерський облік за своєю сутністю розкриває дані, що відносяться до минулого діяльності [375].

Ретроспективний аналіз бухгалтерського обліку ґрунтується на даних про

фінансово-господарські операції, які відображено у бухгалтерських документах і звітах. Відповідно, об'єктами дослідження є різні види бухгалтерських, фінансових, банківських документів, що підтверджують проведення господарських операцій.

Дослідження документів бухгалтерського обліку дозволяє експертам використовувати облікові дані в якості інструменту для дослідження фінансово-господарських операцій.

Внесок економічної експертизи у третейський розгляд спорів є унікальним – як оцінено Грегором Сідаком [360, с. 2107]. У сучасному світі, в основі практично будь-якого спору (протиставлення позицій сторін, учасників цього спору) є економічний інтерес, при цьому, експертам з питань економіки заборонено вирішувати питання, що знаходяться за межами компетенції – його професійної кваліфікації [383]. Вітчизняна практика вирішення економічних спорів із залученням експертів-економістів у третейському судочинстві ще небагата, однак досить перспективна.

У світі більшість економічних спорів розглядається саме третейськими судами та міжнародним комерційним арбітражем. Розглядаючи правозастосовчу практику інших країн, і досліджуючи роль економічної експертизи як однієї із найбільш динамічних, слід зазначити, що глобальний характер економічних операцій і макроекономічних змін, і можливостей цього виду експертизи вимагають високого рівня професіоналізму.

Як свідчить вивчена нами практика, у процесі розгляду спорів, предметом яких є економічні питання, здебільшого, фахівці-експерти залучаються для розв'язання спорів щодо аналізу і документального підтвердження повноти і обґрунтованості розрахунків між сторонами, погодженої сторонами умовами договорів компенсації за несвоєчасність розрахунків.

У третейському розгляді дедалі частіше виникають спори у процесі використання об'єктів інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності є сукупністю норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини, що виникають у зв'язку зі створенням і

використанням винаходів, корисних моделей, промислових зразків, об'єктів авторського права, знаків для товарів і послуг шляхом установлення правового режиму їх використання, морального і матеріального стимулювання, захисту прав авторів та патентовласників.

У чинному законодавстві лише ст. 420 ЦК України визначений перелік об'єктів права інтелектуальної власності: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці.

Правове регулювання захисту прав об'єктів інтелектуальної власності має низку особливостей, а ефективного захисту прав інтелектуальної власності можна досягти призначенням експертизи з питань інтелектуальної власності.

Відповідно, невід'ємною складовою об'єктивного вирішення спору про порушення прав інтелектуальної власності є застосування спеціальних знань у галузі інтелектуальної власності. Як показує практика, експертів з інтелектуальної власності усе частіше використовують у третейському розгляді і міжнародному комерційному арбітражі для вирішення спорів з приводу ліцензування та оцінки інтелектуальної власності [361; 362].

Більшість спорів, для вирішення яких залучаються фахівці-експерти, пов'язана із порушенням прав власників охоронних документів чи авторських прав, або з визнанням недійсними патентів на винаходи (корисні моделі, промислові зразки) і свідоцтв на знаки для товарів і послуг.

Вітчизняна практика вирішення спорів третейськими судами чи міжнародним комерційним арбітражем про порушення прав на винаходи, також небагата. Здійснений нами аналіз правозастосовчої практики інших країн, дозволив виділити патентні спори, що не тільки показують ефективність грамотного застосування норм патентного законодавства, а й сприяють його

удосконаленню та розвитку.

Темпи комп'ютеризації суспільства на рубежі тисячоліть призвели до того, що сьогодні це не просто факт науково-технічного прогресу, а знаряддя професійної діяльності у сфері науки, освіти, культури тощо. Невід'ємною частиною кожного комп'ютера є його програмне забезпечення, тобто сукупність програм, що забезпечують доцільне використання електронно-обчислювальної машини.

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про авторське право і суміжні права», та ч. 4 ст. 433 ЦК України, комп'ютерні програми охороняються як літературні твори. А у ст. 4 Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності (1996 р.) про авторське право зазначено, що комп'ютерні програми охороняються як літературні твори у розумінні ст. 2 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів. Така охорона застосовується до комп'ютерних програм незалежно від способу або форми їх вираження.

Неправомірне використання комп'ютерних програм в Україні є певною загрозою для її соціально-економічного розвитку.

Національний стандарт № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності» є обов'язковим для застосування суб'єктами оціночної діяльності під час проведення оцінки майнових прав осіб, що належать до об'єктів у нематеріальній формі, а саме на: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці; інші об'єкти, що згідно із законодавством належать до об'єктів права інтелектуальної власності (20, п. 7) [185]. Цей Національний стандарт може застосовуватися також для визначення розміру збитків, завданих у зв'язку із неправомірним використанням об'єктів права інтелектуальної власності.

Вибір бази оцінки, застосування методичних підходів та обґрунтування висновку економічної експертизи у сфері інтелектуальної власності, здійснюється

із урахуванням вимог, встановлених Національним стандартом № 1 [184] та Національним стандартом № 4 [185], експертом самостійно.

Вибір підходів до оцінки вартості інновацій є особливо важливим, має бути досить обґрунтованим і зваженим щодо конкретної мети здійснення такої оцінки, особливих відмінностей оцінюваного об'єкта, урахування переваг і недоліків тих чи інших підходів та притаманних методів оцінки. Необхідно також з'ясувати вид вартості, що буде визначатися у тому чи іншому випадку. Найбільш прийнятним видом вартості інновацій є «справедлива (ринкова) вартість» [341].

Судова товарознавча експертиза призначається коли необхідні знання у галузі товарознавства готових промислових і продовольчих товарів, їх споживчих властивостей, тари та упаковки, умов зберігання, механізми виникнення дефектів.

У процесі дослідження встановлюють відповідність якості товару діючим технічним та договірним умовам, ступінь зниження сортності товару при виробництві і транспортуванні, відповідність якості товару прейскурантній або договірній ціні, правильність уцінки або переоцінки товарів, причини списання зіпсованих товарів тощо. Судова товарознавча експертиза визначає також правильне найменування товару, його відповідність маркуванню і супровідним товарно-транспортним документам.

У результаті неправильного зберігання, транспортування або недотримання його термінів, товари втрачають свої споживчі якості. У подібних випадках слід встановити їх фактичний стан, умови зберігання, вплив упаковки на їх псування, причинно-наслідковий зв'язок між допущеними порушеннями і якісними змінами товару.

Товарознавчі дослідження можуть також проводитися для встановлення первинної або остаточної вартості виробу із урахуванням зносу і утворених дефектів у результаті затоплення, пожежі, дорожньо-транспортної пригоди.

Товарознавчу експертизу, здебільшого, поділяють на експертизу продовольчих і непродовольчих товарів. Питання, що найчастіше виносять на вирішення судової товарознавчої експертизи, визначені наказом МЮ України № 53/5 [180].

У процесі експертного дослідження експертом надається алгоритм рішення

питань щодо визначення вартості товарів у залежності від утворених дефектів, їх диференціювання у відсотковому виразі, із зазначенням втрати якості будівельних товарів у відсотковому виразі, виходячи з показників товарного стану, чи характеристик дефектів різного походження.

Одними із головних завдань судової будівельно-технічної та дорожньо-технічної експертизи є встановлення факту:

– відповідності (не відповідності) виконаних робіт проекту, проектно-кошторисної документації;

– відповідності віднесення до одного з типів будівельних (дорожньо-будівельних робіт); встановлення відповідності складання форм первинних облікових документів у будівництві (№ КБ-2в «Акт приймання виконаних підрядних робіт», № КБ-3 проектно-кошторисної документації).

Так, основними завданнями, що можуть ставитися перед експертом при альтернативному розгляді, є:

– визначення відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

– визначення відповідності виконаних будівельних робіт та побудованих об’єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

– визначення відповідності виконаних будівельних робіт, окремих елементів об’єктів нерухомого майна, конструкцій, виробів та матеріалів проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

– визначення, перевірка обсягів і вартості виконаних будівельних робіт та складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідність проектно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

– визначення групи капітальності, категорії складності, ступеня вогнестійкості будівель і споруд та ступеня будівельної готовності незавершених будівництвом об’єктів;

– визначення технічного стану будівель, споруд та інженерних мереж, причин пошкоджень та руйнувань об’єктів та їх елементів;

– визначення вартості будівельних робіт, пов’язаних із переобладнанням, усуненням наслідків залиття, пожежі, стихійного лиха, механічного впливу тощо;

– визначення можливості та розробка варіантів розподілу (виділення частки; порядку користування) об’єктів нерухомого майна [311].

Віднесення тих чи інших видів робіт до будь-якого виду дослідження, проявляється у виявленні суттєвих ознак поняття та ідентифікації його у рамках поставлених питань. Наприклад:

– до якого виду ремонту відносяться виконані ремонтно-будівельні роботи: до поточного чи капітального?;

– чи виконані на об’єкті роботи є роботами по капітальному ремонту чи реконструкції?

Найчастіше перед експертами ставляться питання щодо віднесення до певного виду робіт поточного чи капітального ремонту будівель або доріг.

У третейських судах та міжнародних комерційних арбітражах за допомогою судово-технічної експертизи документів можна проводити ідентифікацію печаток і штампів по відтисках, ідентифікацію по текстах, ідентифікацію принтера по текстам, ідентифікацію засобів репрографії по текстах, ідентифікацію пишучого прибору по штрихах, ідентифікацію паперорізальних машин, встановлення способу виконання реквізитів документів [118, с. 40].

Отже, активне та кваліфіковане застосування спеціальних знань у третейському судочинстві значно розширює пізнавальні можливості в процесі збирання, дослідження й оцінки доказів, сприяє підвищенню якості доказування.

2.3 Компетенція експерта у третейському судочинстві

Згідно узагальнення Верховного Суду України «Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди»» [216], проблеми пов’язані з діяльністю третейських судів в Україні, є об’єктом численних дискусій, в яких обговорюються питання як теоретичного, так і практичного характеру. Хоча з одного боку, інститут третейського розгляду спорів є ознакою розвиненого

демократичного суспільства, є досить ефективним і прогресивним, з другого – внаслідок недосконалості, не лише не дає позитивних результатів, але й призводить до значних ускладнень та проблем.

Що стосується меж кваліфікації експерта, у цьому відношенні не існує ніяких законодавчих чи теоретичних обмежень. Межі компетенції експерта визначаються з огляду на предмет судової експертизи, завдання, кола питань і об'єктів дослідження. Від правильного визначення предмета експертизи залежать практична діяльність експерта, межі його компетенції в аспекті визначення кола питань, які він може вирішувати.

Експертам доручається вирішення широкого діапазону задач – від встановлення і оцінки можливих чи наявних дефектів устаткування до визначення суми матеріальних збитків.

Виключення у міжнародних спорах може складати лише діяльність, на яку не поширюється дія Конвенції ООН на продаж:

a) товарів, які купуються для особистого, сімейного або домашнього користування; b) з аукціону; c) в порядку виконавчого провадження або іншим чином в силу закону; d) фондових паперів, акцій, забезпечувальних паперів, обігових документів або грошей; e) суден водяного та повітряного транспорту, а також суден на повітряній подушці; f) електроенергії [141].

Основна причина виникнення проблем щодо визначення меж компетенції експертів у процесі недержавних (приватних) правовідносин полягає у тому, що третейські суди не можуть розглядати справи, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним судом України. Так, ст. 6 (Підвідомчість справ третейським судам) Закону України «Про третейські суди» визначено, що третейські суди можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком справ: у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів; у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб; пов'язаних з державною таємницею; справ у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у

спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів); про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом; справ, однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа; у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки; справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення; у спорах, що виникають з трудових відносин; що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером); коли хоча б одна із сторін спору є нерезидентом України; у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

Однак, поширеною залишається практика, коли третейські суди і надалі вирішують питання із урахуванням висновків експертів при наявності суперечливих положень щодо повноважень альтернативного судочинства. Наприклад, згідно з ухвалою Дзерджинського районного суду м. Харкова було видано виконавчий документ на рішення третейського суду при Асоціації «Правосуддя» від 28.02.2007 у справі за позовом Ш. С. до ЗАТ «Харківспецмонтаж» про визнання дійсними договорів купівлі-продажу та визнання права власності на нерухоме майно. Апеляційний суд Харківської області ухвалою від 25.06.2007 рішення третейського суду скасував, оскільки суд дійшов висновку про те, що ця справа не підвідомча третейському суду [216].

Вивчений нами Звіт підготовлений і надрукований громадською організацією «Фундація DEJURE» за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Нове правосуддя», який називається «Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи» (грудень, 2018), показав, що згідно Єдиного державного реєстру судових рішень, до 2009 року третейські суди активно розглядали справи у спорах, предметом яких було нерухоме майно. При цьому спостерігається тенденція, що в багатьох випадках третейські суди починали розгляд справ невдовзі після державної реєстрації, що свідчить про те, що вони використовувалися для вирішення спору, ймовірно, не існуючого, при наявності первісної згоди сторін справ як на спосіб вирішення правової ситуації, так і на

результат, якого вони прагнули досягти заздалегідь. Метою застосування третейських судів у такий спосіб був пошук можливостей «узаконити» об'єкт нерухомості чи перехід права власності на нього, оскільки інші способи були або не доступними, або дорогими. В окремих випадках третейські суди були використані з метою порушення прав інших осіб, не учасників третейського провадження, та застосовані у механізмах так званого «рейдерства». Через це існує думка, що таке використання третейських судів, яке не відповідає їх природі, було масштабним і значно погіршило їхню репутацію.

Дослідження динаміки кількості справ у судах, що складають систему судоустрою України, про скасування рішень третейського суду у різних регіонах України за період 2013-2018 років дало змогу прийти до висновку, що оскаржується лише близько 10% рішень третейського суду. Хоча, динаміка у цьому напрямі зберігається позитивна, адже якщо у 2013 році оскаржувалося – 739 справ, у 2015 – 640 справ, то у 2018 – лише 178 (див. табл. Ж.1, рис. Ж.1). Слід зауважити, що ці тенденції не пов'язані з покращанням роботи установ альтернативного судочинства в Україні, а значною мірою зумовлені прийняттям низки нормативних актів про непідвідомчість третейським судам окремих спорів (зокрема, що виникають з кредитних договорів в іноземній валюті, за участю споживачів, за участю фізичних осіб-споживачів та ін.).

Хоча осопорюються рішення третейських судів частіше. Так, Сільськогосподарський виробничий кооператив Криничне звернувся до Західного апеляційного господарського суду із заявою про скасування рішення Постійно діючого третейського суду при Асоціації Правова Ліга від 18.02.2020 р. у третейській справі №76/2019, обґрунтувавши заяву тим, що при прийнятті рішення порушено вимоги п. 4 ч. 2 ст. 350 ГПК України, оскільки судом не повно та не об`єктивно розглянуто справу, не здійснено розрахунків заборгованості за договором, штрафу, пені та 3% річних, не досліджено актів приймання-передачі товару згідно договору поставки №ЗОВ-007/2019 від 04.03.2019 р., переходу права власності на товар та моменту поставки товару.

Судом було встановлено, що рішенням Постійно діючого третейського суду

при Асоціації Правова Ліга від 18.02.2020 р. у справі №76/2019 позов товариства з обмеженою відповідальністю Полетехніка задоволено повністю. Доводи ж заявника про те, шо спір вирішено в порушення компетентності не знайшло свого підтвердження в судовому засіданні, оскільки відповідно до договору поставки №ЗОВ-007/2019 від 04.03.2019 усі спори, розбіжності, вимоги або претензії підлягають вирішенню у постійно діючому Третейському суді при Асоціації Правова Ліга відповідно до його Регламенту.

Зважаючи на це, Західний апеляційний господарський суд дійшов висновку, що у задоволенні заяви про скасування рішення Постійно діючого третейського суду при Асоціації Правова Ліга від 18.02.2020 р. у третейській справі №762019 належить відмовити, вказане рішення третейського суду залишити без змін [91].

Поодинокими, але наявними є випадки використання третейських судів не за призначенням, зокрема, зі злочинною метою, зокрема:

– шляхом фабрикування третейських справ та винесених рішень третейського суду реєструвалися права власності на квартири з метою їх подальшого відчуження. До кримінальної відповідальності притягнуто суддю третейського суду (ухвала від 17.05.2011 р.Апеляційного суду Кіровоградської області у справі № 11-327/11);

– на підставі рішень Постійно діючого третейського суду при асоціації «Правові рішення» протиправно визнавались права власності на нежитлові приміщення ВАТ «Електроприлад» та інших підприємств, а також здійснено спробу рейдерського захоплення ВАТ «Електроприлад» тощо. Притягнуто до кримінальної відповідальності та засуджено суддів третейського суду (вирок від 28.11.2011 р. Солом'янського районного суду м. Києва у справі № 1-18/2011);

– шляхом підроблення рішень постійно діючого третейського суду «Факт» при товарній біржі «ДАЛІ-СА» злочинці заволоділи нежитловим приміщенням 429,62 кв. м. (вирок від 29.11.2011 р. Шевченківського районного суду м. Києва у справі № 1-646/11);

– рішенням Постійно діючого третейського суду при Корпорації «Сила Закону» (м. Полтава) незаконно визнано право власності на нежитлові

приміщення площею 77632,00 кв. м по пр. Оболонському, 21-б у м. Києві («Дрімтаун») (вирок від 30.12.2011 р. Оболонського районного суду м. Києва у справі № 1-1179/11);

– на підставі рішень Постійно діючого третейського суду при Юридичній корпорації «Принцип» (м. Київ) про визнання дійсними договорів купівлі-продажу нерухомості незаконно визнавались права власності на нежитлові приміщення (вирок від 28.02.2012 р. Хмільницького міськрайонного суду Вінницької області у справі № 1-5/11);

– на підставі рішень Постійно діючого третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Український правовий союз» про визнання дійсними договорів купівлі-продажу незаконно визнавались права власності на нежитлові приміщення (вирок від 20.06.2012 р. Полтавського районного суду Полтавської області у справі № 1625/1554/12);

– на підставі рішення Постійно діючого третейського суду «Перший третейський суд при Асоціації «Правопорядок» про визнання договору купівлі-продажу дійсним було незаконно відчужено нерухоме майно, що знаходилося у податковій заставі (вирок від 31.07.2012 р. Богунського районного суду м. Житомира у справі № 1-74/12);

– на підставі рішення Постійно діючого третейського суду про визнання дійсним договору купівлі-продажу було незаконно визнано право власності на квартиру (вирок від 18.05.2013 р. Кіровського районного суду міста Кіровограда у справі № 1109/4615/12) [91].

Аналіз виявлених епізодів з вироків, що містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень з цього приводу, а також слідча практика використання третейських судів не за призначенням (зі злочинною метою), за інформацією із Єдиного державного реєстру судових рішень проаналізовані нами та розгорнуто подані у додатку (див. табл. И.1, рис. И.1).

Верховний Суд України (в узагальненні від 11.02.2009 р.) судової практики застосування судами Закону України «Про третейські суди», прийшов до висновку, що хоча інститут має багатовікову історію і поширений практично у всіх

країнах світу, убачається, що розглядаючи питання і оцінюючи межі компетенції експерта, яким надано висновок, рішення третейського суду, питання їх виконання та оскарження, нерозривно пов’язані з відповідним зверненням до державного суду. До них додаються також проблеми, що виникають при здійсненні судами своїх власних функцій. Невірне застосування меж компетенції третейських судів, і залучених експертів, призводить до складних системних колізій, вирішувати які доводиться саме судам.

Тому, практично усі проблеми, пов’язані із третейським розглядом справ, стають актуальними і для судів.

Аналіз рішень третейських судів, здебільшого винесених із урахуванням висновків експертів, свідчить, що суди часто фактично не вирішують спори, а в обхід передбачених законом процедур задовольняють певні суб’єктивні інтереси. Найбільш типовими справами, які розглядають третейські суди, є:

– справи про визнання дійсності договорів про відчуження нерухомого майна, при розгляді яких за допомогою третейського суду особи уникають їх укладення у встановленій законом нотаріальній формі, якою, по-перше, передбачено сплату відповідних платежів та державну реєстрацію, а, по-друге, фактично укладаються договори, які не можуть бути нотаріально посвідчені у зв’язку з тим, що вони суперечать закону;

– справи щодо визнання права власності на земельні ділянки, у тому числі про відчуження та визнання права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення;

– спори щодо визнання права власності на самочинне будівництво та на об’єкти незавершеного будівництва, метою яких є визнання права власності на самочинно збудовані або незаконно реконструйовані об’єкти та отримання рішення, яке б зобов’язувало відповідні органи здійснити дії з його оформлення;

– спори, метою яких є захоплення контролю над юридичними особами тощо [216].

Досить часто за допомогою рішення третейського суду, за однією особою, безпідставно, визнається право власності на майно іншої особи. Виявлено

випадки, коли у справах, в яких спір виник між юридичними особами, як відповідачі залучаються фізичні особи – керівники юридичних осіб та інші фізичні особи, завдяки чому заяви у відповідних справах розглядаються загальними судами, у той час як повинні розглядатися господарськими судами.

В Україні і більшості країн Європи судові експерти можуть складати висновки виключно з питань фактичного характеру [363] і не вправі досліджувати правові питання.

Зумовлено це відстоюванням принципу, за яким від сторін судового розгляду не потрібно встановлення і доказування змісту права. Будь-який доказ експертизи допускається тільки по відношенню до фактичного підтвердження, а не з правових питань, рішення по яких приймається судом [14, с. 7].

Суб'єктом, який знає і застосовує право, є Європейський суд [376], спеціалізовані суди [14, с. 6], що формують рішення на правових теоріях, не висунутих сторонами.

У юридичній літературі, особливо європейських країн, поширена одностайна думка про те, що предметом експертного дослідження не можуть бути правові знання, оскільки здавна існує презумпція, що «експертами з правових питань» є самі судді.

Знані процесуалісти-науковці стверджують, що: «Поняття «спеціальні знання» не містить у собі знань юридичних, оскільки за своїм змістом для органа дізнання, слідчого й суду вони хоча і є спеціальними, але становлять основу їх професійної діяльності по правильному вирішенню правових питань у період провадження досудового слідства й судового розгляду по кримінальних справах» [134, с. 10].

Подібний погляд поділяють і інші науковці [89, с. 135; 117, с. 15; 171, с. 12; 196, с. 20; 199, с. 29; 205, с. 111-112; 322, с. 91].

Свого часу знаний радянський процесуаліст М. С. Строгович допускав певною мірою можливість віднесення не усіх, а деяких правових знань до спеціальних, однак це виключення було зроблено тільки відносно правових норм іноземної держави: «Можлива юридична експертиза щодо питання іноземного

права, коли суду при вирішенні справи необхідно з'ясувати ті або інші положення права іноземної держави» [270, с. 442]. Окремі науковці, зокрема, А. Ю. Штромас, поділяючи погляди М. С. Стоговича, відносили до спеціальних знань і правові знання [314, с. 6.].

Такий підхід має давню традицію: Пленумом Верховного Суду СРСР постановою від 16.03.1971 № 1 «Про судову експертизу по кримінальних справах» у п. 11 надано роз'яснення, що «суди не повинні допускати того, щоб перед експертом ставились правові питання, які не належать до його компетенції» [190].

Проте, А. О. Селиванов у низці публікацій наводить досить серйозні аргументи на користь необхідності введення у практику судово-експертної діяльності правової (юридичної) експертизи [251; 252]. На його думку, юридичну судову експертизу слід розуміти як експертне дослідження матеріальних і процесуальних ознак актів (документів), які підлягають дослідженню у суді за їх змістом і формою та ґрунтуються на висновках судових експертів, залучених судом (прокурором, слідчим), що допомагає суду досягти об'єктивності у доказуванні, додержуватися принципів рівних можливостей у процесі, презумпції невинуватості, повноти дослідження прав сторін, забезпечення змагальності у доведенні дійсного стану фактів та захисту своїх прав і свобод. Це питання потребує усебічного аналізу та подальшого обговорення з боку науковців. Принаймі, «легалізація» правової експертизи у якості судової, має відбуватися виключно на базі законодавства про судову експертизу. На сьогоднішній день такого виду (роду, класу) судової експертизи у розроблених класифікаціях не передбачено.

Національні правові норми і процедури не застосовуються у третейському суді і міжнародному арбітражі, який формується і регулюється угодою сторін. У арбітражному контексті, за угоди між відповідними комерційними сторонами, жодна арбітражна сторона не володіє юрисдикцією щодо спору, а судді третейського суду і міжнародного комерційного арбітражу повинні ефективно збалансувати суперечливі міркування при ухваленні рішення, і знати як використовувати їх на свій розсуд.

Вимоги щодо знань і досвіду для суддів не висуваються, і це є основною

«концепцією» у роботі суду в альтернативному контексті.

Відповідно до ч. 1 ст. 27 Закону України «Про третейські суди» такий суд самостійно вирішує питання про наявність або відсутність у нього компетенції для розгляду конкретної справи. Це правило закону відображає відомий у правовій науці принцип третейського розгляду спорів – принцип «компетенції компетенції» третейського суду, що відповідає і міжнародним правилам альтернативного вирішення спорів (п. 3 ст. V Європейської конвенції про зовнішньо торгівельний арбітраж, ч. 1 ст. 16 Типового закону ЮНСІТРАЛ «Про міжнародний торговий арбітраж», ст. 23 Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ, ч. 1 ст. 16 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»).

На відміну від вітчизняної, у світовій юридичній практиці поширеним є доручення експертам дослідження і з метою вирішення виключно правових задач.

Сучасне право є складною дисципліною, а третейським і арбітражним судам здебільшого доводиться вирішувати специфічні правові питання, доказом правильного застосування яких є висновок експерта.

У альтернативному національному третейському судочинстві та міжнародних комерційних арбітражних судах використання експертів для роз'яснення питань правового характеру, тобто, встановлення змісту права є звичним явищем, і застосування правових знань породжує унікальні варіації для призначення експертів у різних галузях права.

Проаналізувавши статистичні відомості про види оспорюваних договорів, що розглядалися у справах Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті України, можна виявити, що у 2018 році, це зокрема: договори міжнародної купівлі продажу – 73,78%, договори поставки – 16,08%, договори надання послуг – 4,90%, договори перевезення – 1,40%, договори підряду – 0,70%, договори комісії – 0,70%, інше (договори поруки, позики тощо) – 2,45% (див. табл. Д.2, рис. Д.5); у 2019 році такими були: договори міжнародної купівлі продажу – 77%, договори поставки – 11,2%, договори надання послуг – 5,4%, договори підряду і консигнації – по 1,2%, договори еревезення, ліцензійні договори і договори поруки – по 0,8%, інше – 1,6% (див. рис. К.1).

Крім того, проаналізовані кількісні показники щодо застосованого права у справах, що розглядалися Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті України у 2018 році, зокрема: України – 91,41%, РФ – 4,55%, Конвенція ООН – 2,53%, Великобританії – 0,51%, Туреччини – 0,51%, Швеції – 0,51% (див.: табл. Д.3, рис. Д.3); у 2019 році: України – 95,6%, Конвенція ООН – 2,2%, Кіпра – 1,1%, Швейцарії і Франції – по 0,6% (див. рис. К.6).

Як бачимо, у альтернативному судочинстві зустрічаються як різноманітні види угод, так і застосовується різноманітне право.

На практиці висновок експерта не покладає на суддю формальних обов'язків [367]. За загальноприйнятим принципом вільної оцінки судом усіх наданих сторонами доказів, суд виносить рішення по фактичних обставинах [386].

Сучасна судова практика свідчить про те, що в процесі судового розслідування активно використовується надання висновків з складних правових питань. На думку О. І. Бєлоглавека, враховуючи, що сучасне право є настільки складною дисципліною, що йому необхідно вирішувати здебільшого питання, які вимагають високого рівня професіоналізму і спеціалізації, а це не можуть забезпечити ані судді третейського суду, ані арбітри. Питання щодо того, чи може експерт доказувати застосування іноземного права, у практиці міжнародного комерційного арбітражу ця проблема вирішена арбітражним співтовариством прагматично і ефективно [14].

У XXI столітті у більшості усіх міжнародних третейських розглядів з «правом» поводяться як з «правом». У колективі консультантом у кожного учасника переважно є кваліфікований юрист, здебільшого науковець із відповідної юрисдикції [338].

Тобто призначення експерта не є суто процедурним правилом, і не тягне за собою делегування судом експерту елементів судової влади. Суд використовує власні знання та отримані висновки експертів для винесення рішення [14, с. 99].

На думку К. М. Пількова, це не повинно бути фактичним покладанням на експертів функцій по вирішенню спору [206, с. 360].

Теоретичні проблеми поглиблюються практичними труднощами,

характерними для третейського та міжнародного комерційного арбітражу у залежності від їх рівня довіри до судової інстанції.

Наприклад, ст. 22 (1) (c) Лондонського міжнародного арбітражного суду обумовлено: «Якщо сторони у будь-який час не домовляться про інше у письмовій формі ... арбітражний суд сам повинен взяти на себе ініціативу у виявленні проблем і встановленні відповідних фактів спору між сторонами…».

На думку Р. Фентона, експерти об'єктивно можуть залучатися сторонами або арбітражним судом для встановлення складних правових питань для забезпечення знаннями і досвідом, яких не вистачає у суддів [347].

Такі судження актуальні для практики вирішення спорів у процесі третейського судочинства. Досвід підтверджує, що залучення до вирішення спорів у якості експертів юристів-спеціалістів у певних галузях права (наприклад, банківського, комерційного, морського, права інтелектуальної власності) сприятиме зміцненню правової системи третейського розгляду.

За дослідженням К. М. Пількова, надання експертом текстів або витягів із текстів правових актів та інших доказів права, наприклад, книг авторитетних юристів, у яких викладено визнані доктринальні положення, у третейському (арбітражному) слуханні є поширеною практикою [206, с. 406].

У будь-якому випадку, можна погодитися з думкою О. І. Бєлоглавека і констатувати, що використання експертів для роз'яснення питань правового характеру, тобто встановлення змісту права, є звичайним явищем у третейських (арбітражних) судах, що є неможливим при розгляді судами – органами державної влади [14, с. 99]. Пов'язано це із тим, що склад третейського (арбітражного) суду уповноважений розглядати справу і винести рішення, яке не потребує юридичної кваліфікації, тому може складатися із осіб, що не мають юридичної кваліфікації.

Отже, до кола питань, що вимагають спеціальних знань, включаються і питання правого характеру. Залучення експерта не є безумовною підставою для погодження з його висновком. Суд вправі не погодитися з висновком експерта і ухвалити рішення, обґрунтовуючи власну правову позицію і правовий аналіз обставин справи. Однак, у третейському суді і арбітражі існують такі ж різниці у

застосуванні правових культур, як і у державному суді [348, с. 603].

Існують національні особливості дослідження експертами правових питань, для забезпечення яких доцільно скористатися можливістю призначення експерта для надання правового висновку про зміст і порядок застосування норм права, які необхідні для вивчення складних юридичних проблем при вирішенні спору.

Таким чином, експерт у галузі певного виду права застосовує свої спеціальні знання для дослідження доказів – законодавчих норм, і надає свій висновок на підставі таких доказів. Проте, погоджуючись із думкою О. І. Бєлоглавека, не слід уважати, що експерти повинні вирішувати правові питання обов'язково [14, с. 13].

Таким чином вважаємо доцільним та необхіднім в конкретних випадках проведення експертизи з питань права в третейському судочинстві для встановлення змісту норм права України та зарубіжних країн, здійснення їх доктринального тлумачення та роз'яснення порядку застосування, можливості застосування аналогії права та аналогії закону, з'ясування наявності юридичних колізій тощо.

Інтеграція спеціальних знань у юридичну практику третейського розгляду, набуває поширення, тому експертиза як основна форма використання спеціальних знань, вимагає поглибленого теоретичного дослідження. Виходячи із особливої специфічної ролі експертизи у третейському суді, на законодавчому рівні необхідні новації щодо конкретизації обсягу прав та обов'язків експерта, визначення кола осіб, які можуть бути залучені як експерти, та вимог до них, з метою подальшого реформування правового регулювання ефективності третейського судочинства. Також необхідні: розмежування сфери регулювання діяльності експертів третейського судочинства, конкретизація порядку організації проведення експертизи, визначення прав та обов'язків особи, яка залучається в якості експерта, окреслення кола питань, що вправі вирішувати експерт, та інші.

Висновки до розділу другого

1. Експертиза в третейському судочинстві повинна призначатися у випадках,

коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань, про що повинна складаєтися ухвала третейського суду. Також потрібно нормативно закріпити право сторін пропонувати експертів, експертні установи для залучення їх для проведення експертизи та перелік питань, що підлягають вирішенню, що затверджується ухвалою третейського суду.

Водночас третейський суд може самостійно визначати експертів, експертні установи та перелік питань, що підлягають вирішенню, і зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи. Проте сторони не повині бути позбавлені права самостійно на договірній основі проводити експертизи і надавати їх результати для розгляду третейському суду. Третейський суд може як прийняти до уваги надані сторонами висновки експертів, так і прийняти рішення про проведення повтороної експертизи із залученням визначених судом експертів чи експертних установ.

2. Експертна діяльність є спеціалізованою професійною діяльністю. Питання, які виносяться на вирішення експертизи, повинні бути такими, що не припускають двозначного тлумачення. Експерт не повинен вирішувати питання, що виходять за межі його спеціалізації. Активне та кваліфіковане застосування спеціальних знань у третейському судочинстві значно розширює пізнавальні можливості в процесі збирання, дослідження й оцінки доказів, сприяє підвищенню якості доказування.

Межі компетенції експерта визначаються з огляду на предмет судової експертизи, завдання, кола питань і об'єктів дослідження. Від правильного визначення предмета експертизи залежать практична діяльність експерта, межі його компетенції в аспекті визначення кола питань, які він може вирішувати.

3. Основна причина виникнення проблем щодо визначення меж компетенції експертів у процесі недержавних (приватних) правовідносин полягає у тому, що третейські суди не можуть розглядати справи, які відповідно до закону, підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції. Однак, поширеною залишається практика, коли третейські суди і надалі вирішують питання із

урахуванням висновків експертів при наявності суперечливих положень щодо повноважень альтернативного судочинства.

4. В Україні і більшості країн Європи судові експерти можуть складати висновки виключно з питань фактичного характеру та існують певні обмеження досліджувати правові питання. Однак у альтернативному національному третейському судочинстві та міжнародних комерційних арбітражних судах, використання експертів для роз'яснення питань правового характеру, тобто встановлення змісту права, є звичним явищем. У альтернативному судочинстві залучаються експерти різних галузей права, для роз'яснень питань правового характеру, тобто встановлення змісту права, застосування правових знань і норм. Експерт у галузі певного виду права застосовує свої спеціальні знання для дослідження доказів – законодавчих норм і надає обґрунтований висновок щодо таких доказів. Залучення експерта до вирішення питань правового характеру не є безумовною підставою для погодження з його висновком. Суд вправі не погодитися з висновком експерта і ухвалити рішення, обґрунтовуючи власну правову позицію і правовий аналіз обставин справи.

Залучення до вирішення спорів у якості експертів юристів-спеціалістів у певних галузях права (банківського, комерційного, морського, права інтелектуальної власності тощо) сприяє зміцненню правової системи третейського розгляду.

Тому є необхідним в конкретних випадках проведення експертизи з питань права в третейському судочинстві для встановлення змісту норм права України та зарубіжних країн, здійснення їх доктринального тлумачення та роз'яснення порядку застосування, можливості застосування аналогії права та аналогії закону, з'ясування наявності юридичних колізій тощо.

5. Виходячи із особливої специфічної ролі експертизи у третейському суді, на законодавчому рівні необхідні новації щодо конкретизації обсягу прав та обов'язків експерта, визначення кола осіб, які можуть бути залучені як експерти, та вимог до них. Також необхідні: розмежування сфери регулювання діяльності експертів третейського судочинства, конкретизація порядку організації проведення експертизи, визначення прав та обов'язків особи, яка залучається в

якості експерта, окреслення кола питань, що вправі вирішуватися експерт, та інші.

6. Зважаючи на необхідність врегулювання процедури призначення експертизи в третейському судочинстві і наближення її загальновстановлених правил, закріплених у законодавстві України, доцільно викласти в новій редакції ст. 43 Закону України «Про третейські суди», а саме:

«З метою правильного вирішення спору у разі, коли для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання, третейський суд має право призначити експертизу або зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи.

Наслідки невиконання стороною цих вимог визначаються регламентом третейського суду чи третейським судом для вирішення конкретного спору.

Третейський суд має право визначити експерта або експертну установу самостійно чи доручити проведення експертизи обираному сторонами за взаємною згодою експерту або експертній установі.

Підстави та порядок відводу експерта визначаються регламентом третейського суду або угодою сторін третейського розгляду для вирішення конкретного спору.

Про призначення експертизи третейський суд постановляє ухвалу, в якій зазначає питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

Призначений третейським судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів.

За результатами проведення експертизи до третейського суду подається висновок експерта.

Третейський суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку».

РОЗДІЛ 3
ДОКАЗОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1 Питання доказування в третейському судочинстві

Доказування у альтернативному судочинстві має особливості, спричинені правовою природою третейського розгляду. Поняття «засоби доказування» Закон України «Про третейські суди» у ст. 27 регулює у загальних рисах як діяльність, пов’язану із встановленнями обставин провадження і сприяння суду для отримання доказів.

Доказовість (evidence) висновкуексперта часто розглядається як категорія, що поєднує ланцюг логіко-правового обґрунтування сторін у заявах до третейського суду, а законодавчі і правові норми, у поєднанні із незалежним використання спеціальних знань експертів.

Доказування завжди було і залишається центральним правовим інститутом.

У юридичній літературі доказування є сукупністю фактичних даних, отриманих у встановленому законом порядку. Доказування є складною логічною дослідницькою діяльністю. На основі отриманих у визначеному законом порядку доказів слідчий, прокурор, адвокат, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів або обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню (ч. 1 ст. 84 КК України) [68, с. 9].

Доказування є одним із найважливіших факторів кожного правового процесу. Не лише кримінального, цивільного, господарського чи адміністративного, але й третейського та міжнародного комерційного також.

Хоча нормами ст. 13 ГПК України визначено, що кожна сторона зобов’язана доказувати обставини, на які вона посилається, як на підставу своїх вимог і заперечень. згідно ст. ст. 81, 110-112 визначено, якщо надані сторонами докази є недостатніми, суд зобов’язаний витребувати від підприємств і організацій необхідні документи і матеріали, незалежно від їх участі в справі, для вирішення

спору. Відповідно, суд повинен встановити об’єктивну істину предмету спору, брати активну участь у процесі доказування, і сукупно оцінивши усі матеріали, ухвалити рішення.

Однак, у Законі України «Про третейські суди» відсутній інститут забезпечення доказів.

Сучасні системи третейського розгляду та міжнародного комерційного арбітражу мають серед своїх засадничих принципів можливість надання сторонам рівної можливості викласти свої аргументи та докази. З огляду на це, надання доказів сприймається як право сторін. Водночас присутня у переважній більшості арбітражних регламентів формула про необхідність доведення кожною зі сторін обставин, якими вони обґрунтовують свої вимоги та заперечення, вказує на те, що на сторони покладається певний тягар доказування. При цьому арбітражна практика переконливо доводить, що правила про обов’язок доказування не зводяться до положення про необхідність кожною стороною довести підстави своїх вимог та заперечень. У зв’язку з цим потребують аналізу питання змісту концепції тягаря (обов’язку) доказування [210, с. 189].

На думку О. І. Бєлоглавека, в умовах третейського розгляду та розгляду міжнародного комерційного арбітражу, проблематика тягаря доказування із залученням експертів не має глибокої регламентації, і «є досить лаконічною» [14, с. 180].

Не зважаючи на консенсуальний характер арбітражу [385, с. 1166], тягар доказування і переконливості завжди є першочерговим завданням усіх учасників процесу.

Практика розгляду спорів і у державних, і у третейських судах, свідчить про виникнення певних проблем при визначенні предмета і меж доказування.

Процес доказування необхідний для винесення судом або іншим органом законного и обґрунтованого рішення. Без доказування неможливо встановити істину, і відповідно, не можливо її правильно вирішити. Найкращими доказами при третейському розгляді, і у міжнародному комерційному арбітражі, прийнято вважати документальні докази [333].

Ключовою проблемою правової дійсності і доказовості є інтерпретація (від лат. interpretatio) – роз'яснення, тлумачення судом існуючих (зібраних) доказів у матеріалах справи.

«Якщо істина – це відповідність наших знань реальній дійсності, то судити про неї ми можемо лише завдяки своїм внутрішнім переконанням. Обґрунтоване переконання в істинності і є достовірністю. Достовірність є продуктом інтерпретації. Інформаційне протиріччя слугує вічним генератором розвитку процесуальних засобів пізнання. Воно також є і вічним джерелом проблемності [14, с. 32-34].

Досліджуючи процедуру доказування у альтернативному розгляді, доцільно виокремити етапи доказування. Так, Н. І. Процівим, враховуючи спрощену процедуру подання доказів до арбітражного розгляду, запропоновано основні етапи доказування арбітражного розгляду, яке автором визначено як «арбітражне провадження»:

1) ствердження обставин, що мають значення для розгляду справи;

2) збирання та витребування доказів;

3) подання доказів до арбітражного суду;

4) розкриття доказів;

5) дослідження та оцінка доказів.

Ці етапи є основними, тому в літературі можна знайти розширене тлумачення стадій доказування арбітражного провадження. Особливу увагу заслуговує процедура подання доказів до арбітражного суду [233, с. 103].

Доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких третейський суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ст. 38 Закону України «Про третейські суди»).

Теорія розгляду висновків експертів як доказів отримала у науці кримінального процесу загальне визнання.

Третейські судді і міжнародні комерційні арбітри, здебільшого, не володіють необхідними спеціальними знанням, хоча і володіють значним досвідом різної

практики (не лише юридичної). Тому, вони потребують допомоги незалежного експерта, для ухвалення рішення у справі. У межах регламентів та правил третейських і міжнародних комерційних арбітражних судів оцінюється значення експертизи [14, с. 170].

Однак законодавчо не визначено підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві у процесі доказування, не дає переваги сторонам третейського розгляду запровадження ширших можливостей застосування у доказуванні експертизи.

За визначенням А. М. Зініна, у Законі України «Про третейські суди» не міститься дефініцій поняття експерта, а експертна діяльність не визначається як діяльність з організації та проведення експертизи, що має на меті забезпечення прав і законних інтересів осіб, – учасників третейського суду, засобами спеціальних наукових знань [107, с. 70].

Регламентами Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, Постійно діючого третейського суду при Київській торгово-промисловій палаті, Фундації медичного права та біоетики України, Постійно діючого третейського суду при Київській торгово-промисловій палаті, Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнська Третейська Ліга» також вимоги щодо експерта та висновку експертизи не визначені.

Слід виходити з того, що від поняття повноти та обґрунтованості висновку експерта, залежить подальше його використання у процесі доказування, формування внутрішнього переконання особи, у провадженні якої перебуває справа.

Типовим варіантом, визначеним ст. 2 (f)(2) протоколу CPR, і найбільш поширеним варіантом, є організація конференції експертів. Конференції передує отримання у кожного експерта письмового або усного висновку і проведення спільного допиту експертів арбітражним судом і представниками сторін.

Статтею 8.3 Правил IBA передбачена можливість проведення конференції експертів, призначених сторонами [353].

Інші заходи – сумісні доповіді або письмові питання протилежної сторони наразі є неприйнятними, хоч і рекомендуються [див., наприклад: 378], де

арбітражний суд зобов'язав експертів, призначених сторонами, зустрітися і розглянути питання щодо їх погодження, і надати короткий спільний висновок і сформувати тези.

Закон не обумовлює вимог до кандидатури експерта (експертів), попри те, що незалежність експертів від сторін, які призначили експертизу, впливає на оцінку третейськими суддями і арбітрами висновків експертів.

Залишається поза увагою не лише порядок організації проведення експертизи, але й повноваження, права та обов'язки, кваліфікаційні вимоги до осіб, які можуть бути залучені в якості експертів, як і коло питань, що вправі вирішувати експерт, а також порядок проведення рецензування висновків експертних досліджень для третейських судів.

Відповідно, забезпечення виконання завдань щодо всебічного розгляду і вирішення спорів неможливе без дослідження та оцінки доказів у справі. Надання такого доказу як висновок експертного дослідження гарантує рівність усіх учасником третейського розгляду перед законом і третейським судом (відповідно до ст. 4 Закону України «Про третейські суди»). На жаль, правове навантаження принципів визначених ст. 4, не отримало законодавчого регулювання щодо експертного забезпечення.

За ст. 38 Закону України «Про третейські суди» доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких третейський суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення спору.

Тому обставини справи, які за законом повинні бути підтверджені засобами доказування, не можуть підтверджуватися жодними іншими засобами.

Основу підготовки людини до її професійної діяльності становлять певні спеціальні знання. Як ми вже зазначали, законодавчо не визначено підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві у процесі доказування, тому це не надає сторонам третейського розгляду запровадження ширших можливостей застосування у доказуванні інституту експертизи.

Надання сторонам третейського розгляду права доказування за допомогою

експертизи повинно визначатися регламентом кожного суду самостійно.

У ст. 5 Правил IBA підтверджено усталений принцип, згідно з яким сторона може покладатися на висновок експерта, призначеного іншою стороною, як засіб доказування [379, с. 4].

Практично процес забезпечення експертизи складається із таких етапів: вибору експерта, взаємодії при отриманні інформації для вирішення поставлених задач, дослідження об'єктів і складання акта експертизи, оформлення акта за результатами дослідження, передача акта і розрахунок з експертом.

Таким чином, досліджуючи проблему доказового значення використання спеціальних знань при альтернативному розгляді, першочергово, варто урахувати сформовану у світі практику експертного забезпечення альтернативних державному суду традицій права у врегулюванні правових конфліктів третейським способом.

Хоча процес визначення вимог до експертів почався недавно, він спрямований на дотримання принципів об'єктивності, змагальності, неупередженості та незалежності експертів.

Відповідно до ст. 9 Правил IBA (ст. 9): допустимість, релевантність, істотність і значимість усіх доказів визначає арбітражний суд [355].

Спираючись на результати дослідження наданих об'єктів, експерт встановлює нові, раніше невідомі факти або факти, що з'ясовувалися приблизно, або надає оцінку фактам у світлі спеціальних пізнань.

Таким чином, у практиці судочинства і альтернативного розгляду, експертна думка (за умови коректного звернення до експерта як авторитетної особи) все частіше стає необхідною у процесі доказування. Тому необхідно викласти основні вихідні вимоги для здійснення експерези:

1) аргумент має бути коректним незалежно від авторитету експерта, що його підтримує;

2) експерт повинен бути авторитетним фахівцем у тій галузі, до якої належать питання дослідження;

3) питання дослідження повинні бути виключно у межах компетенції експерта;

4) тлумачення поставлених перед експертом питань (експертного завдання) мають бути коректними;

5) експерт повинен бути незалежним та неупередженим (на його судження не повинні впливати сторонні причини, як наприклад, фінансова зацікавленість, боязнь, залякування, спільний бізнес тощо).

Експертне дослідження повинно бути репрезентативним щодо проблеми, без порушення логічної послідовності і використання некоректних прийомів для доведення свого твердження, не базуватися на вибіркових відомостях.

На думку Вільяма Парка, у практиці альтернативного судочинства, загального правила щодо надання доказів немає. Концепції різних правових культур розходяться. Ключова роль у сучасному міжнародному третейському судочинстві відводиться використанню спеціальних знань експертів, а висновок експерта необхідний для того, щоб інформувати арбітражний суд з ключових суперечливих питань [389, с. 34].

На законодавчому рівні необхідно розмежовувати сфери регулювання діяльності судових експертів та експертів третейського судочинства. Хоча неможливо заперечувати, що доказове значення висновку експерта за природою, принципами та збалансованістю по відношенню до інтересів сторін, у таких спорах, має бути схожим.

Документами судової практики підтверджується, що рішення альтернативного розгляду можуть виноситися лише за наявності змагальних достовірних і несуперечливих доказів, що містять всю вирішальну інформацію, необхідну для оцінки складних обставин справи та їх достатності для складання висновків.

Загальнотеоретичним проблемам доказування в українській правовій науці присвячені праці Ю. П. Аленіна, Г. О. Бочарова, С. Я. Фурси, Т. В. Цюри, М. Є. Шумила, детально опрацьовані ці проблеми були також дослідниками з інших держав А. А. Власовим, М. К. Треушніковим та іншими.

Термін «предмет доказування» (лат. – thema probandum) використовується переважно у доктрині процесуального права та судовій практиці країн романо-германської системи права. Це поняття досить ґрунтовно опрацьоване у

контексті судового доказування у вітчизняній правовій науці, а також у працях іноземних науковців.

С. Я. Фурса та Т. В. Цюра розуміють предмет доказування досить широко, вказуючи, що він будується на обставинах, що підлягають встановленню [293, с. 34].

А. А. Власов вважає, що предмет доказування у контексті цивільного процесу являє собою сукупність юридичних фактів (матеріально-правового та процесуального характеру), що підлягають встановленню суб'єктами доказування в інтересах правильного вирішення справ [195, с. 83].

На думку М. К. Треушнікова, традиційною є точка зору, за якою предметом доказування є тільки юридичні факти підстав позову і заперечень проти нього, на які вказує норма матеріального права, що підлягає застосуванню [281, с. 11].

Процесуальні питання, пов'язані з поданням доказів до арбітражного суду досліджували Л. Ф. Винокурова, В. Є. Мармазов, К. М. Пільков, Ю. Д. Притика, П. В. Пушкар, Т. В. Сліпачук та інші. Наукові дослідження окремих правових проблем доказування в арбітражі, зокрема, визначення предмету доказування, здійснені іноземними науковцями Е. Гайяром, Б. Гольдманом, Г. Кауфман-Колером, Ф. Ландольтом, Дж. Саважем, М. Шнайдером та ін.

Незважаючи на відмінності у формулюваннях поняття предмету доказування, дослідники переважно сходяться на позиції, що у цивільному процесі предмет доказування у кінцевому рахунку об'єднує юридичні факти і визначається нормою матеріального права, яка підлягає застосуванню. Такий підхід, однак, не може бути механічно перенесений до теорії доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Поряд з тим, що належність юридичних фактів (обставин справи або питань фату) до предмету доказування в арбітражі визнане науковцями [220, с. 371], і не викликає дискусій, стверджувати, що предмет доказування обмежується цими питаннями, навряд чи можна.

Проте, відмінність у доказуванні (встановленні) факту та права є і полягає вона, на нашу думку, у наслідках такого доказування. У випадку неодержання доказу факту, арбітражний суд у кінцевому випадку може лише визнати обставину недоведеною або у деяких випадках, зробити про такі обставини висновок,

спрямований проти сторони, що недобросовісно не надала доказ (adverse inference).

Якщо третейський або міжнародний комерційний суд не одержав жодних доказів права, застосування їх не видається можливим.

Серед дослідників та практиків міжнародного комерційного арбітражу відсутня згода щодо того, чи належить власне норма матеріального права, що підлягає застосуванню, до предмету доказування і чи розглядається матеріальне право у міжнародному комерційному арбітражі як питання права чи питання факту. При цьому досить часто пошук відповіді на це запитання розцінюється дослідниками як безперспективний з огляду на відмінності, які закладені у концептуальних підходах до доказування у різних правових системах і не можуть бути вирішені на науковому рівні.

Поряд з вирішенням питання про те, що підлягає доказуванню у третейському суді чи міжнародному комерційному арбітражі, заслуговують подальшого дослідження проблеми, пов'язані з роллю суду та значенням угоди сторін у формуванні предмету доказування.

Прийнято виділяти два підходи до встановлення судом змісту іноземного права.

Одні країни (наприклад, більшість країн континентальної Європи та Південної Америки) іноземне право розглядають як правову категорію, у той час інші країни (наприклад, США та країни загального права) уважають, що іноземне право є питанням факту [140, с. 127]. Дослідники даного питання погоджуються з тим, що Україна доктринально й практично належить до першої групи країн [172, с. 77]. Арбітражна практика у країнах англо-американської правової системи також тяжіє до того, щоб розглядати встановлення змісту матеріального права як питання факту, а для романо-германської системи властивий підхід до цього питання як до питання права, що в окремих країнах проявляється навіть у визнанні обов'язку арбітражного суду встановлювати зміст матеріального права ex officio.

Дещо іншу точку зору має Ф. Ландольт, який визнає, що у теорії та практиці доказування у міжнародному комерційному арбітражі застосовується поділ доказів на докази фактів (evidence o f the facts) та докази права (evidence o f the

law), однак зауважує, що використання поняття «доказ права» не передбачає, що арбітри у питанні встановлення змісту права повинні використовувати ті ж методи, що застосовуються для встановлення фактів [364].

У документах альтернативних судів та наукових розробленнях науковців здебільшого зустрічається термін «експертний доказ» (expert evidence). Він використовується із значенням «докази стосовно якогось наукового, технічного, професійного або іншого спеціалізованого професійного явища, яке надано особою, що володіє необхідною кваліфікацією з огляду обізнаності та інформування про предмет або проходження спеціальної підготовки у певній галузі» [14, с. 149].

Дослідження проблематики висновку судового експерта та висновку експертного дослідження (висновку спеціаліста) викликає невпинну дискусію між процесуалістами і криміналістами.

З огляду на важливість таких доказів, як висновок експерта, різним аспектам цієї тематики присвячені наукові публікації, монографії, дисертаційні дослідження, зокрема, роботи Т. В. Аверьянової, І. А. Алієва, В. Д. Арсеньєва, Р. С. Бєлкіна, С. С. Бичкової, Ж. В. Васильєвої-Шаламової, А. І. Вінберга, Л. Є. Владімірова, Б. Я. Гаврилова, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, Г. І. Загорського, А. М. Зініна, В. І. Качалова, Н. І. Клименко, Н. П. Майліс, В. Н. Махова, В. А. Михайлова, Т. Ф. Моісеєвої, Ю. К. Орлова, А. Я. Паліашвілі, І. Л. Петрухіна, Є. Р. Росинської, М. О. Селіванова, А. Р. Шляхова, О. О. Ейсмана та інших науковців. Вони, безсумнівно, вплинули на розвиток цієї тематики на певному етапі розвитку інституту експертизи. Однак, ці наукові дослідження стосувалися проблематики висновку експерта у цілому.

У сучасних умовах, «експертиза» означає спеціальні знання і навики, а також професійний досвід, якими володіє експерт. У той же час, вся інформація, що має властивості доказів, надана експертом у межах його кваліфікації і поставлених перед ним задач, може бути охоплена поняттям «експертні докази» [349].

У лексиці української мови термін «навик» розуміється як уміння, набуте

досвідом, вправами [47, с. 552], тобто, практичне уміння. Навиками є дії, які у результаті тривалого повторення стають автоматичними, такими, що не потребують поелементної свідомої регуляції і контролю. Фізіологічним механізмом навиків є динамічний стереотип [291, с. 261; 292, с. 393].

Навички набуваються людиною не стільки за допомогою знань, скільки шляхом простого механічного повторення тієї або іншої операції [151, с. 30.].

У криміналістиці під навичкою розуміється «автоматизоване виконання певних дій, вироблене на основі багаторазових вправ» [248, с. 94.]. Загальновизнано, що на основі знань і навичок складається фонд умінь людини. Уміння – це здатність людини ефективно, швидко і якісно виконувати роботу в нових, часом екстремальних умовах» [263, с. 46].

Навички проявляються в уже відомих людині ситуаціях, а умінню характерний більш широкий клас ситуацій. Для прикладу, людина у нових обставинах діяльності, може проявляти свої уміння. На думку психологів, адекватність умінь обставинам, які ще не зустрічалися у досвіді, заснована на усвідомленості застосування людиною своїх знань і досвіду діяльності [45, с. 265; 146, с. 365].

На думку Р. С. Бєлкіна «спеціальні пізнання засновані на системі теоретичних знань у відповідній області. Вони набуваються суб'єктом у процесі його практичної діяльності як результат його спеціальної підготовки або професійного досвіду» [147, с. 398].

У вітчизняній юридичній науці поняття «експертиза» традиційно співвідноситься із процедурним аспектом, тобто, у широкому розумінні – охоплює діяльність експерта. Використання поняття «звіт експерта», пов'язано із тим, що він стосується тільки форми, в якій експерт надає результати свого дослідження, і є більш використовуваним, ніж «експертний доказ» [339].

Серед сучасних наукових поглядів на правову природу процесу доказування в альтернативному розгляді, немає єдності у тому, що процес пізнання є поєднанням розумової і практичної діяльності суб'єктів доказування, отримання знань про фактичні обставини справи, що мають значення для правильного

вирішення арбітражного спору.

У науковій літературі поняття «експертний доказ» (expert evidence) не має поширення і широкого застосування і зустрічається, на думку О. І. Бєлоглавека та інших науковців, не у науковій юридичній літературі, а в документах арбітражних центрів і напрацюваннях науковців, присвячених питанням доказування у арбітражі та особливостям експертизи у третейському та арбітражному розгляді [14, с. 362; 348].

Аргументація із обґрунтуванням думки авторитетної обізнаної особи висновку експерта (експертної думки), довгий час розглядалася у логіці, філософії та інших науках, що вивчають пізнання як логічну помилку (fallacy), логічну похибку, логічне викривлення (лат. *argumentum ad verecundiam*, англ. *appeal to authority, argument from authority*). Вона довго розцінювалася і як зловживання почуттями поваги до експерта, як обізнаної людини у певній галузі знань. Однак, на думку Девіда Годдена, в останні роки визнаним є факт, що така аргументація в юридичному доказуванні розумна, необхідна, і при дотриманні правил використання не містить і не несе приписуваної раніше логічної помилки або похибки [344, с. 262].

Досвідом і практикою доведено, що арбітри у переважній більшості, не володіють необхідними спеціальними знаннями. Однак, навіть якщо арбітри і мають значний досвід практики (і не лише юридичної) [14, с. 150], все ж потребують допомоги незалежного експерта для ухвалення рішення у справі, і в межах регламентів та правил, оскільки вирішальне значення надається експертизі.

Якщо порядок, процедура доказування, види доказів, розподіл тягаря доказування можуть встановлюватися за згодою сторін, то питання допустимості, відносності, сутності і значимості доказів відносяться до виключної компетенції третейського або міжнародного комерційного арбітражного суду.

Як вже зазначалося, відповідно до ст. 9 *Правил IBA* допустимість, релевантність, істотність і значимість усіх доказів визначає арбітражний суд [353].

Встановлення істини найсучаснішими правовими системами опирається, з позиції Вільяма Парка, головним чином на документи, покази свідків,

документальні докази і думку експерта [389], і експертний доказ [334, с. 55].

Розробляючи практику використання доказів третейським і міжнародним комерційними арбітражним судам, слід враховувати різні джерела:

– усі суди повинні керуватися нормами законів, діючих у країні знаходження суду, їх правовими традиціями [336];

– суди переважно отримують докази, враховуючи свій професійний досвід, сформований у рамках своєї юрисдикції;

– у міжнародному комерційному арбітражі судді та сторони повинні керуватися IBA Правилами про збір доказів [353];

– усі матеріали, надані експерту, повинні бути доступними сторонам для обґрунтування своєї позиції, і кожна із сторін має право заздалегідь до судового слухання знати, які докази надасть експерт протилежної сторони;

– експерти повинні надавати допомогу суду і не виступати на позиції певної сторони, зокрема, тієї, що призначила проведення експертизи;

– до початку слухання, знайти максимальний ступінь згоди між експертами [342, с. 2].

Спори, представлені у третейський суд або міжнародний комерційний арбітраж, часто потребують спеціальних експертних знань інших галузей, відмінних від правової.

Проблематика вирішення спорів, може походити як з галузей природничих наук або техніки, так і з галузей бухгалтерського обліку, економіки, геодезії та багатьох інших галузей. Таким чином, елементарні принципи справедливого процесу, зазвичай, вимагають від арбітрів оцінки експертних доказів будь-якої сфери професійної діяльності, використання будь-якого діапазону спеціальних професійних знань у межах регламентів і правил, арбітражний суд при ухваленні рішення, наділений повноваженнями як залучення експерта, так і його відмови.

У США, Канаді і Австралії від 1995 року, діє один нормативний акт Закон «Про докази (доказування)» (Avidence Act 1995 (AUS)). Особливий статус експерта, полягає у тому, що його думка, сформована на підставі спеціальних знань, отриманих у процесі практики, досвіду і навчання, є доказом [14, с. 15].

У Законі України «Про третейські суди» суттєво посилено елемент ініціювання поведінки сторін у процесі доказування.

Загальні керівні вказівки щодо питань, які повинні розглядатися експертом, підготовлені комісією Міжнародного Арбітражного Суду МТП у доповіді, опублікованій у Міжнародному Арбітражному суді МТП (Бюлетень. Вип. 20. № 1). Різні категорії настанов включають широкий спектр консультацій з питань прав і обов'язків, етичних стандартів і факторів, які слід ураховувати перед призначенням і залученням експерта.

Стаття 2 (1) Правил IBA [354] зобов'язує арбітрів як можна швидше проконсультуватися зі сторонами для узгодження ефективного, економного і справедливого процесу надання доказів.

Законом дано право третейському суду, з метою правильного вирішення спору, зобов'язати сторони чи одну зі сторін замовити проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань, про що третейський суд виносить відповідну ухвалу (ст. 43 Закону про третейські суди).

Метою доказування у третейському розгляді є доведення кожною стороною третейського розгляду обставин, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Тобто, докази по відношенню до встановлених обставин виступають в якості слідів, що залишилися досліджуваними обставинами.

Залучення такого визначення розкриває розуміння доказування як діяльності по визначенню і оцінці аргументів, в результаті якої може встановлюватися певний факт.

Д. А. Бочаров вважає, що у правовій науці існує два підходи до визначення змісту діяльності доказування: у вузькому розумінні доказуванням це лише діяльність по отриманню (збиранню, формуванню) і дослідженню (перевірці) юридичних доказів; у широкому розумінні доказування наведений перелік доповнюється оцінкою і використанням доказів [34, с. 9].

Враховуючи специфіку доказування в третейському розгляді, в юридичній літературі з цієї проблематики сформовано дві наукові позиції. По визначенню А. О. Берези, за однією з них, доказування є процесуальною діяльністю сторін, і

тому поняття «доказування» не слід поєднувати з дослідженням, перевіркою і оцінкою доказів судом [15, с. 327].

За іншою, при розкритті сутності доказування, слід виходи з активної позиції третейського суду для досягнення істини у процесі збирання і дослідження доказів, із права суду обговорювати факти, на які посилаються сторони, у межах повноважень позову [280].

Обов'язком третейського суду є право вимагати від сторін надання доказів, необхідних для повного, усебічного і об'єктивного вирішення спору (ст. 38 Закону України «Про третейські суди»).

І саме суд, на думку окремих дослідників, перестає бути суб'єктом доказування, оскільки саме суд визначає предмет доказування [195, с. 7; 210, с. 14].

Однак, у більшості випадків суд не у змозі безпосередньо встановити фактичні обставини справи без допомоги обізнаних осіб, що володіють спеціальними знаннями, які не відносяться до загальновідомих та масово поширених, тобто, знаннями, якими професійно володіє лише вузьке коло спеціалістів.

Отже, висновок експерта в третейському судочинстві, як самостійний судовий засіб доказування, може бути результатом лише експертизи, призначеної та проведеної у чіткій відповідності з правилами процесуального законодавства.

Висновок експерта, отриманий поза процесом або із порушенням вимог до форми призначення проведення експертизи і до статусу експерта, не набуває відповідного характеру висновку експерта, який можна було б використати у третейському судочинстві.

3.2 Поняття висновку експерта та вимоги, що ставляться до нього

У вітчизняній і зарубіжній юридичній науці, альтернативному третейському судочинстві та міжнародному комерційному арбітражу зокрема, можна часто зустріти поняття «експертний висновок» (expert opinion).

Хоча у ст. 43 Закону України «Про третейські суди» мова йде лише про «проведення експертизи для роз'яснення питань, що потребують спеціальних

знань», при цьому кінцевий документ, що складається за результатами проведення такої експертизи, взагалі не згадується ні у зазначеній статті, ні у згаданому законодавчому акті.

У Закону Україні «Про міжнародний комерційний арбітраж», зокрема у ч. 3 ст. 24 мова йде про передачу сторонам «висновків експертів». А у ч. 2 ст. 26 цього законодавчого акту зазначається, що експертом складається «письмовий або усний висновок».

Крім того, у ч. 3 ст. 24 Закону Україні «Про міжнародний комерційний арбітраж» зазначено, що висновки експертів відносяться до документів доказового характеру, зокрема вказується дослівно – «сторонам повинні бути передані також будь-які *висновки експертів* (виділено нами – А. Ф.) або інші документи доказового характеру, на яких третейський суд може базуватися при прийнятті свого рішення».

Висновок, складений за результатами експертного дослідження, слугує одним із передбачених законом джерел доказів, а фактичні відомості (дані), що містяться у ньому – доказами.

На думку науковців, сутність експертизи полягає у експертному дослідженні обізнаною особою – експертом, наданих у його розпорядження матеріальних об’єктів (речових доказів) і встановленні фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. Висновок за результатами експертного дослідження може слугувати одним із передбачених законом джерел доказів, а фактичні дані, що містяться у ньому – доказами.

Оскільки задача експерта – надавати суду та /або присяжним допомогу для вирішення питань, у спеціальних знаннях і досвіді, яких у них не вистачає, – саме у цьому і полягає важливість висновку експерта.

Тобто, результатом пізнання експертної діяльності як спеціальної, є висновок експерта, який сприяє правильному вирішенню спору третейським судом.

Висновок експерта є важливим засобом доказування. Визначення висновку експерта говорить, що це письмовий документ, який відображає зміст його дослідження і висновки з питань, поставленим перед ним сторонами або

третейським судом.

Для висновку експерта як засобу доказування в третейському судочинстві притаманні суттєві ознаки, якими є те, що він:

– здійснюється відповідно до ухвали третейського суду;

– з'являється у провадженні як результат проведеного дослідження;

– виходить від обізнаної особи, що володіє певними спеціальними знаннями, без яких подальше дослідження або розгляд справи були б неможливими;

– надається із дотриманням спеціально встановленого законом порядку;

– спирається на інші зібрані у проваджені докази.

На відміну від інших джерел фактичних даних, він містить *вивідне* знання про факти і обставини, що цікавлять третейський суд.

Висновки експерта у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді відіграють ключову роль.

Висновок Експерта («Expert Report») означає письмовий звіт Експерта, призначеного Складом арбітражу, або Експерта, призначеного Стороною.

Висновок експерта – письмовий документ, що відображає хід і результати досліджень, проведених експертом, вважається одним із основних засобів доказування.

У доктринальних пошуках забезпечення істини у правосудді, десятиліттями робота направляється на поглиблення розуміння можливостей судової експертизи, найбільше акцентуючи увагу на тому, що висновок експерта повинен ґрунтуватися на нормах і положеннях, що даватимуть можливість перевірити обґрунтованість і достовірність зроблених висновків.

При цьому, висновок експерта є важливим доказом, однак незважаючи на активне використання висновків як засобів доказування, питання щодо висновку експерта залишається дискусійним [332, с. 146-151].

Вирішення навіть найпростіших експертних задач вимагає від дослідника – судового експерта високого рівня наукових спеціальних знань.

Проте, про проблеми статусу експерта, його професійні якості та

відповідальність, види експертиз, формування висновку експерта та оцінку висновків, як одного із засобів доказування судом, та багато інших питань при альтернативному розгляді, написано мало.

У міжнародному комерційному арбітражному розгляді експерт може призначатися арбітражним складом або сторонами після визначення його професійної кваліфікації, знань мови і можливих умов дискваліфікації [14, с. 169].

На думку деяких досвідчених науковців і практиків, судова практика є дорогим, тривалим, стресовим, і не завжди точним, засобом ухвалення рішень.

Сприяє такому процесу спонукання суду до пошуку ефективного розширення співробітництва між сторонами та арбітражем, тому значення і роль експерта, використання експертних «наукових доказів» і у звичайному, і в альтернативному судочинстві зростає.

Призначаючи експертизу, суд забезпечує ефективність, ощадливість і справедливість процесу ухвалення рішень.

Висновок, який надається експертом, розглядається третейським судом як засіб доказування, і до складу витрат, пов’язаних із вирішенням спору третейським судом, належать витрати, пов’язані із оплатою послуг експертів – як визначено п. 4 ст. 25 Закону України «Про третейські суди».

Однак, це не обмежує право застосовувати у альтернативному судочинстві діючі норми національних судових процесів.

Якщо питання виникають з інших наук і спеціальностей, зазвичай, закликають на допомогу осіб із спеціальними знаннями цієї науки або спеціальності, що є почесно і похвально.

Професійний висновок експерта є важливою складовою частиною процесу винесення рішень у третейському розгляді.

У висновку експерта необхідно розрізняти дві компонентні складові: зміст і форму, які лише у сукупності визначають доказову силу висновку експерта. Якщо висновок експертизи прийнято судом, його зміст є доказом фактів або думок з проблемних питань у межах спеціалізації експерта.

Варто визнати, що до висновків експертів у альтернативних спорах не

висуваються значні вимоги щодо професіоналізму чи щодо оформлення. Так, наприклад, Законом України «Про третейські суди» не встановлено обов'язкові вимоги до особи експерта, до результатів експертного дослідження, які оформляються у вигляді висновку експертизи, до його форми і обов'язкових реквізитів. Не визначається це і регламентами третейських судів.

Однак, в окремих регламентах третейських судів України, все ж мають місце вимоги до висновку експерта та його окремих реквізитів. Так, наприклад, за Регламентом Постійно діючого третейського суду при Корпорації «БОГДАН» у судовому розгляді може брати участь експерт, який надає мотивований висновок щодо поставлених йому питань у письмовій формі.

Положення експертів у арбітражі Норвегії урегульовано ст. 29 «Закону про арбітраж» від 14.05.2006 № 25, а у арбітражному процесі Нідерландів врегульовано ст. 1039 книги 4 Закону «Про цивільне судочинство», де зазначено: «якщо сторонами не обумовлено інше, можливість і порядок здійснення доказування залежить від рішення арбітра» [388].

Італійськими нормами права положення і статус експертів у ході арбітражної процедури, також не визначені. Хоча, як дослідив О. І. Бєлоглавек, нерідко, арбітри за допомогою спеціальних ресурсів перевіряють окремі відомості певного характеру, застосовані методи, використані у висновках експертизи [14, с. 177].

У окремих випадках, у регламентах передбачено право заявляти відвід експерту.

І лише нормами законодавства Колумбії регламентована можливість анулювання арбітражного рішення у зв'язку із недоліками в акті експертизи або при його оформленні. Такі норми законодавства Колумбії в альтернативному судочинстві залишаються єдиними [14, с. 185].

Першочерговий обов'язок експерта є його обов'язком по відношенню до суду, а не до сторони, що залучає його до процесу. Експерти повинні бути неупередженими, справедливими і чесними, дотримуватися конфіденційності.

Позиція експерта повинна бути об'єктивною і неупередженою. Відповідно, експертна думка, покази, повинні бути незалежними від впливу вимог сторін.

Факти, на яких базується позиція експерта, повинні бути доказані за допомогою допустимих доказів (admissible evidence) – відібраних, перероблених і наданих у відповідних видах і формах відомостей, при дослідженні яких лише особа зі спеціальними знаннями зможе і зуміє із максимальним успіхом вирішити поставлену задачу.

Доказова інформація, отримана за результатами експертизи, не може міститися в іншому засобі доказування. Для вирішення конкретної проблеми у свідомості необхідно побудувати певну модель досягнення бажаних результатів, способу дій, алгоритм поведінки. Інформація для замовника експертизи – це не просто набір її джерел у сфері досліджуваної проблеми.

Експертиза допомагає знайти ключ до правильного вирішення, не компенсуючи вирішальної функції третейських суддів і арбітрів.

Експерт вправі обмежуватися лише галуззю своїх знань, і не приймати на себе роль адвоката або судді, вказувати на всі факти і обставини, на яких побудовано і сформовано його дослідження. Експерту слід чітко визначати питання, що не відносяться до його спеціалізації і по яких він, таким чином, не може надати свою кваліфіковану позицію [14, с. 154].

Непоодинокими є випадки, коли поставлені перед експертом питання кожним інтерпретуються по-різному, різноманітними є застосовані методи і практика. Тому, варто погодитися із О. І. Бєлоглавеком, що усе це зумовлює доцільність створення експертного інституту як спеціалізованої науково-професійної організації, яка виконуватиме функції відомчого і методичного центру в сфері експертної діяльності. Експертні інститути здійснювали б експертну діяльність в особливо складних випадках, коли необхідна особлива наукова оцінка [14, с. 350].

Науково обґрунтовуючи природу висновку експерта як спеціального документа, що відноситься до самостійних судових доказів, слід сформувати чітку уяву про індивідуальні ознаки доказу, відмінного від інших, які характерні лише для висновку судового експерта альтернативного судочинства.

Експерт може сприяти суду, надаючи результати дослідження при вирішенні

проблем, що потребують знань, які можуть бути отримані тільки у процесі особливої професійної підготовки (traening) або пов'язані з особливим досвідом (experience).

Експерт може побудувати своє дослідження на різних обставинах і обґрунтуваннях (statement), що вважаються окремими доказами і доказовими фактами.

Імперативними є вимоги щодо висновку експерта, який повинен складатися у письмовому вигляді і обов'язково підписуватися експертом, у протилежному випадку наслідком порушення таких вимог може бути незаконність відповідного висновку як засобу доказування у діяльності третейських судів. Однак такі вимоги не визначені ні законодавчо, ні у Регламентах судів.

Відповідно, негативним моментом у вітчизняній третейській юрисдикції є відсутність вимог до порядку проведення експертного дослідження, до змісту висновку експертизи, а також до порядку його оформлення.

В Україні лише Регламентом Постійно діючого третейського суду при Корпорації «БОГДАН» визначено, що висновок експерта повинен містити докладний опис проведених досліджень, зроблені у результаті їх висновки і обґрунтовані відповіді на поставлені Третейським судом питання.

Якщо під час проведення експертизи встановлюються обставини, що мають значення для правильного вирішення спору, з приводу яких експерту не були поставлені питання, у висновку експерт викладає свої міркування і щодо цих обставин.

У випадках недостатньої ясності чи неповноти висновку експерта Третейський суд може призначити додаткову судову експертизу, а при необхідності повторну експертизу і доручити її проведення іншому експерту (ст. 50. Висновок експерта Регламенту Постійно діючого третейського суду при Корпорації «БОГДАН»).

Наприклад, Положенням експертів у арбітражі, урегульованим Правилом № 34 «Шотландських правил арбітражної процедури», що містяться у додатку до шотландського Закону «Про арбітраж» (Rule 34 of Arbitration Act (Scotland) 2010

(GBR SCO), визначено що арбітраж може вимагати від експерта професійної позиції з будь-якого факту, і письмово оформлені висновки (акти) експертизи вважаються доказом [14, с. 65].

Аналогічними є норми закону Ірландії «Про арбітраж» [357].

Одними із прогресивних є положення Правил для дослідження доказів у міжнародному комерційному арбітражі, розроблені Міжнародною асоціацією адвокатів (некомерційною організацією із штаб-квартирою у Лондоні), у яких містяться рекомендації щодо змісту висновку експерта:

– повне ім’я і адреса експерта призначеного стороною, його теперішні і минулі стосунки (якщо такі мали місце) з якоюсь із сторін і їх опис, освіта, кваліфікація, навички, досвід;

– заява про викладення фактів, на яких він обґрунтовує свій висновок;

– підтвердження достовірності звіту експерта;

– підпис експерта, призначеного стороною, дата і місце [цит. за: 187].

Хоча з окремими – важко погодитися. Наприклад, не передбачено опису отриманих доказів, на основі яких експерт ґрунтуватиме своє дослідження і висновок; і не зрозуміло, як експерт може підтверджувати достовірність свого звіту, і чому лише підпис експерта, призначеного стороною, а якщо призначено судом, то не потрібно підписувати?

Арбітражні регламенти не встановлюють спеціальні вимоги до форми і змісту висновку експерта, а здебільшого обмежуються вимогами щодо письмової форми та підпису експерта.

Ми пропонуємо власну структуру висновку експерта. На нашу думку, висновок експерта повинен містити такі реквізити:

– повне ім’я і адреса експерта;

– дата і місце складання;

– освіта, кваліфікація, навички, досвід;

– минулі відносини (за їх наявності) із сторонами;

– засвідчення про незалежність експерта від сторін, представників і складу третейського суду, повноти і достовірності своїх висновків;

– опис отриманих доказів і виклад фактів, на основі яких експерт ґрунтував своє дослідження і висновок;

– клопотання про надання необхідних додаткових матеріалів та результати задоволення клопотання;

– опис застосованих методів, нормативних актів, використаних при дослідженні і формуванні висновків;

– опис дослідження і висновки експерта;

– підпис експерта.

Проблеми проведення експертиз існували, і існують у рамках проблем доказування и доказів у процесуальному праві і альтернативному судочинстві. У дискусії серед науковців і практиків нерідко ставиться питання: ким є експерт у Міжнародному арбітражі – радником, захисником (адвокатом) чи нейтральною особою? (п. 3.4.4 IBA Керівництва по Конфліктах інтересів в International арбітраж 2014 IEA Guitfefines on. Conflicts of Interest in International, Arbitration Adopted by resolution of the IBA Council on Thursday 23.10.2014). При необхідності надання пояснень, альтернативний інститут визначає запрошеного стороною експерта як свідка, що володіє спеціальними знаннями.

Слід зазначити, що Законом України «Про судову експертизу» встановлено чіткі критерії вимог до осіб, що мають право здійснювати судово-експертну діяльність: обов’язкова наявність відповідної вищої освіти, проходження спеціальної підготовки та атестації з метою отримання кваліфікації судового експерта. Встановлено коло осіб, що не можуть виконувати функції експерта, а саме: не може залучатися до виконання обов’язків судового експерта особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною, а також та, яка має не зняту або не погашену судимість або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта (ст. 11 Закону України «Про судову експертизу»).

Залишився поза увагою не лише порядок організації проведення експертизи, але й повноваження і права та обов’язки, кваліфікаційні вимоги до осіб, що

можуть бути залучені в якості експертів, коло питань, що вправі вирішувати експерт та інші, та порядок проведення рецензування висновків експертних досліджень для третейських судів. Важко також погодитися з думкою науковців, які відносять експертів, призначених сторонами, до числа свідків.

Міжнародні арбітражні правила також не ставлять жодних формальних умов, яким повинна відповідати особа, що має бажання кваліфікуватися як експерт для потреб арбітражної процедури [14, с. 169].

Експертом визнається особа, яка із врахуванням освіти, знань і професійного досвіду вважається кваліфікованою, особливі знання і досвід якої у певній галузі перевищують звичайну кваліфікацію і рівень знань.

Професіоналізм і досвід дослідження даної проблематики: ці умови тісно пов’язані зі спеціалізацією, і цього досить для підтвердження правовими нормами гарантування рівня експерта в галузі науки, техніки або будь-якої іншої спеціальності.

Тобто, експертом є особа, що володіє особливими і вирішальними відомостями та/або знаннями, отриманими у результаті професійної підготовки, досвід і репутацію у справах, і якій можна дозволити виконувати обов’язки експерта.

Однак при призначенні експертизи у третейському розгляді або міжнародному комерційному арбітражі не встановлено вимоги до спеціалізації необхідним внесенням експерта до реєстру експертів за певною галуззю наукових знань. Експерт не повинен залучатися для вирішення питань, що виходять за межі його спеціалізації, тобто відносяться до галузі спеціальних знань, які у експерта відсутні. Одним із суттєвих розходжень у тому, що стосується експертних доказів у третейському судочинстві і міжнародному комерційному арбітражі у порівнянні із розглядом у державних судах, є те, що ні сторони, ні суд не пов’язані жодними правилами щодо вибору експертів. Підтвердженням вимог спеціалізації експертів свідчитиме формування їх реєстру.

Експертна діяльність вимагає певних кваліфікованих здібностей робити висновки, тому така діяльність повинна здійснюватися особою, що володіє необхідними спеціальними знаннями, досвідом і знаннями щодо об’єкта експертного дослідження, об’єкта оцінки, ринку, на якому здійснюється торгівля.

Низка держав мають закони або постанови, що регламентують, хто має право здійснювати експертну діяльність.

У державному судочинстві Україні особа або орган, що призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення атестованим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру судових експертів України (ст. 9 Закону України «Про судову експертизу»).

Високо оцінюючи значення реєстру судових експертів, Ерік Баккер (старший суддя Апеляційного суду Арнем-Леувардена), уважає що реєстри експертів можуть виступати певними каталізаторами у різних юрисдикціях для цілей наукової експертизи, бути певним інструментом для закону. Нідерландський реєстр судових експертів (NRGD-Nederland Register Gerechtelijk Deskundigen) регламентований «Декретом про експертів у кримінальних справах» і «Етичним кодексом», держателем якого є Рада зареєстрованих експертів [370]. А у Бельгії, наприклад, відсутній формальний, офіційний список експертів [14, с. 17].

На нашу думку, ведення такого Реєстру судових експертів для третейського судочинства не викликало б у суду сумнівів щодо професійних здібностей експерта і не зумовлювало би підстав додатково перевіряти останніх.

В інституті судової експертизи, актом урочистої клятви особи виконувати обов'язки, що випливають з публічно-правового статусу, якого вона відповідно набула, та обв'язки за змістом такої клятви, є присяга.

Експерт, що дає свідчення, спочатку підтверджує у порядку, встановленому складом міжнародному комерційному арбітражу, що він зобов'язуються говорити правду, що експерт щиро переконаний у думці, яка буде викладена у ході слухання як доказ. Тобто, це можна розцінити як своєрідну присягу експерта перед арбітражем. Після приведення до присяги, експерт не вправі обговорювати відомості (і свій висновок, зокрема) із будь-якими особами до завершення допиту [14, с. 64].

Ритуал прийняття військової присяги як клятви воїна на вірність своєму народові, вітчизні існує з давніх-давен. На території сучасної України його започатковано у IX столітті з приходом на наші землі скандинавів. Саме від них

був запозичений цей обряд. Вступаючи до дружини, воїни клялися князеві у своїй вірності, і після цього дружинники уважалися побратимами.

Інститут присяги для чиновників на законодавчому рівні було запроваджено ще у царській Росії Петром I, який у 1711 році підписав складений ним текст присяги, згідно з якою особи, які приймались на державні посади, присягали, що будуть до останньої своєї сили служити державі, енергійно відстоювати державні інтереси, чесно, чисто, ревно виконувати посадові обов'язки за умови відповідальності перед Божим та народним судом у випадку порушення ними взятих на себе обов'язків. Спеціальним Указом «Про присягу на вірність службі» 1719 року, присягати були зобов'язані чиновники Сенату та колегій, губернатори та усі інші державні управителі.

Правова природа присяги судового експерта в Україні започаткована Законом «Про заснування кабінету науково-судової експертизи» при прокурорі Санкт-Петербурзької судової палати схваленим Державною Радою і Державною Думою, і 28.06.1912 успішно підписаним його Імператорською величністю Миколою II.

Із прийняттям Закону «Об учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе» від 04.07.1913 експерти Київського і Одеського Кабінетів науково-судової експертизи при прокурорі судової палати перед тим як приступити до виконання своїх службових обов'язків, будучи запрошеними на засідання Київської чи Одеської судової палати, згідно чинного законодавства, приносили присягу:

«Обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием и животворящим крестом Господним, хранить верность Его Императорскому Величеству Государю Императору, Самодержавцу Всероссийскому, честно и добросовестно исполнять все обязанности принимаемой мною на себя должности и все относящиеся до сих обязанностей законы и правила, распоряжения и поручения, не превышать предоставленной мне власти и не причинять с умыслом никому ущерба или убытков, а напротив вверяемые мне интересы ограждать, как свои собственные, памятуя, что и во всем этом должен буду дать ответ перед законом и пред Богом на страшном суде Его. В удостоверение сего целую слова и

крест Спасителя моего. Аминь» [77, с. 26].

На сьогодні зміст присяги, текст якої підписується експертом, визначено:

– ст. 171 ЦПК України: «Я, (прізвище, ім'я, по-батькові), присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи усі свої професійні можливості»;

– ст. 356 КПК України: «Я, (прізвище, ім'я, по-батькові), присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи усі свої професійні можливості»;

– ст. 132 КАС України: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), обіцяю чесно і сумлінно виконати покладені на мене обов'язки експерта, використовуючи усі свої знання та можливості».

Підписаний експертом текст присяги та розписка приєднуються до матеріалів справи.

Експертам, що працюють у державних експертних установах, приведення їх до присяги здійснюється керівником експертної установи під час присвоєння кваліфікації судового експерта (ст. 171 ЦПК України).

Законом Чеської Республіки «Про експертів і перекладачів» № 36/1967 ст. 6 визначено, що експерти, які перебувають у списках експертів, приносять присягу – заяву про належне кваліфіковане і безпристрасне здійснення експертної діяльності: «Обіцяю у своїй діяльності експерта чітко дотримуватися нормативно-правових актів, виконувати обов'язки експерта неупереджено, на найвищому рівні свідомості, повною мірою використовувати свої знання і зберігати у таємниці обставини, що стали мені відомі при виконанні завдань експерта».

Федеральним Законом Австрії «Про загальноприсяжних і сертифікованих у судовому порядку експертів і перекладачів», перед внесенням до списку, кандидат повинен принести присягу такого змісту: «Клянусь Богу Усемогутньому і Усезнаючому і приношу присягу. що буду ретельно досліджувати предмети вивчення, давати про виявлені факту вірну і повну інформацію, робити висновки із усією свідомістю і добросовісністю і у відповідності до принципів науки (мистецтва, ремесла); хай допоможе мені Господь» (хоча на прохання кандидата посилання на «Бога» може бути виключено) (ст. 5).

Нормами ГПК України, як і Законом України «Про третейські суди», не

визначений порядок приведення експерта до присяги та її зміст, хоча для експерта присяга має високе моральне значення, оскільки він публічно бере на себе зобов'язання виконувати свої обов'язки сумлінно.

На нашу думку, необхідно законодавчо урегулювати існуючу проблему, шляхом запровадження інституту присяги у альтернативному судочинстві, доповнивши Закон України «Про третейські суди» нормою про приведення експерта до присяги, визначити її зміст. Це підкрипить значення в третейському судочинстві етичних стандартів поведінки експертів, гарантуватиме об'єктивність їх висновку.

Отже, висновок експерта є доказом у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді, він містить відомості про факти (фактичні дані), що встановлюються експертом у результаті проведеного ним дослідження. Висновок експерта є письмовим документом, що складений у відповідності до вимог закону.

Висновок експерта повинен бути однозначним, зрозумілим, усі його частини мають узгоджуватися між собою, не суперечити одна одній, а висновки повинні випливати із проведеного дослідження, бути результатом логічних побудов, і формулюватися за внутрішнім переконанням експерта.

При цьому, висновки сформульовані у завершальній частині, повинні бути прямим наслідком синтезуючої частини дослідження, свідчити про достовірність, логічну обґрунтованість, відображати повноту і об'єктивність здійсненого дослідження. Висновки експерта повинні бути викладені професійною мовою, але зрозумілою не лише спеціалісту, а тому складна термінологія повинна мати визначення. За умови виконання цих вимог щодо складання висновку, внутрішнє переконання експерта стає доступним перевірці як у цілому, так і на окремих етапах його формування.

Безумовно, складання висновку потребує від експерта певних професійних якостей, серед яких можна виокремити не лише його спеціальні знання, але й психічні особливості, етичні переконання, що реалізуються ним у своїй роботі.

3.3 Оцінка висновку експерта третейським судом

Засоби доказування, що виникають з цивільних та господарських правовідносин, визначаються регламентом третейського суду. Дотримання регламенту третейського процесу є визначальним, оскільки призначення експертиз, проведення експертного дослідження є складною процесуальною процедурою, яка на перший погляд не виглядає дискусійною у теорії третейського процесу. Порядок призначення і проведення експертних досліджень, а також використання спеціальних знань у третейському судовому процесі при вирішенні справ між сторонами третейського розгляду – позивачем та відповідачем, що пред'явили позов про захист своїх порушених чи оспорюваних прав або охоронюваних законом інтересів, мають значення для використання висновків експертів як засобу доказування. Порядок оцінки доказів у альтернативному судочинстві має низку особливих аспектів які і будуть розглянуті у даному підрозділі дисертації.

У наукових дослідженнях і арбітражній практиці існують різні концепції доказування, які формують експертні завдання. Здебільшого сфера експертизи сприймається як уявна межа між фактичною та матеріально-правовою сферами, оцінкою визначених питань – з однієї сторони, і розглядом процесуальних питань – з іншого боку [14, с. 184]. У юридичній доктрині питанню оцінки доказів приділяється значна увага. Зокрема, це питання досліджувалося Т. В. Аверьяновою, В. Д. Арсеньєвим, Р. С. Бєлкіним, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренком, О. М. Зініним, В. Я. Карловим, Н. І. Клименко, Н. П. Майліс, Ю. К. Орловим, П. Я. Трубніковим, М. Г. Щербаковським та іншими науковцями.

Без доказування неможливо встановити істину, і відповідно, не можливо її правильно вирішити. Необхідність вивчення доказів і доказування зростає. Вивчення проблематики доказів та доказування необхідне для його вдосконалення.

Так, на думку П. Я. Трубнікова, є випадки, коли суб'єкти доказування починають збирати докази не сформувавши чітко предмету доказування, що може призвести до помилок [282, с. 72].

С. С. Алексеєв уважає, що предмет доказування передбачає такі етапи:

визначення кола фактів, що належить встановити; збір та процесуальне закріплення доказів; дослідження доказів, що включає і їх перевірку; оцінка доказів [2, с. 336].

Оскільки жоден доказ не має наперед встановленої сили, то і висновку експерта не надано переваги над іншими доказами. Фактичні дані висновку оцінюються за загальними, передбаченими законодавством правилами.

Висновок експерта є підсумком проведеного спеціального дослідження, а оцінка встановлених фактичних даних надається експертом у вигляді відповідей на поставлені завдання експерту.

Законодавче визначення критеріїв оцінки доказів є своєрідною формальною перевіркою висновку щодо дотримання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи, відповідність кваліфікації судового експерта предмету експертизи, перевірка повноти дослідження при вирішенні експертних задач, повноти описання використаної методики, методів, прийомів і способів, використання технічних засобів.

На думку Н. І. Клименко, у порівнянні з іншими доказами, висновок експерта має характерні особливості, що обумовлені його сутністю:

– висновок експерта формується на основі використання спеціальних знань;

– висновок експерта є вивідними знаннями, а не інформативними, як інші особисті докази (показання) [129, с. 166-174].

Слід виходити також з того, що від поняття повноти та обґрунтованості висновку експерта, залежить подальше його використання у процесі доказування, формування внутрішнього переконання особи, у провадженні якої перебуває справа, у доказовості та встановленні істини у справі.

Відповідні міркування щодо оцінки висновку експерта як процесу встановлення достовірності, дійсності та достатності висновків, визначення форм і шляхів його використання у доказуванні, що засноване на всебічному, повному та об’єктивному розгляді усіх обставин справи в їх сукупності, висловлені Є. Р. Росинською [244, с. 268-279]. Аналогічних позицій дотримується більшість науковців.

Враховуючи ефективність альтернативності на практиці, експерт не несе

відповідальності перед жодною зі сторін за будь-яку дію чи бездіяльність.

Законодавчо не визначені підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві, і це не надає сторонам третейського розгляду запровадити ширші можливості застосування інституту експертизи при доказуванні.

Щодо третейського розгляду, варто зазначити, що законодавчо на даний час, порядок доказування ще не урегульовано та не регламентовано. Зазвичай, факти які стають предметом доказування у третейському розгляді, сторони визначають самостійно. Міжнародно визнано лише правила, що стосуються експертної діяльності і є необхідними для застосування у всіх розглядах у межах повноважень Міжнародного арбітражного суду при Міжнародній торговій палаті (ICC Rules of Arbitration) і Арбітражним регламентом Типового закону ЮНСІТРАЛ, однак певного порядку оцінки доказів (вичерпних норм), вони не містять.

Діяльність третейських судів з вирішення спорів, а також недосконаліть законодавчого регулювання такої діяльності, призводять до виникнення значної кількості проблем у діяльності судів. З огляду на те, що кількість справ, що розглядаються третейськими судами, стрімко зростає, а практика розгляду судами загальної юрисдикції справ, пов’язаних з їх діяльністю є вкрай суперечливою. Тому вирішення цих проблем є невідкладним завданням, виконання якого можливе шляхом удосконалення законодавства, а також формуванням єдиної практики розгляду судами зазначених справ.

Проблеми, пов’язані з експертним забезпеченням діяльності третейських судів в Україні, є об’єктом численних дискусій, у яких обговорюються питання як теоретичного, так і практичного характеру.

В Україні недосконаліть законодавчої бази щодо упровадження експертного забезпечення і оцінки доказів у діяльності третейських судів призводить до виникнення значних ускладнень і проблем.

Для теорії альтернативного розгляду важливо визначитися із тим, що собою являє сукупність правових норм, які регламентують питання оцінки доказів.

Елементами критеріїв оцінки висновку експерта доцільно вважати:

– оцінку особи експерта та предмет дотримання кваліфікаційних вимог і досвіду професійної роботи;

– незалежність експерта;

– діапазон розглядуваних питань, чіткість відповідей і зроблених висновків;

– оцінку інших обставин і факторів, що випливають із матеріалів, наданих на експертизу;

– оцінку порядку викладення достовірних даних, повноти дослідження і наукової обґрунтованості висновку експерта;

– оцінку обґрунтованості вибору методики дослідження і правильності формування результатів у висновку, у сукупності з усіма матеріалами;

– оцінку висновку як одного із способів отримання експертних доказів стосовно його відповідності матеріалам справи для досягнення справедливості і ефективності третейського розгляду.

Окремі науковці, полемізуючи про правову регламентацію оцінки доказів, називають дану сукупність правових норм правовим інститутом [266, с. 22].

Дотримання вказаних критеріїв оцінки є основою для визначення висновку експерта як засобу доказування і своєрідною формальною перевіркою висновку щодо:

– відповідності кваліфікації судового експерта предмету експертизи, його незалежності;

– дотримання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи;

– обґрунтованості вибору та повноти методики дослідження, прийомів і способів використання технічних засобів;

– дотриманні порядку викладення достовірних даних, повноти дослідження і наукової обґрунтованості висновку експерта.

Правовий інститут є основним структурним підрозділом галузі права, і законодавчі органи у своїй нормотворчій діяльності не можуть не враховувати цю обставину.

Розвиток галузей права, удосконалення законодавства, повинні відбуватися

через розвиток саме правових інститутів [331], адже галузі права формуються безпосередньо через правові інститути, а не правові норми. Правовий інститут є базою, основою галузі права [282, с. 72, 351].

Проблематика вирішення спорів третейського розгляду може походити із різних галузей природничих наук або техніки, із галузей бухгалтерського обліку та економіки, геодезії, багатьох інших галузей науки.

Таким чином, елементарні принципи справедливого процесу, зазвичай, вимагають від арбітрів оцінки експертних доказів будь-якої сфери професійної діяльності, використання будь-якого діапазону спеціальних професійних знань.

І у межах регламентів і правил, арбітражний суд при ухваленні рішення, наділений повноваженнями як залучення експерта, так і відмови.

По мірі того, як законодавство і загальна теорія доказів, знаходять шляхи до встановлення істини і достовірності у висновку експерта, практика альтернативного судочинства ставить нові і нові питання, і це породжує нові і нові дискусії, оскільки теорія доказів у третейському розгляді, незважаючи на складність, залишається малодослідженою.

Також в ході арбітражного процесу доволі часто виникають питання, що стосуються складної спеціалізованої або технічної проблематики: будівництва, машинобудування, корисних копалин (низка суперечок пов’язаних, головним чином, з проблематикою видобутку, продажу та перевезення нафти і газу) тощо. Саме у таких суперечках арбітри мають велику потребу в експертах (фахівцях), а також вимагають їх сприяння для можливості зрозуміти специфічну проблематику, важливу для даної справи. Професійний висновок експерта (у вигляді письмового акта або показань під час допиту експерта), таким чином, являє собою важливу складову процесу винесення рішень у діяльності арбітражних судів.

Існують різні засоби контролю за доказами експерта. Похвальним є досвід участі експерта у конференції експертів, або спільні доповіді. Поширюється практика рекомендування підготовки спільної доповіді експертів.

У практиці альтернативного судочинства, загального правила щодо надання оцінки доказам немає. Для забезпечення принципу рівності, експертні докази повинні

бути приведені у третейському суді або арбітражі з використанням таких процедур:

експерти, призначені сторонами, зобов'язані провести обговорення поставлених питань:

(1) визначити перелік питань, що підлягатимуть дослідженню;

(2) встановити, перелічити і погодити об'єкти, що підлягатимуть дослідженню;

(3) досягти згоди з вирішуваних питань, об'єктів та видів дослідження. Які слід провести, порядок проведення експертизи і певні дії.

(4) якщо суд направляє матеріали на проведення експертизи, то експерти повинні підготуватися і обмінятися думками, запропонувати і обговорити мету експертного дослідження та проект висновку без негативних наслідків для обох сторін, із урахуванням вимог суду.

Після спільного обговорення, експерти зобов'язані підготувати і направити сторонам і суду заяву із повідомленням:

– про погоджені експертами питання для експертного дослідження, по яких між експертами досягнуто домовленості;

– об'єкти дослідження і види експертиз, які вони згодні провести із урахуванням відповідної кваліфікації для їх проведення;

– питання, які вони не згодні досліджувати, і причини відмови або розбіжностей;

– дослідження і результати, щодо яких не було досягнуто угоди, або запропонувати інший варіант / спосіб дослідження або проведення експертизи, та короткий виклад причин таких розбіжностей.

Після спільної заяви експертів:

– слід дотримуватися усіх узгоджених умов і порядку;

– погоджених об'єктів дослідження.

Після такої заяви, випробувань та аналізів, експерти складають спільний висновок, а у випадку розбіжностей – кожен експерт надає письмовий висновок з питань, по яких існують розбіжності [342].

Оцінка доказів здійснюється суддями третейських судів (арбітрами).

Основна причина виникнення проблем у зазначеній сфері – це недосконалість законодавства, що регламентує діяльність третейських судів, оскільки лише в окремих регламентах третейських судів України визначено не тільки порядок і процедуру доказування, але й оцінку доказів.

Так, Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при торгово-промисловій палаті України вказує: оцінка доказів здійснюється арбітрами за їхнім внутрішнім переконанням (п. 5 ст. 42. Докази).

Регламентами Постійно діючого Третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Всеукраїнський фінансовий союз» (м. Чернігів) та Постійно діючого третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Український правовий союз» передбачено: 1. Третейський суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об’єктивному і безпосередньому дослідженні доказів, що є у справі. 2. Кожний доказ підлягає оцінці Третейським судом поряд з іншими доказами. Ніякі докази не мають для Третейського суду заздалегідь встановленої сили (ст. 40. Оцінка доказів).

За цим Регламентом та Регламентом Всеукраїнської громадської організації «Український правовий союз» висновок експерта оголошується у засіданні Третейського суду і досліджується поряд з іншими доказами у справі (п. 6 ст. 47).

За Регламентом Постійно діючого Третейського суду при Корпорації «Богдан», третейський суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об’єктивному розгляді у третейському розгляді усіх обставин справи у їх сукупності, керуючись законом.

Так як ніякі докази не мають для Третейського суду заздалегідь встановленої сили, оцінюючи доказ, третейський суддя визначає його достовірність і вагомість у справі. Третейський суддя оцінюючи доказ керується внутрішнім переконанням, яке має бути обґрунтованим, встановленим на підставі аналізу матеріалів та об’єктивних даних у справі (ст. 51. Оцінка доказів).

Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ і Міжнародною торговою палатою (ICC) визначають алгоритм дій арбітражного складу при оцінці доказів у вигляді висновку експерта або допиту експертів, однак, на думку

О. І. Бєлоглавека [14, с. 163], ці джерела не містять достатньо вичерпних норм.

Дещо новий підхід до методів аргументації теорії та нестандартної логіки запропоновано у науковій праці «Argumentation and Theory of Evidence» Дугласом Уолтоном (D.N. Walton). На його думку, новий прагма-діалектичний підхід до аргументації, полягає у логічному аналізі оцінки доказів.

Типи діалогів, запропоновані Д. Уолтоном, є наступними [345]:

Тип діалогу	**Початкова ситуація**	**Наміри учасників переговорів**	**Мета діалогу**
переконливість	конфлікт думки і позиції	переконання іншої сторони	вирішення проблеми або її прояснення
запит	потрібно знайти підтверджуючі докази	перевірити докази	довести докази
переговори	конфлікт інтересів	обговорення наявних доказів	резонне бажання вирішення конфлікту шляхом розрахунку
інформаційно-пошуковий	потрібна інформація	отримання або надання інформації	обмін отриманою інформацією
обдумування	дилема або практичне розходження у поглядах	координування методів досягнення мети	вирішення із застосуванням кращого і доступнішого варіанту вчинення дії
еристика як наука перемагати у суперечці	особистий конфлікт	озвучення заперечення	оприлюднення проблемних ситуацій

Дуглас Уолтон запропонував діалектичну теорію правової аргументації висновків експерта в якості правових доказів. Схема, запропонована Дугласом Уолтоном є правовою аргументацією, а переконливість у розв’язанні конфлікту,

суттєво пояснює проблему.

Значимість висновку експерта як доказу, який можливо використати для ідентифікації, аналізу та оцінки, полягає у наступному:

– аргументацією експертної думки, часто можливий так званий «заклик до її правоти», хоча вона не завжди науково обґрунтована;

– спеціально розроблена схема аргументації експертної думки викладена в логічному дослідженні.

Аргументом експертної думки є такі передумови:

Головна передумова: фахівець Е є експертом у галузі S, що поєднує (містить) пропозицію А.

Другорядна передумова: фахівець Е стверджує, що позиція А (у галузі S) є правдивою (помилковою).

Висновок: Позиція А може бути правдоподібною, і її слід взяти як правдиву (помилкову).

Враховуючи чи заперечуючи експертну думку як помилкову, потрібно розглянути різні отримані аргументи, враховуючи презумпцію суб'єкта до втягування у залежність і звернутися з проханням щодо проведення відповідного діалогу з критичних питань, а саме:

1. Питання про експертизу: чи заслуговує на довіру фахівець Е як експерт?

2. Питання про галузі знань: чи є фахівець Е експертом у галузі А?

3. Питання про думку: що зробив Е, для того щоб стверджувати що має на увазі А?

4. Питання про надійність: чи є фахівець Е особою, надійною як джерело довіри?

5. Питання про підтвердження: чи немає розбіжностей між А та іншими висновками експертів?

6. Питання про підтвердження доказами: чи висновок А підтверджений доказами?

Такі шість критичних питань, на думку професора D. N. Walton, є надзвичайно важливими для оцінки висновку експерта. Існує багато випадків з

практики, коли з обох сторін є свідки, але невизначеність відповіді хоча би на одне із основних критичних питань, може призвести до подальшого діалогу з експертом та перегляду його висновку. Не обов'язково повинна бути ясність як із питання № 1, тому довіра, а це питання № 4, щодо особистої надійності випливає із попередніх двох питань. Питання про чесність і надійність особи, питання № 4, має етичний характер, питання № 5 є питанням компетентності експерта, правдоподібності висновків на підставі знань і умілого використання навичок при дослідженні. Компетентність є, мабуть, найбільш очевидним аргументом при визначенні і формуванні експертної думки.

Некомпетентний і нечесний (вірніше, брехливий) експерт може вводити в оману.

Запропоновані Уоллером аргументи дотримання порядку отримання доказів, спрямовані на розумну оцінку припущення наданих джерелом доказів та надійну оцінку ситуації.

Підтримуючи позиції Дугласа Уолтона, порядок отримання висновків експертиз та використання їх у арбітражі в якості доказів, націлений першочергово і на уникнення ситуації беззаперечної довіри експерту [345, с. 307].

Такий підхід зумовлений непоодинокими скаргами на те, що докази експертів не можуть мати значення, якщо вони суттєво віддають перевагу інтересам тієї сторони, яку представляють.

В умовах міжнародного комерційного арбітражу, залучення експерта також повинно відбуватися виключно для дослідження питань, що вимагають спеціальних знань.

Як зазначають науковці, арбітражний процес має свою особливість: арбітри обираються із урахуванням специфіки спору, і при цьому сторони справедливо чекають від них уміння інтегрувати ці сфери з таким самим умінням, як і дослідженням доказів, і за результатами оцінки фактів, що мають значення для справи прийти до висновку [332, с. 146-151].

Арбітр зі спеціальними знаннями може порадити безліч доказів, забезпечити розгляд спору ґрунтовним вирішенням досліджуваних питань, що

сприятиме скороченню часу ведення розгляду.

З'ясування проблеми розподілу обов'язку доказування та ролі арбітражного суду у процесі доказування, має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

З метою забезпечення контролю якісного рівня вирішення задач можна запропонувати використання системи рецензування.

Рецензія (у перекладі з німецької – «rezension», з латинської – «recensio», з англійської – «review»), означає перегляд, повідомлення, деяку оцінку, відгук про щось. Основу рецензії складає короткий аналіз і оцінка дослідження. З точки зору судово-експертного дослідження – це науково обґрунтований синтез положень, викладених у висновках судової експертизи, специфічний метод управління якістю і організацією проведення експертних досліджень.

Рецензування є процесом, завдяки якому, оцінюються результати експертного дослідження.

Однак, у законодавстві України, дефініція терміну «рецензування висновків судової експертизи», відсутня.

У межах теорії доказів, окремі аспекти істинності і достовірності висновків експерта по результатах рецензування, аналізувалися у публікаціях відомих науковців Р. С. Бєлкіна [12, с. 291], В. Я. Колдіна [137], О. М. Моїсеєва [173] та інших.

Однак системного наукового дослідження проблематики професійного забезпечення захисту прав, свобод та інтересів шляхом рецензування висновків, як засобу управління експертним забезпеченням, ані у вітчизняній, ані в зарубіжній науці ще не здійснювалося.

На нашу думку, істотними складовими критеріїв рецензування висновку експерта є:

– відповідність здійсненого дослідження формальним і методичним вимогам;

– коректність і ефективність застосування відповідних методик;

– несуперечливість окремих положень дослідження;

– доступність викладу здійсненого дослідження;

– чіткість у застосуванні способів і прийомів дослідження;

– змістовність проведеного дослідження;

– відповідність законодавчим вимогам, що пред'являються до висновків експертів.

При відсутності однозначних критеріїв, головною метою рецензування може слугувати стимулювання у прагненні постійного удосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості, підвищення наукової обґрунтованості висновків і їх доказового значення, тобто досягнення безперервного удосконалення професійної майстерності кожного експерта, яке завжди асоціюється з високим рівнем культури, глибокими науковими знаннями, їх інтеграцією і диференціацією, зумовленими швидкими темпами зростання наукових знань, з професійною спеціалізацією.

Усе це обумовлює необхідність у поглибленні методологічного підходу до внутрішньовідомчого контролю, з метою забезпечення належного рівня якості експертної роботи, основною формою якого є системне рецензування висновків судової експертизи.

Однак, окремі наукові полеміки не у змозі вирішити багатоаспектну проблематику оцінки доказового значення експертизи у третейському суді.

Доказування у третейському суді, як певну систему правил доказування, із урахуванням принципів третейського розгляду, слід врегулювати законодавчо.

Законодавчо встановлені універсальні, імперативні положення про систему і види доказів, зокрема, експертиз, значно підвищать ефективність проведення розгляду у третейських судах.

Тобто, концептуальні підходи до оцінки доказування у третейському судочинстві, не можуть бути вирішені лише на науковому рівні, і потребують правового врегулювання, виокремивши норму Закону України «Про третейські суди». Це має суттєве значення для реалізації принципів діяльності третейського суду, а саме: законності, незалежності та підкорення тільки закону.

Отже, оцінка висновку експерта у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді це не що інше як оцінка доказів, логічна операція, що

полягає в оціночних судженнях. Ці судження повинні опиратися на знання і практичний досвід судді (суду), перш за все, в сфері процесу експертного дослідження, з тим щоб правильно оцінити усі його критерії.

Традиційно при оцінці висновку експерта повинні вивчатися: 1) відомості, що фігурують у висновку, які характеризують експерта як спеціаліста у певній галузі знань; 2) відповідність цих спеціальних знань тим питанням, що були поставлені перед експертом; 3) чи потрібні для вирішення цих питань спеціальні знання даного профілю; 4) чи відповідають компетенції експерта, його спеціалізації ті засоби і методи, що він використав для вирішення поставлених перед ним питань; 5) чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції.

Висновки до розділу третього

1. Для здійснення експертизи в третейському судочинстві повині бути дотримані наступні вихідні вимоги: аргумент має бути коректним незалежно від авторитету експерта, що його підтримує; експерт повинен бути авторитетним фахівцем у тій галузі, до якої належать питання дослідження; питання дослідження повинні бути виключно у межах компетенції експерта; тлумачення поставлених перед експертом питань (експертного завдання) мають бути коректними; експерт повинен бути незалежним та неупередженим (на його судження не повинні впливати сторонні причини, як наприклад, фінансова зацікавленість, залякування, спільний бізнес тощо).

2. Третейські судді, здебільшого, не володіють необхідними спеціальними знанням, тому вони потребують допомоги незалежного експерта, для ухвалення рішення у справі. Регламентами арбітражних та третейських судів України вимоги щодо експерта та висновку експертизи не визначені. Правила IBA передбачають можливість проведення конференції експертів призначених сторонами. Іншими заходами є сумісні доповіді або письмові відповіді на питання протилежної сторони, в ході підготовки яких експерти, що призначені сторонами зустрічаються і узгоджують питання, далі готують короткий спільний висновок та формують тези.

3. Висновок експерта є доказом у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді, він містить відомості про факти (фактичні дані), що встановлюються експертом у результаті проведеного ним дослідження. Переважна більшість регламентів та інших нормативних актів по вирішенню альтернативних спорів, не визначають вимог щодо професіоналізму чи оформлення висновків експертів. Законом України «Про третейські суди» не встановлено обов'язкові вимоги до особи експерта, до результатів експертного дослідження, що оформляються у вигляді висновку експертизи, до його форми і обов'язкових реквізитів. Лише в окремих регламентах третейських судів в Україні, мають місце вимоги до висновку експерта та його реквізитів.

Тому доцільним є визначення суттєвих ознак висновку експерта як засобу доказування в третейському судочинстві, а саме: з'являється у провадженні як результат проведеного дослідження; виходить від кваліфікованого експерта, що володіє певними спеціальними знаннями, без яких подальше дослідження або розгляд справи були б неможливими; надається із дотриманням спеціально встановленого законом порядку; спирається на інші зібрані під час розгляду справи докази; на відміну від інших джерел фактичних даних, він містить вивідне знання про факти і обставини, що є необхідними для вирішення справи третейським судом.

4. У сучасному альтернативному судочинстві експерт зобов'язаний по відношенню до суду, а не до сторони, що залучає його до процесу. Експерти повинні бути неупередженими, об'єктивними і дотримуватися конфіденційності. Відповідно, експертна думка, докази повинні бути незалежними від впливу сторін. Факти, на яких базується позиція експерта, повинні викладатися з використанням допустимих доказів. Доказова інформація, отримана за результатами експертизи, не може міститися в іншому засобі доказування.

Допит експерта, призначеного стороною, має таку саму специфіку, як і допит свідка. Різниця полягає лише в тому, що свідок бере на себе зобов'язання дати правдиві покази про відомі йому факти, а від експерта чекають компетентну думку, висловлену із впевненістю у правильності (ст. 8.п. 4. Правил ІВА).

5. У третейському і міжнародному комерційному розгляді непоодинокими є випадки, коли поставлені перед експертом питання кожним інтерпретуються по-різному, різноманітними є застосовані методи і практика. Усе це зумовлює доцільність створення експертного інституту як спеціалізованої науково-професійної організації, що виконуватиме функції відомчого і методичного центру в сфері експертної діяльності. Експертні інститути одночасно здійснювали б експертну діяльність.

Необхідність проведення експертизи в третейському суді виникає як в процесі підготовки справи до слухання, так і під час третейського судового розгляду. На оцінку обставин, що обумовлюють необхідність проведення експертизи в третейському суді, поширюється теорія судової експертизи. Вивчення цієї діяльності дозволило визначити етапи проведення експертизи в третейському суді: дія суду щодо призначення і здійснення експертизи; діяльність експерта в суді. Умовами проведення експертизи в третейському суді є: по-перше, експертиза може бути проведена тільки після з'ясування всіх обставин справи, що мають значення для надання висновку; по-друге, проводити експертизу можливо не раніше, ніж будуть опитані сторони третейського розгляду та зясовані обставини справи. Важливе значення для повного та ефективного зясування обставин спору, щро підлягає розвязанню третейським судом є формулювання питань експерту і послідовність їх постановки.

При оцінці комплексних досліджень необхідно враховувати два варіанти розвитку подій: 1) якщо весь процес комплексного дослідження здійснюється одним експертом, то оцінюється правильність його висновку в подальшому дослідженні; 2) якщо повторне дослідження здійснює інший експерт, то оцінюється спочатку його інтерпретація результатів попереднього дослідження, а потім вже правильність їх використання в своєму дослідженні. При цьому оцінка висновку експерта передбачає не тільки вивчення змісту висновку, з'ясування наукової обгрунтованості висновків експерта, а й аналіз зв'язку фактів, викладених у висновку, з обставинами справи (предметом доведення) та іншими фактичними даними, отриманими шляхом огляду, допиту свідків, інших судових дій.

6. Негативним моментом у вітчизняній третейській юрисдикції є відсутність вимог до порядку проведення експертного дослідження, до змісту висновку експертизи, а також до порядку його оформлення. Висновок експерта повинен містити такі реквізити: повне ім'я і адреса експерта; дата і місце складання; освіта, кваліфікація, навички, досвід; минулі відносини (за їх наявності) із сторонами; засвідчення про незалежність експерта від сторін, представників і складу третейського суду, повноти і достовірності своїх висновків; опис отриманих доказів і виклад фактів, на основі яких експерт ґрунтував своє дослідження і висновок; клопотання про надання необхідних додаткових матеріалів та результати задоволення клопотання; опис застосованих методів, нормативних актів, використаних при дослідженні і формуванні висновків; опис дослідження і висновки експерта; підпис експерта.

7. На сьогодні в третейському судочинстві відсутні формальні умови, яким повинна відповідати особа, що має бажання кваліфікуватися як експерт. При призначенні експертизи у третейському розгляді не встановлено вимоги до спеціалізації з внесенням експерта до реєстру експертів за певною галуззю наукових знань. Запровадження Реєстру судових експертів для третейського судочинства надавало б третейському суду та сторонам провадження можливість вибору та призначення експертів чи експертних установ для проведення певного виду експертизи і не викликало б у суду сумнівів щодо професійних здібностей експерта.

8. В зв'язку з необхідністю підвищення відповідальності експертів за достовірність надаваних ними висновків доцільним є законодавче запровадження інституту присяги у альтернативному судочинстві шляхом доповнення Закону України «Про третейські суди» нормою про приведення експерта до присяги із визначенням її змісту. Це підкрипить значення в третейському судочинстві етичних стандартів поведінки експертів, гарантуватиме об'єктивність їх висновку.

9. Визначення сукупності критеріїв оцінки висновку експерта є необхідним для забезпечення його якості. Такими елементами є: особа експерта, дотримання кваліфікаційних вимог і досвіду професійної роботи; незалежність експерта; діапазон розглядуваних питань, чіткість відповідей і зроблених висновків; інші

обставини і фактори, що випливають із матеріалів, наданих на експертизу; порядок викладення достовірних даних, повнота дослідження і наукова обґрунтованість висновку експерта; обґрунтованість вибору методики дослідження і правильності формування результатів у висновку, у сукупності з усіма матеріалами; відповідність змісту висновку експерта матеріалам справи для досягнення справедливості і ефективності третейського розгляду.

Дотримання вказаних критеріїв оцінки є основою для визначення висновку експерта як засобу доказування і своєрідною формальною перевіркою висновку щодо: відповідності кваліфікації судового експерта предмету експертизи, його незалежності; дотримання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи; обґрунтованості вибору та повноти методики дослідження, прийомів і способів використання технічних засобів; дотриманні порядку викладення достовірних даних, повноти дослідження і наукової обґрунтованості висновку експерта.

10. Системного наукового дослідження проблематики професійного забезпечення недержавного юрисдикційного правозастосування (третейського судочинства), шляхом рецензування висновків, як засобу управління експертним забезпеченням судового правозастосування, ані у вітчизняній, ані у зарубіжній науці ще не здійснювалося. Тому пропонуються наступні істотні критерії рецензування висновку експерта: відповідність здійсненого дослідження формальним і методичним вимогам; коректність і ефективність застосування відповідної методики; несуперечливість окремих положень дослідження; доступність викладу здійсненого дослідження; чіткість у застосуванні способів і прийомів дослідження; змістовність проведеного дослідження; відповідність законодавчим вимогам, що пред’являються до висновків експертів.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження сформульовано наукові положення, які сприятимуть вирішенню проблем у сфері діяльності третейських судів в зв'язку з використанням спеціальних знань при розгляді спорів шляхом здійснення експертизи, зокрема:

1. Термінологічно «експертне забезпечення» недержавної юрисдикційної судової діяльності, що здійснюється третейськими судами, пропонується тлумачити як забезпечення останніх експертизою. Обґрунтована доцільність у понятті «експертне забезпечення» виокремлювати два важливих аспекти: задоволення потреб судових органів спеціальними знаннями; здійснення судочинства на підставі положень теорії експертизи та нормативних актів, що регламентують експертну діяльність.

В інституті експертного забезпечення запропоновано виокремлювати три основні складові: об'єкт дослідження; задачі (мета і цілі) дослідження; методичні засоби дослідження. Змістом яких є: наявність у суб'єктів, що здійснюють експертну діяльність, спеціальних знань і умінь отриманих у результаті відповідної професійної освіти і систематичного підвищення кваліфікації; практична реалізація вказаних знань і вмінь, у поєднанні із створенням відповідних (необхідних) умов для їх використання; наявність систематизованих, стандартизованих, апробованих і упроваджених методик експертного дослідження, супроводження їх відповідним методичним забезпеченням; належне інформаційне забезпечення проведення експертиз; організаційно-управлінське забезпечення експертної діяльності.

У контексті вирішення спору третейським судом, пропонується експертне забезпечення розуміти як забезпеченням третейського розгляду кваліфікованою і об'єктивною експертизою, що максимально зорієнтована на збалансованість інтересів сторін.

2. Третейський суд як спосіб розгляду спорів відомий ще з давніх часів, він існував ще задовго до виникнення держави, і був фактично чи не єдиним способом вирішення конфліктів саме мирним шляхом. На початку XX століття у

всіх країнах де функціонували третейські суди, була одна дилема у використанні спеціальних знань: як може альтернативний третейський суд зробити ще кращим. Забезпечувалося це переважно двома формами використання спеціальних експертних знань: коли у якості суддів обирали досвідчених осіб, особливо із знанням тих проблем, що виникали; коли на допомогу суду запрошували кваліфікованих і обізнаних осіб, чия думка незалежно від того, наскільки це буде приємно сторонам, могла б стати вирішальною. Обидві ці форми, при альтернативному розгляді, збереглися і до сьогодні, хоча кожна із них поступається третій, найбільш сучасній формі, коли судом запрошуються кваліфіковані особи зі спеціальними знаннями – експерти.

Вивчення періодів історичного і правового становлення третейських та арбітражних судів на території сучасної України дозволило виділити основні передумови створення інституції третейського судочинства, визначити роль держави та ступінь участі громадянського суспільства у цьому тривалому процесі.

3. Законодавчо ще не визначені підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб у третейському судочинстві у процесі доказування. Більшість правових систем у світі надає висновку експерта значення формального доказу, і приділяє йому належну увагу, і це дає третейському суду підстави приймати його до уваги при винесенні рішення.

В Україні законодавчо урегульовані лише окремі аспекти експертного забезпечення третейського судочинства як органу «приватної юрисдикції», і не визначено порядок призначення і проведенням експертизи при вирішенні спорів. Тому, пропонується у Законі України «Про третейські суди» та Законі України «Про міжнародний арбітраж» передбачити визначення поняття «експертиза», підстави для її призначення, обов’язкові види експертиз, порядок призначення експертиз, права і обов’язки експертів, необхідність урахування результатів дослідження при розгляді спору.

4. Експертиза в третейському судочинстві повинна призначатися у випадках, коли обставини справи, що мають значення для ухвалення рішення, можуть бути досліджені тільки на підставі використання спеціальних знань, про що повинна

складаєтися ухвала третейського суду. Також потрібно нормативно закріпити право сторін пропонувати експертів, експертні установи для залучення їх для проведення експертизи та перелік питань, що підлягають вирішенню, що затверджується ухвалою третейського суду.

Водночас третейський суд може самостійно визначати експертів, експертні установи та перелік питань, що підлягають вирішенню, і зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи. Проте сторони не повині бути позбавлені права самостійно на договірній основі проводити експертизи і надавати їх результати для розгляду третейському суду. Третейський суд може як прийняти до уваги надані сторонами висновки експертів, так і прийняти рішення про проведення повтороної експертизи із залученням визначених судом експертів чи експертних установ.

Тому, зважаючи на необхідність врегулювання процедури призначення експертизи в третейському судочинстві і наближення її загальновстановлених правил, закріплених у законодавстві України, доцільно викласти в новій редакції ст. 43 Закону України «Про третейські суди», а саме:

«З метою правильного вирішення спору у разі, коли для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання, третейський суд має право призначити експертизу або зобов'язати сторони чи одну із сторін замовити проведення експертизи.

Наслідки невиконання стороною цих вимог визначаються регламентом третейського суду чи третейським судом для вирішення конкретного спору.

Третейський суд має право визначити експерта або експертну установу самостійно чи доручити проведення експертизи обираному сторонами за взаємною згодою експерту або експертній установі.

Підстави та порядок відводу експерта визначаються регламентом третейського суду або угодою сторін третейського розгляду для вирішення конкретного спору.

Про призначення експертизи третейський суд постановляє ухвалу, в якій зазначає питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для

дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

Призначений третейським судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів.

За результатами проведення експертизи до третейського суду подається висновок експерта.

Третейський суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку».

5. Для альтернативного судочинства найбільш характерними є інженерно-технічні, економічні (бухгалтерські), фінансово-економічні, товарознавчі, оціночні, будівельно-технічні, дорожньо-транспортні, комп'ютерно-технічні, техніко-криміналістичні, лінгвістичні, екологічні та інші експертизи.

6. Експертна діяльність є спеціалізованою професійною діяльністю. Питання, які виносяться на вирішення експертизи, повинні бути такими, що не припускають двозначного тлумачення. Експерт не повинен вирішувати питання, що виходять за межі його спеціалізації. Активне та кваліфіковане застосування спеціальних знань у третейському судочинстві значно розширює пізнавальні можливості в процесі збирання, дослідження й оцінки доказів, сприяє підвищенню якості доказування.

7. В Україні і більшості країн Європи судові експерти можуть складати висновки виключно з питань фактичного характеру та існують певні обмеження досліджувати правові питання. Однак у альтернативному національному третейському судочинстві та міжнародних комерційних арбітражних судах, використання експертів для роз'яснення питань правового характеру, тобто встановлення змісту права, є звичним явищем. У альтернативному судочинстві залучаються експерти різних галузей права, для роз'яснень питань правового характеру, тобто встановлення змісту права, застосування правових знань і норм. Експерт у галузі певного виду права застосовує свої спеціальні знання для дослідження доказів – законодавчих норм і надає обґрунтований висновок щодо таких доказів. Залучення експерта до вирішення питань правового характеру не є безумовною підставою для погодження з його

висновком. Суд вправі не погодитися з висновком експерта і ухвалити рішення, обґрунтовуючи власну правову позицію і правовий аналіз обставин справи.

Залучення до вирішення спорів у якості експертів юристів-спеціалістів у певних галузях права (банківського, комерційного, морського, права інтелектуальної власності тощо) сприяє зміцненню правової системи третейського розгляду.

Тому є необхідним в конкретних випадках проведення експертизи з питань права в третейському судочинстві для встановлення змісту норм права України та зарубіжних країн, здійснення їх доктринального тлумачення та роз'яснення порядку застосування, можливості застосування аналогії права та аналогії закону, з'ясування наявності юридичних колізій тощо.

8. Виходячи із особливої специфічної ролі експертизи у третейському суді, на законодавчому рівні необхідні новації щодо конкретизації обсягу прав та обов'язків експерта, визначення кола осіб, які можуть бути залучені як експерти, та вимог до них. Також необхідні: розмежування сфери регулювання діяльності експертів третейського судочинства, конкретизація порядку організації проведення експертизи, визначення прав та обов'язків особи, яка залучається в якості експерта, окреслення кола питань, що вправі вирішуватися експерт, та інші.

9. Для здійснення експертизи в третейському судочинстві повині бути дотримані наступні вихідні вимоги: аргумент має бути коректним незалежно від авторитету експерта, що його підтримує; експерт повинен бути авторитетним фахівцем у тій галузі, до якої належать питання дослідження; питання дослідження повинні бути виключно у межах компетенції експерта; тлумачення поставлених перед експертом питань (експертного завдання) мають бути коректними; експерт повинен бути незалежним та неупередженим (на його судження не повинні впливати сторонні причини, як наприклад, фінансова зацікавленість, залякування, спільний бізнес тощо).

10. В умовах третейського судочинства доказування із залученням експертів не має особливої регламентації і є досить лаконічним. Поняття «експертний доказ» досить рідко зустрічається в арбітражних документах, переважно використовуються такі терміни, як «експертний висновок» чи «звіт експерта».

Третейські судді, здебільшого, не володіють необхідними спеціальними знанням, тому вони потребують допомоги незалежного експерта, для ухвалення рішення у справі. Регламентами арбітражних та третейських судів України вимоги щодо експерта та висновку експертизи не визначені. Правила IBA передбачають можливість проведення конференції експертів призначених сторонами. Іншими заходами є сумісні доповіді або письмові відповіді на питання протилежної сторони, в ході підготовки яких експерти, що призначені сторонами зустрічаються і узгоджують питання, далі готують короткий спільний висновок та формують тези.

Законодавство України про третейські суди не обумовлює вимог до кандидатури експерта (експертів). Залишається поза увагою законодавства не лише порядок організації проведення експертизи, але й повноваження, права та обов'язки, кваліфікаційні вимоги до осіб, що можуть залучатися в якості експертів, коло питань що вправі вирішувати експерт, а також порядок проведення рецензування висновків експертних досліджень для третейських судів.

11. Експертне дослідження у третейському судочинстві за своєю природою поєднує не елементи судової експертизи, а елементи експертного дослідження. У третейський суд як доказ, може бути наданий підписаний експертом висновок із зазначенням анкетних даних експерта та його заяви про те, що даний документ (акт, звіт експерта) є підтвердженням позиції даної особи з поставлених питань.

12. Висновок експерта є доказом у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді, він містить відомості про факти (фактичні дані), що встановлюються експертом у результаті проведеного ним дослідження. Переважна більшість регламентів та інших нормативних актів по вирішенню альтернативних спорів, не визначають вимог щодо професіоналізму чи оформлення висновків експертів. Законом України «Про третейські суди» не встановлено обов'язкові вимоги до особи експерта, до результатів експертного дослідження, що оформляються у вигляді висновку експертизи, до його форми і обов'язкових реквізитів. Лише в окремих регламентах третейських судів в Україні, мають місце вимоги до висновку експерта та його реквізитів.

Тому доцільним є визначення суттєвих ознак висновку експерта як засобу

доказування в третейському судочинстві, а саме: з'являється у провадженні як результат проведеного дослідження; виходить від кваліфікованого експерта, що володіє певними спеціальними знаннями, без яких подальше дослідження або розгляд справи були б неможливими; надається із дотриманням спеціально встановленого законом порядку; спирається на інші зібрані під час розгляду справи докази; на відміну від інших джерел фактичних даних, він містить вивідне знання про факти і обставини, що є необхідними для вирішення справи третейським судом.

13. У сучасному альтернативному судочинстві експерт зобов'язаний по відношенню до суду, а не до сторони, що залучає його до процесу. Експерти повинні бути неупередженими, об'єктивними і дотримуватися конфіденційності. Відповідно, експертна думка, докази повинні бути незалежними від впливу сторін. Факти, на яких базується позиція експерта, повинні викладатися з використанням допустимих доказів. Доказова інформація, отримана за результатами експертизи, не може міститися в іншому засобі доказування.

Допит експерта, призначеного стороною, має таку саму специфіку, як і допит свідка. Різниця полягає лише в тому, що свідок бере на себе зобов'язання дати правдиві покази про відомі йому факти, а від експерта чекають компетентну думку, висловлену із впевненістю у правильності.

14. Оцінка висновків експерта, як і інших доказів, здійснюється суддями третейських судів за їх внутрішнім переконанням. Оцінка висновку експерта у сучасному третейському і міжнародному комерційному розгляді це не що інше як оцінка доказів, логічна операція, що полягає в оціночних судженнях. Ці судження повинні опиратися на знання і практичний досвід судді (суду), перш за все, в сфері процесу експертного дослідження, з тим, щоб правильно оцінити усі його критерії.

Законодавче визначення критеріїв оцінки доказів є своєрідною формальною перевіркою висновку щодо: дотримання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи; відповідності кваліфікації судового експерта предмету експертизи; перевірки повноти дослідження при вирішенні експертних задач; повноти опису використаної методики, методів, прийомів і способів використання технічних засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. Алма-Ата, 1991. 256 с.

2. Алексеев С. С. Общая теория права. Курс в двух томах. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 2. 360 с.

3. Алєксєйчук В. І. Методико-криміналістичне забезпечення судового розгляду кримінальних справ: сучасний стан та перспективи розвитку. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фах. вид. Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого*. 2013. № 2 (4). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_65.

4. Арсеньев А. Д. Процессуальный статус субъектов судебной экспертизы по уголовным делам. *Процессуальные аспекты судебной экспертизы*: сб. науч. тр. Москва: ВНИИСЭ, 1996. С. 39-52.

5. Арсеньев В. Д. Соотношение понятия предмета и объекта в теории судебной экспертизы. *Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре – криминалистических чтениях*: сборник рефератов. Москва, 1979. Вып. 26. С. 4-5.

6. Балашов А. Н. Проблемы назначения и проведения экспертизы в третейском разбирательстве. *Теоретические аспекты и правоприменительная практика российского законодательства:* материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Курск, 12-14 апреля 2007 г.). Курск: изд-во Курск. гос. техн. ун-та, 2007. С. 242-246.

7. Балух В. С. Розвиток системи третейських судів XIX - на початку XX століття в Україні. *Інформація і право:* наук. журн. 2014. № 3. С. 139-144.

8. Бахин В. П., Ищенко А. В. Вопросы криминалистики и судебных экспертиз в диссертационных исследованиях / под ред В. И. Гончаренка. Киев: КГУ им. Т. Г. Шевченка, 1988. Ч. 1: Общие вопросы криминалистики. Экспертные исследования. 111 с.

9. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва: изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М, 2001. 240 с.

10. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва:

Мегатрон XXI, 2000. 334 с.

11. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия: справочное пособие. Москва: БЕК, 1997. 342 с.

12. Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. Москва: Наука, 1966. 295 с.

13. Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). Москва: Юрид. лит., 1969. 216 с.

14. Белоглавек А. И. Эксперты в международных условиях (в гражданских и уголовных судебных процессах, арбитражных и инвестиционных разбирательствах). Киев: Таксон, 2011. 504 с.

15. Берёза А. О. Содержание доказывания и его цель в международном коммерческом арбитраже. *Молодой ученый*. 2016. № 24. С. 326-328.

16. Библиографический указатель диссертаций по криминалистике 1936-1986 гг. / сост. В. П. Бахин, Е. Н. Викторова, А. В. Ищенко. Москва: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. 156 с.

17. Библиографический указатель литературы по вопросам правовой кибернетики за 1959-1968 гг. Москва: ВНИИСЭ, 1970. 32 с.

18. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1965 г. / под ред. В. М. Галкин, Н. С. Полевой. Москва: ЦНИИСЭ, 1966. 91 с.

19. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1966 г. / под ред. В. М. Галкин. Москва: ЦНИИСЭ, 1968. 58 с.

20. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1968 г. / под ред. Н. С. Полевой. Москва: ЦНИИСЭ, 1970. 79 с.

21. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1967 г. / под ред. Н. С. Полевой. Москва: ЦНИИСЭ, 1969. 52 с.

22. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1972 г. Москва: ВНИИ судеб. экспертиз, 1973. 131 с.

23. Библиографический указатель литературы по вопросам судебной экспертизы за 1974 год. Москва: ВНИИ судеб. экспертиз, 1975. 185 с.

24. Библиографический указатель литературы по криминалистической экспертизе за 1917 – 1967 гг. Москва: Б. и., 1973. Вып. 2: Судебная трасология / под ред.С. И. Поташника. 322 с.

25. Библиографический указатель литературы по криминалистической экспертизе за 1917 – 1967 гг. Москва: Б. и., 1969. Вып. 1: Криминалистическое исследование документов / под ред. Н. С. Полевого. 165 с.

26. Библиографический указатель литературы по советской криминалистике и судебной єкспертизе за 1961 – 1968 гг. / под ред. Н. А. Новоселовой. Кн. 3: Судебная экспертиза. Минск, 1973. 697 с.

27. Библиографический указатель литературы по советской криминалистике за 1956-1960 гг. / Т. С. Степанова, Н. Б. Алексеева ; под ред. А. И. Винберг. Москва: Юрид. лит., 1964. 144 с.

28. Библиографический указатель научных работ сотрудников Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз (1923 – май 1973). Киев: Киев. НИИ судеб. экспертиз, 1973. 116 с.

29. Библиографический указатель научных работ сотрудников Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз (1973 - 1982). Киев: Киев. НИИ судеб. экспертиз, 1982. 47 с.

30. Библиографический указатель научных работ сотрудников Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз (1992 - 2002). Киев: Киев. НИИ судеб. экспертиз, 2003. 50 с.

31. Бібліографічний покажчик літератури з судової експертизи / наук. ред. О. Г. Рувін, Т. Д. Голікова, В. В. Федчишина; уклад. О. В. Юдіна. Київ: КНДІСЕ, 2013. 260 с.

32. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. Київ: Атіка, 2011. 419 с.

33. Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 176 арк.

34. Бочаров Д. О. Доказывание в правоприменительной деятельности: общетеоретические вопросы: автореф. дис. … канд. юрид. наук, 2007. 20 с.

35. Бут І. О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 212 с.

36. Бут І. О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 229 с.

37. Бычкова С. Ф. Теория и практика судебной экспертизы: учеб. пособ.: В 4-х т. Алматы: Жети Жаргы, 1999. Т. 1: Организация, назначение и производство судебной экспертизы. 272 с.

38. Вангородська Н. А. Інститут посередників у третейському судочинстві України (історико-правовий аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2007. Вип. 8. С. 233-238.

39. Вангородська Н. А. Мирова угода як результат вирішення спорів третейськими судами в Україні в X-XVIII ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 12. С. 98-104.

40. Вангородська Н. А. Третейський суд в Україні у X-XVIII ст.: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Киев, 2011. 20 с.

41. Вангородська Н. А. Третейський суд в Україні у X-XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 219 арк.

42. Вангородська Н. А. Третейські суди в Україні в X – XVIII ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 2. С. 118-127.

43. Вангородська Н. А. Становлення третейського суду в Київській Русі. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 67-69. С. 137-140.

44. ВБН Г.1-218-050-2001. Міжремонтні строки експлуатації дорожніх одягів та покриттів на автомобільних дорогах загального користування. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=24573.

45. Введение в психологию: учеб. пособ. / под ред. А. В. Петровского. Москва: Академия, 1995. 496 с.

46. Великий тлумачний словник сучасної української мови / автор проекту та головний редактор В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

47. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол

ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.

48. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. Москва: Госюриздат, 1956. 220 с.

49. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Разграничение предметов, методов и объектов судебных експертиз. *Соц. законность*. 1978. № 8. С. 64.

50. Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертного исследования. *Общее учение о методах судебной экспертизы*: сборник научных трудов. Москва: изд-во ВНИИСЭ, 1977. № 28. С. 54-93.

51. Виноградова М. М. Спорные вопросы определения пределов компетенции судебных экспертов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 540-547.

52. Висновки Верховного Суду України, викладені у постановах, прийнятих за результатами розгляду справ із підстав, передбачених п. п. 1,2,4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2016 р. Висновок Верховного Суду України від 01.01.2017. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSS00182.html.

53. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за 2010-2011 рр. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 7. С. 3-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2012_7_4.

54. Висновки Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2016. № 3. С. 24-35.

55. Вицин А. И. Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение. Москва, 1856. 352 с.

56. Волин А. А. Разрешение хозяйственных споров третейскими судами. Москва: Госюриздат, 1962. 50 с.

57. Волков А. Ф. Торговые третейские суды. Санкт-Петербург: Тип. Ред. период. изд. М-ва фин., 1913. 302 с.

58. Волынский В. А. Криминалистическое обеспечение предварительного расследования преступлений: право и права, традиции и современность. *Информационный бюллетень по материалам криминалистических чтений*

«Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью». Москва: Акад. управления МВД России. 2001. № 13. С. 28-29.

59. Воробйов М. К. О способах защиты гражданских прав. *Труды по правоведению Свердловского юридического института*. Новосибирск, 1968. С. 89-90.

60. Галаган В. І. Криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у кримінальному судочинстві України. *Наукові записки НаУКМА / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Київ: ВДЦ НаУКМА, 2011. Т. 116. Юридичні науки. С. 106-109.

61. Гамбург Л. С. Третейські та мирові суди в лівобережній Україні (Гетьманщині) другої половини XVII-XVIII ст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2001. Вип. 13. С. 68-72.

62. ГБН Г. 1-218-182:2011. Ремонт автомобільних доріг загального користування. Види ремонтів та перелік робіт. URL: https://dnaop.com/html/32600/doc-%D0%93%D0%91%D0%9D_%D0%93._1-218-182_2011.

63. Глушкова Д. Г. Співвідношення понять «спеціаліст» та «судовий експерт» за новим процесуальним законодавством України. *Вісник НУВС*. 2005. № 30. С. 103-111.

64. Головченко Л. М. Некоторые вопросы оценки заключения криминалистической экспертизы следствием и судом. *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики*: сб. науч. трудов. Київ, 1993. С. 49-52.

65. Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 1995. 21 с.

66. Голубев Н. Н. Международные третейские суды XIX века. Очерки теории и практики. Москва: Унив. тип., 1903. 316 с.

67. Гончар И. Верховный Суд Украины растолковал, как определять территориальную подсудность дел об обжаловании решений третейских судов, если те проводили выездное заседание. *Юридическая практика*. № 25-

26 (28.06.2018). URL: http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/AF889293C339BD78C2257FED002B3A13.

68. Гончаренко В. Г. Доказування в кримінальному провадженні: науково-практичний посібник. Київ: Прецедент, 2014. 42 с.

69. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 10 (1). С. 1-5.

70. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. Вип 2. С. 22-34.

71. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы): монограф. Киев: Висш. шк. 1980. 156 с.

72. Гора І. В. Використання спеціальних знань адвокатом: наук.-практ. посіб. Київ: Прецедент, 2013. 62 с.

73. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.

74. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.

75. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев, 1868. 166 с.

76. Гранат Н. Л. Теоретическое значение и практические задачи систематизации методов экспертной деятельности. *Актуальные проблемы теории и практики применения математических методов и ЭВМ в деятельности органов юстиции*: тезисы докладов на V Всесоюзной конференции по проблемам правовой кибернетики. Москва, 1975. Вып. 4. С. 32-34.

77. Громов И. А. Кабинет научно-судебной экспертизы по закону 28 июня 1912 г. Санктъ-Петербург, 1913. 77 с.

78. Давтян А. Г. Экспертиза в гражданском процессе. Москва, 1980. 232 с.

79. Давыденко Д. Л. Примирительные процедуры и арбитраж в Дрейней

Греции. *Третейский суд*. 2010. № 5. С. 23-26.

80. Данильян Н. А. Принципы судебной экспертизы. *Социально-экономические и правовые проблемы современной России*: сборник научных статей (материалы межвуз. науч.-практ. конференций). Волгоград, 2009. Вып. 4. С. 87-89.

81. Дановська І. І. Криміналістичне забезпечення слідчої діяльності в органах внутрішніх справ: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2012. 16 с.

82. Декрет № 1 Совета Народных Комиссаров «О суде». *Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства*. 1917. № 17 (7 декабря (24 ноября)).

83. Декреты Советской власти: В 2 т. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. Т. I: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. 626 с.

84. Дидковская С.П., Клименко Н. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы: учеб. пособие. Киев: КГУ. 1977. 146 с.

85. Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судебника до учреждения о губерниях. Москва: тип. А. И. Мамонова, 1899. Т. 1. 592 с.

86. Добровольский А. А. Исковая форма защиты права: (Основные вопросы учения об иске). Москва: изд-во Моск. ун-та, 1965. 190 с.

87. Довідник про дисертаційні роботи виконані в Україні за 1998-2009 роки за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльнісь / уклад. В. Д. Берназ, П. В. Берназ. Одеса: ОДУВС, 2010. 242 с.

88. ДСТУ 3587-97. Безпека дорожнього руху. Автомобільні дороги, вулиці та залізничні переїзди: Вимоги до експлуатаційного стану. Київ: Держстандарт України, 1997. 24 с. URL: https://www.standartpark.ua/upload/laws/dsty_3587_97.pdf.

89. Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы в советском

уголовном процессе: монограф. Минск: изд-во Белгосуниверситета им. В. И. Ленина, 1959. 188 с.

90. Духонченко М. С., Черняк Н. П. Криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 30 жовт. 2009 р.). Запоріжжя: Юрид. ін-т ДДУВС, 2009. Ч. 1. С. 128-130.

91. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua.

92. Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

93. Елисейкин П. Ф. Защита субъективных прав и интересов и компетенции суда в советском гражданском процессе. *Ученые записки Дальневосточного госуниверситета*. Владивосток, 1969. Т. 31. Ч. 1. С. 90-91.

94. Євтушенко А. Д. Концепція спеціальних знань у кримінальному процесі: криміналістичний аспект. *Актуальні проблеми криміналістики*: матеріали наук.-пркт. конф. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків: Гриф, 2003. С. 285-287.

95. Жеруолис И. А. Сущность советского гражданського процесса: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.00. Вильнюс, 1969. 201 с.

96. Жуков Ю. М. Судебная экспертиза в советском гражданском процессе: автореф. дис. на соскание ученой степени канд. юрид. нау: 12.00.03. Москва: Моск. гос. у-нт., 1993. 23 с.

97. Заблодська І. І. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернівці, 30 трав. 2009 р.). Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2009. С. 442-444.

98. Заєць А. П. Процесуальні проблеми експертного забезпечення правосуддя в світлі судово-правової реформи в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник науково-практичних матеріалів (до

80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз). Харків: Право / ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса), 2003. Вип. 3. С. 5-10.

99. Зайцев А. И. Проблемные аспекты третейского судопроизводства в России. Саратов: изд-во Саратов. гос. акад., 2007. 192 с.

100. Зайцев А. И. Третейское судопроизводство в России до Судебника 1550 г. *Народовластие и право в условиях формирования гражданского общества*: материалы международной научной конференции (г. Курск, 30-31 марта 2006 г.). Курск: изд-во РОСИ, 2006. С. 145-148.

101. Закатов А. А., Оропай Ю. Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений: учеб. пособ. / МВД УССР ; Опер.-тех. упр. Киев, 1980. 105 с.

102. Закон України «Про третейські суди»: науково-практичний коментар / П. В. Куфтирєв та ін.; заг. ред. Ю. В. Білоусов, П. В. Куфтирєв; Хмельницький ун-т управління та права та ін. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 430 с.

103. Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text.

104. Заозерский Н. А. Духовное лицо в звании третейского судьи. I: В древней христианской Церкви. *Богословский вестник*. 1899. Т. 1. № 2. С. 239-252.

105. Зезьянов В. П. Роль, место и значение специальных знаний в криминалистике: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ижевск, 1994. 185 с.

106. Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процесуального права. *Правоведение*. 1962. № 3. С. 69-82.

107. Зинин А. М., Майлис А. М. Судебная експертиза: ученик. Москва: Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. 320 с.

108. Золотопуп С. В. Третейский суд в Украине. Харків: Консум, 2005. 220 с.

109. Зом Р. Институции. Сергиев Посад: тип. И. И. Иванова, 1916. Ч. 2: Система. Вып. 1: Общая часть и вещное право. История и система римского гражданского права. 375 с.

110. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования. *Криминалистическая экспертиза*. Москва: НИиРИО ВШ МООП РСФСР, 1966. Вып. 1. С. 113-114.

111. Иванова Е. В. О методическом обеспечении новых родов, видов судебных експертиз. *Судебная експертиза*: материалы междунар. науч.-практ. конференции (Москва, 15-16.01.2014 г.). Москва: Проспект, 2014. С. 105-108.

112. Информация о государствах, ставших участниками Конвенции, на веб-сайте Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли: http://www.uncitral.org/uncitral/ru/ uncitral _texts/sale_goods/1980CISG_status.html.

113. Использование специальных познаний при расследовании преступлений: учеб. пособие / И. Н. Сорокотягин, Ф. В. Глазырин, Н. С. Евдокимова и др.; отв. ред. Ф. В. Глазырин / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск: Ур ГУ, 1978. 80 с.

114. Ищенко А. В., Карпов Н. С. Научное обеспечение практики борьбы с преступностью: учебное пособие. Киев: изд-во Национальной академии внутренних дел Украины. 1997. 136 с.

115. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях: (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты): практическое пособие. Москва: Юрид. лит., 1990. 159 с.

116. Іщенко А. В., Карпов Н. С., Кондратьєв Я. Ю. Наукове забезпечення протидії злочинності. Київ: вид. центр «Просвіта», 2002. 223 с.

117. Калинкин Ю. А. Участие в уголовном судопроизводстве лиц, обладающих специальными познаниями: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1981. 187 с.

118. Каменков В. С. Кто они – иные участники хозяйственного процесса? *Вестник Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь*. 2009. № 3. С. 40-44.

119. Капустіна М. В. Забезпечення криміналістичне. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ;

редкол. В. Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2018. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. С. 284-287.

120. Капустіна М. В. Криміналістичне забезпечення досудового розслідування: поняття та ознаки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. / ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса, Нац юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2014. Вип. 14. С. 71-79.

121. Карнеева Л. М. Доказательства и доказывание при производстве расследования: лекция. Горький: НИиРИО ГВШ МВД СССР, 1977. 44 с.

122. Касымов Т. Д. Специальные познания при раскрытии и расследовании преступлений. *Информационный бюллетень № 9 по материалам XXIX Криминалистических чтений на тему: Использование методов естественных и технических наук в борьбе с преступностью* / Академия управления МВД России. Москва, 1999. С. 46-51.

123. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ее императорского священнейшего Величества повелением, из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от рождества Христова 1743 года, изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев, 1879. 1063 с.

124. Клименко Н. И., Куприви ч О. А. Задачи международного сотрудничества в области судебно-экспертной деятельности. *Уголовное производство: процессуальная теория и криминалистическая практика*: матер. 2-й междунар. науч.-практ. конф. Симферополь, 2014. С. 32-35.

125. Клименко Н. І. Висновок експерта як джерело доказу в судочинстві. *Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів*: матер. наук.-практ. конф. Київ, 2011. С. 73-76.

126. Клименко Н. І. Інтеграція судово-експертних установ Європейської мережі. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 50-річчю кафедри криміналістики та судової медицини НАВС (м. Київ, 23 січн. 2015 р.). Київ: видавнич. дім «Гельветика», 2015. С. 15-19.

127. Клименко Н. І. Міжнародне значення судово-експертної діяльності. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ, 2015. С. 174-178.

128. Клименко Н. І. Питання регламентування інституту судової експертизи в КПК України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*. Одеса: Фенікс. С. 356-359.

129. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: вид. Дім «ІнЮре», 2007. 528 с.

130. Клименко Н. І. Тенденції розвитку інституту судової експертизи. *Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права*. Київ: Київ. НУ., 2009. С. 74-77.

131. Клименко Н. І. Інформаційне забезпечення і математизація експертної діяльності. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. зб. / Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналист. центр МВС України та ін. Київ: Ін Юре, 2008. № 2 (10), 2008. С. 60-66.

132. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій. Київ: Ін Юре, 2007. 527 с.

133. Клименко Н. І., Будко Т. В., Бахін В. П., Цимбал П. В. Енциклопедія судової експертизи. Ірпінь, 2013. 182 с.

134. Коваленко Е. Г. Использование экспертных знаний в деятельности органов внутренних дел по предупреждению хищений социалистического имущества: учебное пособие / Министерство внутренних дел СССР, Киевская высшая школа МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев: НИиРИО КВШ МВД СССР, 1990. 86 с.

135. Коваленко Е. Г., Лукьянчиков Е. Д. Судебные экспертизы в практике

расследования органами внутренних дел хищений социалистической собственности: учебное пособие / Министерство внутренних дел СССР, Киевская высшая школа МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев: НИиРИО КВШ МВД СССР, 1988. 72 с.

136. Ковальова С. Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права НАН України. 2001. Вип. 13. С. 68-71.

137. Колдин В. Я. Экспертиза в управлении и праве. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Наук.-теоретич. журнал*. 2000. Вип. 3. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. С. 176-200.

138. Коломацкий В. Г. Криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по расследованию преступлений. Криминалистика / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. Москва: Академия МВД РФ, 1995. Т. 1: История, общая и частные теории. С. 61-77.

139. Комиссаров К. И. Правоприменительная деятельность суда в гражданском процессе. *Советское право и государство*. 1971. № 3. С. 71-77.

140. Конашевский В. А. Международное частное право: учебник. Москва: Междунар. отношения, 2009. 752 с.

141. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров, Нью-Йорк, Издание 2012 года, UNCITRAL Secretariat P.O. Box 500 Vienna International Centre 1400 Vienna, 48 с. URL: https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/sales/cisg/V1056999-CISG-e-book-r.pdf; https://www.uncitral.org/pdf/russian/clout/CISG-digest-2012-r.pdf.

142. Кондратов А. А. Развитие третейских судов в России в советский период. *Современные вопросы государства, права, юридического образования:* материалы VIII Общероссийской научно-практической интернет-конференции (Тамбов, 22 декабря 2011 г.). Тамбов: Изд. дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2012. С. 43-47.

143. Кононенко Ю. А., Шатилова О. А. Третейский суд по Положению о третейском суде 1831 г. *Вестник Алтайской академии экономики и права*. Барнаул:

изд-во ААЭП, 2006. Вып. 10. С. 63-65.

144. Короєд С. О. Третейське судочинство: питання трансформації у досудову форму захисту прав. *Судова апеляція*. 2014. № 2 (35). С. 63–67.

145. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

146. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1985. 431 с.

147. Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Росинская ; под ред. Р. С. Белкина. Москва: Норма-Инфра, 1999. 971 с.

148. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. Москва: Новый юрист. 1997. 400 с.

149. Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажевський, Є. П. Бурдаль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. А. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.

150. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

151. Кудинов Л. Д. Концепция подготовки следователей нуждается в уточнении. *Тезисы докладов и сообщений участников конференции по вопросам научной и учебно-методической подготовки следователей и экспертов-криминалистов*. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1991. С. 20-31.

152. Кудрявцева А. В., Трапезникова И. И. К вопросу о соотношении специальных и юридических знаний в уголовном процессе. *Использование специальных знаний в судопроизводстве*: сборник научных трудов / Калининградский государственный университет. Калининград: изд-во КГУ, 2005. С. 26-33.

153. Лебедев М. Ю. Юрисдикция третейских судов в период 20-х – 50-х

годов XX века. *Третейский суд*. Москва. 2009. № 2 (62). С. 114-123.

154. Лебедев М. Ю. Юрисдикция третейских судов в конце XIX - начале XX вв. (вопросы процедуры, компетенции и третейського решения). *Третейский суд*. 2007. № 6. С. 86-89.

155. Лисиченко В. К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике: учеб. пособ. / Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченка. Киев: изд-во при Киевском ГУ издат. объед. «Вища школа», 1979. 88 с.

156. Лисиченко В. К. Научные принципы судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*: республиканский межвед. сборник науч. и науч.-метод. работ. Киев: Вища шк., 1978. Вып. 17. С. 23-28.

157. Лисиченко В. К. Особенности проверки и оценки заключений экспертизы на предварительном следствии и в суде. *Криминалистика и судебная экспертиза*: науч.-метод. сб. Киев: Вища шк., 1982. Вып. 24. С. 30-36.

158. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособ. Киев: Киевский ГУ, 1987. 100 с.

159. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Правовая природа и соотношение понятий «специальные знания» и «специалист». *Проблемы правоведения*: республик. межвед. науч. сборн. Київ: Вищ. шк., 1983. Вып. 44. С. 130-135.

160. Литвин Н. А. Адміністративно-правове забезпечення діяльності третейських судів в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2010. 20 с.

161. Литвин Н. Генеза розвитку правового регулювання діяльності третейських судів Україні. *Перспективи застосування альтернативних способів вирішення спорів (ADR) в Україні*: матеріали Другого львів. міжнар. форуму (м. Львів, 26-29 трав. 2009 р.). Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2009. С. 106-113.

162. Лісогор В. Г. Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

163. Логинов П. В. Третейские суды в СССР: учеб.-метод. пособие.

Москва: изд-во Моск. ун-та, 1963. 42 с.

164. Майлис Н. П. Введение в судебную экспертизу: учеб. пособ. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и Право, 2004. 112 с.

165. Матвієнко В. В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ: Рад. шк., 2000. 20 с.

166. Матюшин Т. Б. Общие вопросы оценки доказательств в судопроизводстве: учеб. пособ. Хабаровск: Хабаровская ВШ МВД СССР, 1987. 69 с.

167. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монограф. Москва: изд-во РУДН, 2000. 296 с.

168. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1993. 388 с.

169. Международный третейский суд в Гааге: разбирательство дела о порядке удовлетворения претензий десяти держав к Венесуэле: 1903-1904. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1904. 131 с.

170. Международный третейский суд. Санкт-Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 1909. 80 с.

171. Мельникова Э. Б. Участие специалиста в следственных действиях: учеб.-практ. пособ. Москва: Юрид. лит, 1964. 88 с.

172. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. А. Довгерта. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. 352 с.

173. Моїсеєв О. М. Управлінські аспекти експертних технологій у судово-експертній діяльності. *Вісник академії адвокатури України*. Київ: Видавничий центр Академії Адвокатури України, 2008. Вип. 12. С. 212-223.

174. Монтеск’є Ш. Про дух законів, 1748. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Montesquieu_-_Esprit_des_Lois_- Tome_1.djvu.

175. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / науч. ред. В. С. Ем; отв. ред. А. Д. Рудоквас. Москва: Статут, 2003. 684 с.

176. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знанрия». *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1980. Вып. 21. С. 37-42.

177. Наказ Вищого арбітражного суду України, Міністерства юстиції України № 11/40/5 від 14.07.1998 «Про Довідник з підготовки матеріалів, що направляються на судову експертизу арбітражними судами». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011800-98/print1475620097974259.

178. Наказ Міністерства юстиції України № 1722/5 від 30.07.2010 «Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10/print1475620097974259.

179. Наказ Міністерства юстиції України № 3503/5 від 12.12.2011 «Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE20169.html.

180. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98.

181. Наказ Міністерства юстиції України № 301/5 від 03.03.2015 «Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15.

182. Научная информация по вопросам борьбы с преступностью Москва: ВИпоИПиРМПП, 1979. № 57. 112 с.

183. Национальный совет Словацкой Республики. Закон № 382 2004 Свода законов от 26.05.2004 «Об экспертах, устных и письменных переводчикакх, а также внесении в некоторые законы изменений и дополнений».

184. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1440 від

10.09.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF.

185. Національний стандарт № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1185 від 03.10.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-%D0%BF.

186. Никифоров В. А. Международный коммерческий арбитраж в системе третейских судов (история и современное состояние): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2002. 154 с.

187. Никифоров И. Доказательства в международном коммерческом арбитраже. *Хозяйство и право*. Москва, 2001. № 10. С. 121-126.

188. Николюкин С. В. Периодизация исторического развития третейских судов после 1917 года. *Современный юрист.* Москва, 2014. № 1 (6). С. 52-65.

189. Носырева Е. Альтернативные средства урегулирования споров в США. *Хозяйство и право*. 1998. № 1.

190. О судебной экспертизе по уголовным делам: Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 1 от 16.03.1971. URL: http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex14940.htm.

191. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII вв.; Всеукраїнська академія наук. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1930. Ч. 2: Рада старшини. 352 с.

192. Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным дела): учеб. пособ. Москва: Юристъ, 1995. 64 с.

193. Орлов Ю. К. Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве. *Судебная экспертиза: общие понятия*: учеб. пособие. Москва, 2004. Вып. 2. С. 3-20.

194. Орлов Ю. К. Производство экспертизы в уголовном процессе. Москва: ВЮЗИ, 1982. 79 с.

195. Особенности доказывания в судопроизводстве: научно-практическое пособие / под ред. А. А. Власова. Москва: изд-во «Экзамен», 2004. 320 с.

196. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. Москва: Юрид. лит., 1973. 142 с.

197. Памятники римского права: Законы XII таблиц ; Институции Гая: Дигесты Юстиниана. Москва: Зерцало, 1997. 608 с.

198. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. Львів, 1967. 180 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Pashuk_SudSudochNa LU_1967/ Pashuk_Sud Sudoch NaLU_1967.pdf.

199. Пашюнас З. К. Применение специальных бухгалтерских познаний при расследовании уголовных дел: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ленинград, 1970. 32 с.

200. Пелерин С. М. Еще раз о «едином гражданском процессуальном праве». *Правоведение*. 1998. № 1. С. 81-82.

201. Перч В. О., Булига А. З. Проблеми експертного забезпечення правосуддя на сучасному етапі. *Криміналістика XXI століття*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 лист. 2010 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2010. С. 709-713.

202. Петренко Н. Ф. Развитие форм взаимодействия отечественных Третейских судов с судами государственными в период с 1727 г. по 1831 г. *Свобода. Право. Рынок*: материалы международной научно-практической конференции (Волгоград-Волжский, 18-19 июля 2008 г.). Волгоград: Волгоград. науч. изд-во, 2008. С. 340-345.

203. Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2012. 541 с.

204. Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2012. 39 с.

205. Петрухин И. Л. Экспертиза, как средство доказывания в советском уголовном процессе. Москва: Юрид. лит., 1964. 266 с.

206. Пильков К. Н. Доказательства и доказывание в международном

коммерческом арбитраже: научно-практическое пособие. Киев: Освита Украины, 2016, 610 с.

207. Пиріг І. В. Принципи судово-експертної діяльності та їх співвідношення з принципами судової експертології. *Правова позиція*. 2016. № 1 (16). С. 106-113.

208. Пільков К. М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 240 с.

209. Пільков К. М. Особливості предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі. *Правознавство*. 2013. № 4 (69). С. 150-157.

210. Пільков К. М. Тягар доказування у міжнародному комерційному арбітражі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 189-192.

211. Повреснюк Г. И. Судебная экспертиза (подготовка и назначение в уголовном и гражданском процессах): практ. пособ. Алматы: Аян Эдет, 2001. 210 с.

212. Погорецький М. А. Криміналістичне забезпечення досудового провадження: проблеми теорії та практики. *Сучасні проблеми криміналістики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Колмакова (м. Одеса, 27-28 верес. 2013 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 250-252.

213. Поджаренко К. Є. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.

214. Постанова Верховного Суду України від 20.05.2015. № 6-64цс15 (Судова палата по цивільним справам Верховного Суду України) «Про визнання недійсним умови кредитного договору». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS150358.html.

215. Постійно діючі третейські суди України (станом на 1 листопада 2007 р.): довідник / Всеукраїнська третейська Ліга. Київ: Віпол, 2007. 72 с.

216. Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди».

Верховний Суд України. Узагальнення судової практики від 11.02.2009 здійснене Л. І. Охрімчук, О. Є. Бурлай. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n_005700-09.

217. Предеин В. М. История развития третейских судов в дореволюционной России. *Актуальные проблемы государства и права*: сборник научных статей и сообщений. Москва: Статут, 2006. С. 202-204.

218. Прийняття законодавства на основі Типових законів (станом на 25.05.2007). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_h17.

219. Притика Ю. Д. Закон України «Про третейські суди»: науково-практ. коментар. Київ: ВД «Ін Юре», 2005. 200 с.

220. Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: монографія. Київ: Ін Юре. 2005. 516 с.

221. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді: монографія. Київ: вид. дім «ІнЮре», 2006. 636 с.

222. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 632 арк.

223. Притика Ю. Д. Третейський розгляд господарських спорів: сучасність та перспективи розвитку. *Вісник вищого арбітражного суду України*. 2000. № 2. С. 167-176.

224. Притика Ю. Д. Генеза становлення та розвитку третейських судів у західній правовій традиції. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*: науковий часопис. 2003. № 2 (6) / Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права. 2003. С. 161-170.

225. Притика Ю. Д. Експертне забезпечення правосуддя – один із важливих напрямів роботи Міністерства юстиції України. *Криміналістика XXI століття*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2010. С. 714-716.

226. Положення про Третейську палату України (нова редакція): затв. Четвертим Всеукраїнським з'їздом третейських суддів (м. Київ, 04.11.2016). URL:

https://tpu.kiev.ua/polozhennya-pro-treteysku-palatu-ukrayini/.

227. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ: Б. в., 2006. 32 с.

228. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ МЮ України № 53/5 від 08.10.1998 (у ред. Наказу МЮ України № 1350/5 від 27.07.2015). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98.

229. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин. Вищий спеціалізований суд; Постанова від 30.03.2012. № 5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12.

230. Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сізоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПОЛИВОДА А. В., 2010. С. 172-178.

231. Прокопанич Г. К. Використання спеціальних знань в господарському судочинстві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 20 с.

232. Прокопанич Г. К. Використання спеціальних знань в кримінальному, цивільному та господарському процесі України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия «Юридические науки». 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 266-271.

233. Процiв Н. І. Особливості доказування в міжнародному комерційному арбітражі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 102-106.

234. Рабенко С. Л. Третейське судочинство як альтернативна юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис Київського університету права,* 2012. № 2. С. 362-366.

235. Рахунов Р. Д. Теория и парактика экспертизы в советском уголовном процессе. Москва: Юрид. лит., 1953. 262 с.

236. Редин А. М. О качестве заключений судебных экспертиз и их

доказательственном значении. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Київ, 1979. Вып. 19. С. 28-31.

237. Резниченко И. М. Оценка доказательств в советском гражданском процессе: автореф дис. … канд. юрид. наук. Москва, 1968. 21 с.

238. Резолюція. Круглий стіл на тему «Розвиток альтернативних методів вирішення спорів – третейський аспект» (м. Київ, 12 черв. 2015 р.). URL: https://www.ideabank.ua/uk/about/news/579-2015-06-16-kruhlyy-stil-na-temu-rozvytok-alternatyvnykh-metodiv-vy/.

239. Рекун В. А. Третейські суди в Україні: організаційно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2010. 213 арк.

240. Рекун В. А. Історичні передумови виникнення третейського судочинства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права:* зб. наук. пр. / Одеська нац. юрид. акад. Одеса: Юрид. л-ра, 2007. Вип. 35. С. 238-244.

241. Рекун В. А. Третейські суди в Україні: організаційно-правові аспекти: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2010. 20 с.

242. Рекун В. А. Третейські суди у Великому князівстві Литовському. *Право XXI століття: становлення та перспективи розвитку:* зб. наук. праць / Одес. нац. юрид. акад. та ін. Миколаїв, 2006. С. 421-422.

243. Рожнова В. В. Оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності*: зб. матер. конф. (м. Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ: ННІ № 2 НАВС, 2016. С. 255-258.

244. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. Москва: Норма, 2008. 688 с.

245. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. Москва: Норма, 2005. 656 с.

246. Садченко О. О. Судова експертиза як форма використання спеціальних знань та її роль у встановленні обставин кримінального провадження: лекція / Міністерство внутрішніх справ України. Національна академія внутрішніх справ. ННІ підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів. Кафедра

криміналістичних експертиз. Київ, 2013. 26 с.

247. Салтевський М. В. Криміналістика: підруч. У 2 ч. Харків: Консум, 2001. Ч. 1. 416 с.

248. Самойлов Г. А. Основы криминалистического учения о навыках: учеб. пособ.; под ред. Р. С. Белкин. Москва: НИиРИО ВШ МВД СССР, 1968. 119 с.

249. Самохвалов В. П., Вангородська Н. А. Модернізація джерел права третейського судочинства та їх місце в правовій системі України. *Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права*. Київ, 2007. Число II. С. 123-143.

250. Сборник ЮНСИТРАЛ по прецедентному праву, касающемуся Конвенции Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров (издание 2012 – ноябрь 2013), UNCITRAL secretariat, Vienna International Centre, P.O. Box 500, 1400 Vienna, Austria, 759 с.

251. Селиванов А. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України*. 2002. № 8. С. 32-34.

252. Селиванов А. О. Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного та обґрунтованого судового рішення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2002. Вип. 2. С. 167-170.

253. Селиванов А. О. Судова правова експертиза – шлях до істини в правосудді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 4. С. 13-20.

254. Селиванов Н. О необходимости усиления правовых гарантий соблюдения принципов судебной экспертизы. *Социалистическая законность*. Москва: Известия, 1986. № 3. С. 56-58.

255. Селина Е. В. Применение специальных познаний в уголовной процессе. Москва: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002. 144 с.

256. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 205 с.

257. Сердюк Н. Становлення третейського суду як інституту соціальної держави в Україні: історико-правове дослідження (X – XVIII ст.). Київ: Коло, 2016.

159 с.

258. Сімакова-Єфремян Е. Б. Використання спеціальних знань – основа експертного забезпечення правосуддя в Україні. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24-25 трав. 2005 р.). Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2005. С. 636-638.

259. Словник української мови / ред кол. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: «Наукова думка», 1972. Т. 3. 744 с.

260. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний. (К вопросу об основаниях назначения экспертизы). *Криминалистика и судебная экспертиза*: республ. межвед. сборн. науч. и науч.-метод. работ. Киев: РИО МВД УССР, 1969. Вып. 6. С. 199-205.

261. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений: автореф дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1968. 96 с.

262. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1968. 512 с.

263. Сорокотягин И. Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1992. 419 с.

264. Сорокотягин И. Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1982. 30 с.

265. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений. Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского ун-та, 1984. 119 с.

266. Спесивов В. В. Оценка доказательств в гражданском и арбитражном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2011. 285 с.

267. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монограф. Київ, 2005. 272 с.

268. Створення та діяльність третейських судів в Україні: практ. посіб. / Е. Ю. Пікалов та ін.; заг. ред. Е. Ю. Пікалов. Київ: Четверта хвиля, 2002. 186 с.

269. Справочная книга криминалиста / Викторова Е. Н., Викторова Л. Н., Винорадов И. Г. и др.; отв. ред. Н. А. Селиванов. Москва: Изд-во НОРМА (Изд-кая группа НОРМА–ИНФРА*М). 2000. 727 с.

270. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса. Москва: Наука, 1968. Т. 1. 470 с.

271. Суд міста Антверпен, Бельгія, 24.04.2006. URL: http://cisgw3.law.pace.edu/cases/060424b1.htm.

272. Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка) / И. П. Кононенко, Г. М. Надгорный, М. Я. Сегай и др. Київ: РИО МВД УССР, 1981. 412 с.

273. Судова експертиза в кримінальному процесі: навч.-практ. посіб. / О. О. Садченко, Н. Д. Кулінич, С. М. Соловей, О. В. Шевченко / ННІ підготовки фахівців для експертних підрозділів; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2013. 256 с.

274. Сухонос В. Історія виникнення третейських судів. *Підприємництво, господарство і право:* науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2011. № 2. С. 120-122.

275. Танасієнко В. М. Перспективи реформування третейських судів у контексті судової реформи. *Приватне право і підприємництво*. Зб. наук. праць. 2020. Вип. 20. С. 78–81.

276. Теванмен М. Роль типовых законов юнситрал в международном торговом арбитраже. *Вектор науки ТГУ. Серия «Экономика и управление»*. 2010. № 3 (3). С. 33-38.

277. Теньков С. О. Проблемні питання створення і діяльності «внутрішніх» третейських судів в Україні. *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 3. С. 150-154.

278. Третейські суди в Україні / упоряд. Ю. А. Михальський; Всеукраїнська

громадська організація «Спілка Третейських суддів України». Київ, 2004. 172 с.

279. Третейські суди в Україні: монографія / Ю. А. Михальський та ін.; за ред. В. П. Самохвалова, А. Ф. Ткачука. Київ: ІКЦ Леста, 2007. Кн. 1. 2007. 184 с.

280. Треушников М. К. Судебные доказательства. Москва: Городец, 2005. 288 с.

281. Треушников М. К. Судебные доказательства: монография. Москва: Юридическое бюро «ГОРОДЕЦЬ», 1997. 320 с.

282. Трубников П. Я. Вопросы гражданского процесса в практике Верховного Суда СРСР. Москва: Юрид. лит., 1979. 240 с.

283. Удовенко Ж. В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2004. 205 с.

284. Узагальнення Верховного Суду України «Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди»» від 11.02.2009. Підготовлене Л. І. Охрімчук, О. Є. Бурлай. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n_005700-09.

285. Указатель литературы по судебной экспертизе за 2009-2010 гг. / сост. Н. В. Фетисенкова. Москва: РФЦСЭ, 2011. 303 с.

286. Утевский Ю. Б. Библиографический указатель советской юридической литературы по вопросам борьбы с преступностью 1917-1942 гг. ; под ред. С. В. Бородин. Москва: Высш. шк. МООП СССР, 1968. Часть первая. 185 с.

287. Утевский Ю. Б. Библиографический указатель советской юридической литературы по вопросам борьбы с преступностью 1943-1966 гг. / под ред. С. В. Бородин. Москва: Высш. шк. МООП СССР, 1969. Часть вторая. 182 с.

288. Федеральний окружний суд США, Південний округ Штату Огайо, США, 26.05.2009. URL: http://cisgw3.law.pace.edu/cases/090326u1.htm.

289. Федеральний окружний суд США, штат Колорадо, США, 06.07.2010. URL: http://cisgw3.law.pace.edu/cases/100706u1.html.

290. Федеральный окружний суд США, Південний округ штату Нью-Йорк, США, 08.08.2000.

291. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. Москва: Политиздат, 1972. 496 с.

292. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. Москва: Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.

293. Фурса С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: КНТ, 2005. 255 с.

294. Центральний державний історичний архів України у Харкові. ф. 232, од. зб. 2, арк. 81-82.

295. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

296. Цимбал М. Експертне забезпечення правосуддя в Україні – важливий аспект розвитку правової держави. *Право України*. 2001. № 6. С. 93-96.

297. Циркаль В. В. Участь спеціалістів при проведенні слідчих дій: навчально-практичний посібник. Київ: ПП «Кантрі Лайф», 2003. 184 с.

298. Чернець М. Г. Криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. Вип. 24. С. 21-25.

299. Чечина Н. А., Чечот Д. М. Гражданская процессуальная форма, процессуальные нормы и производства. *Юридическая процессуальная форма теории и права*. Москва, 1976. С. 173.

300. Чечот Д. М. Иск и исковые формы защиты права. *Правоведение*. 1969. № 4. С. 72-78.

301. Чучукало О. Процесуальне та криміналістичне забезпечення доказування у кримінальному судочинстві: актуальні проблеми. *Право України*. 2002. № 10. С. 53-55.

302. Шарай Л. Г. Криміналістичне забезпечення розслідування на сучасному етапі. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. Спец. вип.: У 2 ч. Ч. 1: Виявлення, фіксація та використання доказів у процесі досудового слідства. 2005. С. 164-168.

303. Шварц М. З. Постатейный научно-практический комментарий к Федеральному закону «О третейских судах в Российской Федерации».

Третейський суд. 2003. № 3.

304. Шевченко Д. В. Історико-правові аспекти вирішення трудових спорів (конфліктів) у Радянському Союзі в період 20-30-х років XX ст. (РКК, мирові камери, єднальні (третейські) суди). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2008. Вип. 40. С. 312-317.

305. Шелковникова В. В. Третейские суды в дореволюционной России: Право и юриспруденция. *VII Межвузовская конференция студентов и молодых ученых г. Волгограда и Волгоградской области: Право и юриспруденция* (Волгоград, 12 – 15 ноября 2002 г.): тезисы докладов. Волгоград: изд-во ВолГУ, 2003. Вып. 2. С. 181-182.

306. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російській і російсько-український). Харків: Право, 2001. 553 с.

307. Шепітько В. Ю. Роль судової експертизи у сучасній моделі кримінального судочинства. *Теорія і практика судової експертизи*: матер. круглого столу. Київ: ННІ № 2 НАВС, 2016. С. 358-301.

308. Шепітько В. Ю. Криміналістичне забезпечення діяльності органів досудового слідства у боротьбі зі злочинністю в Україні: [підрозд. 13.5]. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: У 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. 2008. С. 829-836.

309. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы. Некоторые вопросы теории судебной экспертизы: тезисы научных сообщений (на 7-м теоретическом семинаре – криминалистических чтениях) (Москва, 26 июня 1975 г.). Москва: НИИСЭ, 1975. С. 3.

310. Шляхов А. Р. Процессуальные и организационные основы криминалистической экспертизы: методическое пособие. Москва, 1972. 121 с.

311. Шмитгофф К. М. Экспорт: право и практика международной торговли. Москва: Юрид. лит. 1993. 512 с.

312. Штейнгауз М. С. Библиографический указатель литературы по советской криминалистике и судебной экспертизе за 1961-1968 гг. ; под ред. Н. А. Новоселова. Минск: НИИСЭ, 1970. Кн. 1. 211 с.

313. Штейнгауз М. С. Библиографический указатель литературы по советской криминалистике и судебной экспертизе за 1961-1968 гг.; под ред. Н. А. Новоселова. Минск: НИИСЭ, 1971. Кн. 2. 296 с.

314. Штромас А. Ю. Деятельность сведущих лиц в советском уголовном процессе. (Уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Москва, 1964. 16 с.

315. Шуматов Ю. Т. Использование специальных познаний на предварительном следствии: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1996. 179 с.

316. Щеглов В. Н. Соотношение советского гражданського правоотношения с другими правовыми отношениями. *Труды Томского университета*. Томск, 1963. Т. 162. С. 83.

317. Щербакова Г. В. Криміналістичне забезпечення кримінального судочинства. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одес. шк. права (м. Одеса, 30 лист. 2012 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Фенікс, 2012. Т. 2. С. 409-411.

318. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: учеб.-теор. пособие. Харьков: Эспада, 2005. 536 с.

319. Щербаковский М. Г. Сущность специальных знаний как критерий разграничения компетенции следователя, специалиста и експерта. *Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики*: материалы науч.-практ. конференции. Симферополь: ДиАйПи, 2006. С. 72-77.

320. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков: Ун-т внутр. дел. 1999. 78 с.

321. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Харків: Фактор, 2011. 400 с.

322. Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. Москва: Юрид. лит., 1967. 152 с.

323. Эйсман А. А. Критерии и формы использования специальных познаний при криминалистическом исследовании в целях получения судебных доказательств. *Вопросы криминалистики*. Москва: Госюриздат, 1962. Вып. 6-7. С. 33-45.

324. Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы. *Вестник криминалистики*. Москва: Спарк, 2001. Вып. 2. С. 22-28.

325. Эксперт. Руководство для экспертов органов внутренних дел / под ред. Т. В. Аверьяновой, В. Ф. Статкуса. Москва: КноРус, Право и закон, 2003. 592 с.

326. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. Москва: Юрист, 1999. 552 с.

327. Юдельсон К. С. Исковое производство в составе гражданской юрисдикции. *Вопросы теории и практики гражданского процесса*: меж вуз. научный сборник. Саратов, 1976. Вып. 1. С. 16.

328. Юлдашев С. О. Правове регулювання третейського розгляду господарських спорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04; Міжрегіональна академія управління персоналом, Інститут права ім. Володимира Великого. Київ, 2005. 198 арк.

329. Юлдашев С. О. Правове регулювання третейського розгляду господарських спорів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 18 с.

330. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Заграва. 1949. 210 с.

331. Якушев М. С. О понятии правового института. *Правоведение*. 1970. № 6. С. 61-67.

332. Ясинок М. М. Висновок експерта як доказ у справах щодо обсягу правосуб'єктності фізичних осіб. *Право України*. 2010. № 3. С. 146-152.

333. Alan Redfern et al, Law and Practice of International Commercial Arbitration (4 th ed, 2004) [6]-[69].

334. Arbitration News Newsletter of the International Bar Association Legal Practice Division. Vol 18. № 1. February 2013 A conference presented by the IBA Arbitration Committee and supported by the IBA Latin American Regional Forum and the Bogota Chamber of Comm, P. 1-141, p. 55. URL: http://www.dittmar.fi/sites/default/files/publications/IBA_Arbitration_News_February_2013_.pdf.

335. Arbitration Rules of the Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce adopted by the Stockholm Chamber of Commerce and in force of 1 january 2017. URL: http://www.sccinstitute.com/media/169838/arbitration_rules_eng_17_web.pdf.

336. Bank Mellat v Helliniki Techniki SA [1984] QB 291, 301 (Kerr L. J.).

337. Bickley J. The Engineer and Litigation. *International Construction Law Review.* 1991, 398 at 401.

338. Blackaby N., Partasides C., Redfern A. et Hunter M.: Redfern and Hunter on International Arbitration OUP 2009. P. 410.

339. Black's Law Dictionary: Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern. By Henry Campbell Black, M.A. / St. West Publishing Company, 1979. P. 1511.

340. Brawn D. Oral Evidence and Experts in Arbitration. B: Dossier of the ICC Institution of World Bussiness Law Arbitration and Oral Evidence, Paris 2005. P. 77.

341. Bryi Boyce, ed., Real Estate Appraisal Terminology. Cambridge, mass.: Ballinger Publishing Co, 1975. P. 107.

342. Chartered Institute of Arbitra. Protocol for the Use of Party – Appointed Expert Witnesses in International Arbitratio. ors, September 2007. P. 9.

343. Daubert v. Merrell Dow Pharms, Inc., 509 U.S. 579, 589 (1993).

344. David Godden, Douglas Walton. Argument from Expert Opinion as Legal Evidence: Critical Questions and Admissibility Criteria of Expert Testimony in the American Legal System. *Ratio Juris*. 2006. 19 (3). P. 261-286.

345. Douglas Walton. Methods of Argumentation. *University of Windsor*. Canada, 2013. University of Windsor, Canada. 2013. P. 712.

346. Fedchyshyn A. A. Forensic research and expertise in the proceedings, arbitration and international arbitration. *Scientific journal innovative solutions in modern science*. 2016. № 9. P. 15-28.

347. Fenton R. A. Civil matter for a common expert: how should parties and tribunals use experts in international commercial arbitration? Pepperdine Dispute Rresolution Law Journal. 2006. Vol. 6. issue 2. art. 4. P. 279-293. URL: http://digitalcommons.

348. Franz T. Schwarz and Christian W. Konrad The New Vienna Rules: Commentary on International Arbitration in Austria. *Arbitration International*, Vol. 23. № 4, LCIA, 2007. P. 601-644.

349. Godden I. Argument from expert opinion as legal evidence: CriUnl admissibility criteria of expert testimony in the American legal system / and Douglas Walton. *Ratio Juris*. 2006. Vol. 19 (3). P. 262.

350. Guidelines for Arbitrators Conducting Complex Arbitrations. CPR. International Institute for Conflict Prevention & Resolution. P. 12.

351. Hunte Martin R. «Techniques for Eliciting Expert Testimony: Expert Conferencing and New Methods» in International Arbitration 2006: Back to Basics?, ICCA Congress Series no. 13 (2006). P. 820 et seq.

352. HKIAC Domestic arbitration rules adopted to take effect from 2 April 2012 by Hong Kong International Arbitration Centre. URL: http://www.hkiac.org/arbitration/rules-practice-notes/domestic-arbitration-rules.

353. IBA Rules on the Taking of Evidence in International Commercial Arbitration (Adopted by a resolution of the IBA Council 1 June 1999). International Bar Association. URL: https://www.camera-arbitrale.it/Documenti/iba_rules_taking_evidence
_1999.pdf.

354. IBA Rules on the Taking of Evidence in International Commercial Arbitration (1999) International Bar Association. URL: http://www.ibanet.org/images/downloads/IBA%20rules%20on%20the%20taking%20of%20Evidence.pdf (at 13 April 2008 («IBA Rules»)).

355. IBA Правила v. Празькі правила в галузі міжнародного арбітражу. URL: https://www.international-arbitration-attorney.com/uk/the-iba-rules-v-the-prague-rules-in-international-arbitration/.

356. Int l Inst, for the Unification of Private Law, UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts art. 7.4.3 (2010) («Harm must be a direct consequence of non-performance as well as certain») [hereinafter UNIDROIT PICC]. See generally Herpried Woss. Adriana San Roman Rivera. Pablo T. Spiller&Santiago Dellehane: Damages in International Arbitration Under Complex Long – Term Contracts 78-1S4 (Loukas Mistelis ed. 2014).

357. IRL Arbitration Act 2010. URL: http:/www.irishstatutebook.ie/2010/ en act pub 0001/index htm.

358. J. Gregory Sidak & David J. Teece. Dyncanic Competition in ArSitrust Law, 5 J. Competition L. &Econ. 581 (2009).

359. J. Gregory Sidak. Economists as arbitrators. *Emory international law review.* 2013. Vol. 30. P. 2105-2123. URL: https://www.criterioneconomics.com/docs/economists-as-arbitrators.pdf.

360. J. Gregory Sidak, Hal J. Singer. Uberregulation Without Economics: The World Trade Organization's Decision in the U.S.-Mexico Arbitration on Telecommunications Services. *Federal communications law journal*. Vol. 57. December 2004. № 1. P. 2-48. URL: https://www.criterioneconomics.com/docs/uberregulation_without_economics1.pdf.

361. J. Gregory Sidak. Mandating Final-Offer Arbitration of FRAND Royalties for Standard-Essential Patents. Stanford technology law review. Vol. 18:1. Fall 2014. P. 1-38. URL: https://www.criterioneconomics.com/docs/lemley-shapiro-baseball-arbitration-frand-royalties-seps.pdf.

362. J. Gregory Sidak. The Meaning of FRAND, part I: Royalties. Journal of Competition Law & Economics. Vol. 9 (4). 2013. P. 931-1055. URL: https://www.criterioneconomics.com/docs/sidak-the-meaning-of-frand-part-i-royalties-9-j.-competition-l.-econ.-931-2013.pdf.

363. Joseph E. S Tiglitz. Economics. 1993. P. 324-325.

364. Landolt Phillip. Arbitrators' Initiatives to Obtain Factual and Legal Evidence. *Arbitration International.* Volume 28. Issue 2. P. 173.

365. Lasok K. P. E. The European Court of Justice: Practice and Procedure. Butterworths; 2nd edition 1994. P. 739.

366. Learned Hand. Historical and Practical Considerations regarding Expert Testimony. *Harvard Law Review*. 1901. Vol. 15, № 1 (May), 1901, P. 40-58.

367. Lebre de freitas the law of Evidence in the European UnionLebre de Freitas J. M. : The Law of Evidence in the European Union. KLI 2004. P. 5.

368. Mark Kantor. Valuation tor Arbitration: Compensation Standards, Valuation Methods and Expert Evidence 239 (200 S).

369. Matray L. Les Traits Caracteristiques de Fadministration de la preuve dans Certaines Procedures de Type Romaniste. *Taking Evidence in International Arbitral Proceedings, the Dossiers of the Institute*, Paris (ICC) 1990, 113, P. 126-139.

370. Nederlands Register Gerechtelijk Deskundigen. URL: https://www.nrgd.nl/.

371. Oehmke T. H. Commercial Arbitration. 2006. Vol. 2, № 6. P. 95.

372. Pierre Tercier and Tetiana Bersheda. Document Production in Arbitration: A Civil Law Viewpoint Special Series. № 35. JurisNet, LLC. 2011. P. 77-102, p. 77. URL: http://www.bersheda.com/english/pdfs_publications/publication 010_12_Chapter_7.pdf.

373. Poudret: Expertise et droit d'etre cntcndu dam l'arbitrage international in Etudes de droit international en l'honneur de Pierre Lalive. Geneva 1993. 607, at 613 et seq.

374. Protocol on Expert Teaming: A New Approach to Expert Evidence, Arbitration Advocacy in Changing Times, ICCA Congress Series. № 15 at 135 (Kluwer 2011) (with N. Schmidt-Ahrendts).

375. R. H. Coase. Business Organizes, ion and the AccourśarS (1938), reprined in L.S.E. ESSAYS ON COST 100 (J.M Buchanan & G.F. Tttrlby eds. 1981).

376. Rittner, Fritz Der Satz «Jura novit curia» und der EuGH, München: Beck. Vol. 18.2007, 24. P. 745.

377. Robert H. Bork & J. Gregory Sidak. The Misuse cf Profit Margins to Infer Market Power, 9 J. Competition L. &Econ. 511, 514 (2013) (internal citations omitted).

378. S. D. Myers, Inc v Government of Canada, Procedural Order № 19.

379. Sachs K. Protocol on Expert Teaming: A New Approach to Expert Evidence / Klaus Sachs* with the assistance of Dr. Nils Schmidt-Ahrendts. *Arbitration Advokaty in Changing Times. ICCA/ Congress Series. Kluwer*, 2011. № 15. P. 13, p. 4. URL: https://www.lawlibrary.ie/rss/CPDArbitration09072011/15SachsProtocolOnExperts.pdf.

380. Schneider A. I. E.: Technical experts in international arbitration, introductory comment to the materiał from arbitration practice. ASA Bui. 1993. P. 446-465.

381. Schwarz T., Christian W. Konrad The New Vienna Rules: Commentary on International Arbitration in A. *ARBITRATION INTERNATIONAL*. LCIA. 2007. Vol. 23. № 4. P. 601-644.

382. Frances P. Kao et al… Mo the Hot Tub... A Practical Guide to Ahemctrve Expert Witness Procedures in Inemotional ArbitrcSion. 44 Int'l LAW. 1035.1037 (2010).

383. IBA Rules: supra note 22, art. 6 (1): ICC Administration Rules. supra note 24. art. 6; ICC Report, supra note 44. at 13. § 6S; L CIA Rules, supra note 22. art 21(1): UNCITRAL Rules, supra note 39. art. 29 (1); Instructions to Court-Appointed Damages Expert at 1. Brandeis Univ. v. East Side Ovens Inc. № l:12-cv-0150S (N.D. 111. Apr. 13.2012).

384. ICC Proposal Rules, supra note 24. art 1(2Xc) (stating that the Request for Proposal of an expert must include a detailed description of the work to be carried out by the expert including whether an expert report or site visits will be required); LCLA.Rules, supra note 22. art. 21 (1).

385. The Relevance of the Interests of Third Parties in Arbitration: Taking a Closer Look at the Elephant in the Room Dr. Stavros Brekoulakis Rekoulakis. Doc 7/1/2009 113. P. 1165-1188.

386. Plender R. Collected Courses: book 267. Academie de Droit Snternational de la Haye, Nijhoff 1997. P. 158.

387. Trittmann R., Kasolowsky B. Taking evidence in arbitration proceedings

between common law and civil law traditions – the development of a European hybrid standard for ARBITRATION proceedings. *UNSW Law Journal*. 2008. Vol. 31 (1) P. 330-340. URL: http://www.austlii.edu.au/au/journals/UNSWLawJl/2008/18.pdf.

388. Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. URL: http://wetten.overheid.nl/BWBR0001827/2017-03-10 (Geldend van 10-03-2017 t/m heden).

389. William W. PARK. Arbitrators and Accuracy. *Journal of International Dispute Settlement*. Vol. 1, № 1 (2010), P. 25-53. URL: http://www.arbitration-icca.org/media/0/12771033387160/ww_park_accuracy_a nd_arbitration.pdf.

390. Wossetal. supra note 5. at 230.r 5.156 (quoting Richard A Posner. The Lcm: and Economics cf ths Economic Expert Witness, 13 J. ECON. Persp… Spring 1999. at 91).

391. Zivilprozessordnung (ZPO)) § 403, §§ 404, 404 a. See, eg, IBA Rules, above n 6, art 9(4).

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Федчишин А. А. Концептуальні основи експертного забезпечення в третейському судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 259–262.

2. Федчишин А. А. Експертне забезпечення альтернативної третейської юрисдикції: правові основи функціонування в Україні та в міжнародній арбітражній практиці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 223–227.

3. Федчишин А. А. Правове неврегулювання оцінки експертизи серед доказів у третейському розгляді. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 145–149.

4. Федчишин А. А. Генезис законодавства про третейські суди і міжнародний комерційний арбітраж. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 390–397.

5. Fedchyshyn A. Competence of experts of the arbitration court and international commercial arbitration and their right to resolve legal issues. *European Reforms Bulletin*. 2020. № 4. P. 12–18.

6. Fedchyshyn A. Forensic research and expertise in the proceedings, arbitration and international arbitration. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9 (9). P. 15–29.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Федчишин А. А., Янчук О. Ю. Типові експертизи, які призначаються в господарському процесі. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю створення Харків. наук.-дослідн. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листопада 2013 р.). Харків : «Право», 2013. С. 56–57.

8. Федчишин А. А. Рецензирование заключений судебной экспертизы как средство обеспечения эффективности правосудия Украины. *Аубакировские чтения*: материалы Международ. науч.-практ. конф. (19 февраля 2015 р.). Алматы, 2015. С. 480–487.

9. Федчишин А. А. Особливості призначення експертизи в третейському суді. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали круглого столу (23 квітня 2015 р.). Київ : ННІ підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів НАВС, 2015. С. 353–355.

10. Федчишин А. А. Окремі аспекти ефективного експертного дослідження у третейському процесі. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 вересня 2016 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2016. С. 85–87.

11. Федчишин А. А. Окремі питання експертного забезпечення кримінального провадження. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування*: матеріали конф. (20 квітня 2017 р.). Київ: НАВС, 2017. С. 388–392.

12. Федчишин А. А. Експертне забезпечення третейської інституції як альтернативного способу розгляду спорів. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 р.). Київ-Маріуполь, 2018. С. 368–370.

13. Федчишин А. А. До питання оцінки висновків експертів третейським судом. *Теорія та практика судово-експертної діяльності*: матеріали круглого столу, присвяченого пам’яті З. С. Меленевської (м. Київ, 28 лютого 2018 р.). Київ : НАВС, 2018. С. 168–170.

14. Федчишин А. А. До питання визначення поняття «експертне забезпечення». *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17 травня 2018 р.). Вип. 3. 2018. URL : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2336.

15. Федчишин А. А. Актуальні питання експертизи як джерела доказу в діяльності третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу. *Тридцять дев'яті економіко-правові дискусії*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (26 липня 2019 р.). Львів, 2019. С. 69–75.

16. Федчишин А. А. Окремі питання експертного забезпечення третейських судів та міжнародного комерційного арбітражу. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали ІІ-гої Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ: Вид-во Ліра-К, 2020. С. 612–618.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені у вигляді доповідей на науково-практичних конференціях і круглих столах: Актуальні питання судової експертизи та криміналістики (м. Харків, 7-8 листопада 2013 р., особиста участь); Аубакіровські читання (Казахстан, м. Алмати, 19 лютого 2015 р., заочна участь); Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку (м. Київ, 23 квітня 2015 р., особиста участь); Стан та перспективи розвитку юридичної науки (м. Дніпро, 2-3 вересня 2016 р., особиста участь); Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування (м. Київ, 20 квітня 2017 р., особиста участь); Теорія і практика судової експертизи і криміналістики (м. Київ, 27 лютого 2018 р., особиста участь); Теорія та практика судово-експертної діяльності (м. Київ, 28 лютого 2018 р., особиста участь); Актуальні дослідження правової та історичної науки (17 травня 2018 р., заочна участь); Тридцять дев'яті економіко-правові дискусії (м. Львів, 26 липня 2019 р., особиста участь); Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу (м. Київ, 19 листопада 2020 р., заочна участь).

ДОДАТОК Б
ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ ЗАРЕЄСТРОВАНИХ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ ЗА ТИПАМИ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ (СТАНОМ НА 2018 РІК)

Таблиця Б.1 – Загальна кількість зареєстрованих третейських судів за типами організацій в Україні*

Тип організації	Кіль-кість	Частка
При всеукраїнських громадських організаціях	73	12,54%
При всеукраїнських організаціях роботодавців	1	0,17%
При фондових і товарних біржах, саморегулівних організаціях професійних учасників ринку цінних паперів	108	18,56%
При торгово-промислових палатах	26	4,47%
При всеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, Центральній спілці споживчих товариств України	1	0,17%
При об'єднаннях, асоціаціях суб'єктів підприємницької діяльності-юридичних осіб, у тому числі банків	287	49,31%
Неможливо встановити	86	14,78%
Всього	**582**	**100,00%**

***** Далі у додатках використані статистичні відомості з таких джерел:

1) Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи / Т. П. Шепель, С. М. Чагін, М. М. Колотило та ін. Київ, 2018. 52 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/New_Justice_Analytical_Report_ Arbitration_Courts_in_Ukraine_UKR.pdf;

2) Електронна сторінка Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. URL: https://icac.org.ua/statystyka-ta-praktyka/statystyka/;

3) Електронна сторінка Третейської палати України. URL: http://tpu.kiev.ua/category/public;

4) Електронна сторінка Єдиного державного реєстру судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/.

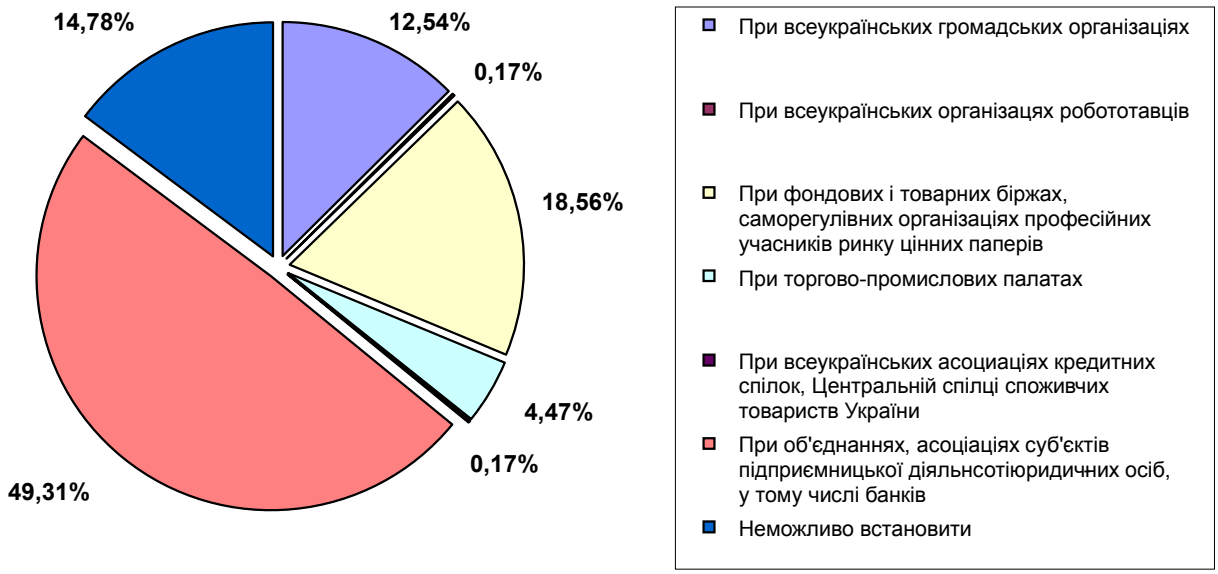

Рисунок Б.1 – Графічна інтерпретація розподілу кількості зареєстрованих третейських судів за типами організацій в Україні (станом на 2018 рік).

ДОДАТОК В
КІЛЬКІСТЬ СПРАВ, ПРИЙНЯТИХ ДО РОЗГЛЯДУ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 2012-2018 РОКІВ

Таблиця В.1 – Кількість справ прийнятих до розгляду ІСАС протягом 2012-2018 років

Роки	**Кількість**	**Приріст/зменшення до 2000 р., %**	**Приріст/зменшення до попереднього року, %**
2000	522		
2001	501	-4,02%	-4,02%
2002	518	-0,77%	3,39%
2003	387	-25,86%	-25,29%
2004	263	-49,62%	-32,04%
2005	366	-29,89%	39,16%
2006	323	-38,12%	-11,75%
2007	319	-38,89%	-1,24%
2008	331	-36,59%	3,76%
2009	651	24,71%	96,68%
2010	379	-27,39%	-41,78%
2011	406	-22,22%	7,12%
2012	306	-41,38%	-24,63%
2013	428	-18,01%	39,87%
2014	696	33,33%	62,62%
2015	922	76,63%	32,47%
2016	553	5,94%	-40,02%
2017	331	-36,59%	-40,14%
2018	286	-45,21%	-13,60%

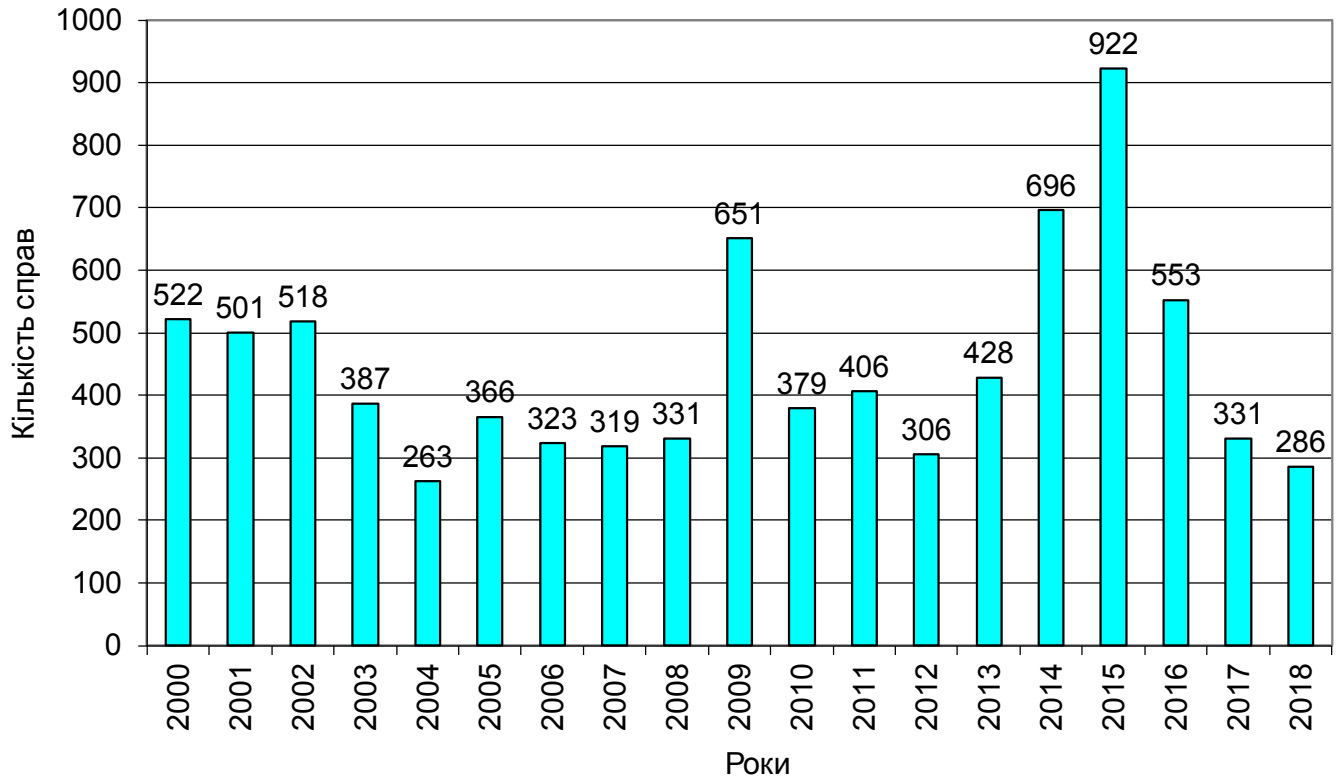

Рисунок В.1 – Графічна інтерпретація кількості справ,
прийнятих до розгляду ІСАС протягом 2012-2018 років

ДОДАТОК Г
КІЛЬКІСТЬ СПРАВ, РОЗГЛЯНУТИХ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 2010-2018 РОКІВ

Таблиця Г.1 – Кількість справ, розглянутих ІСА протягом 2010-2018 років

Роки	**Кількість**	**Приріст/зменшення до 2010 р., %**	**Приріст/зменшення до попереднього року, %**
2010	198		
2011	295	48,99%	48,99%
2012	472	138,38%	60,00%
2013	549	177,27%	16,31%
2014	356	79,80%	-35,15%
2015	297	50,00%	-16,57%
2016	299	51,01%	0,67%
2017	303	53,03%	1,34%
2018	446	125,25%	47,19%

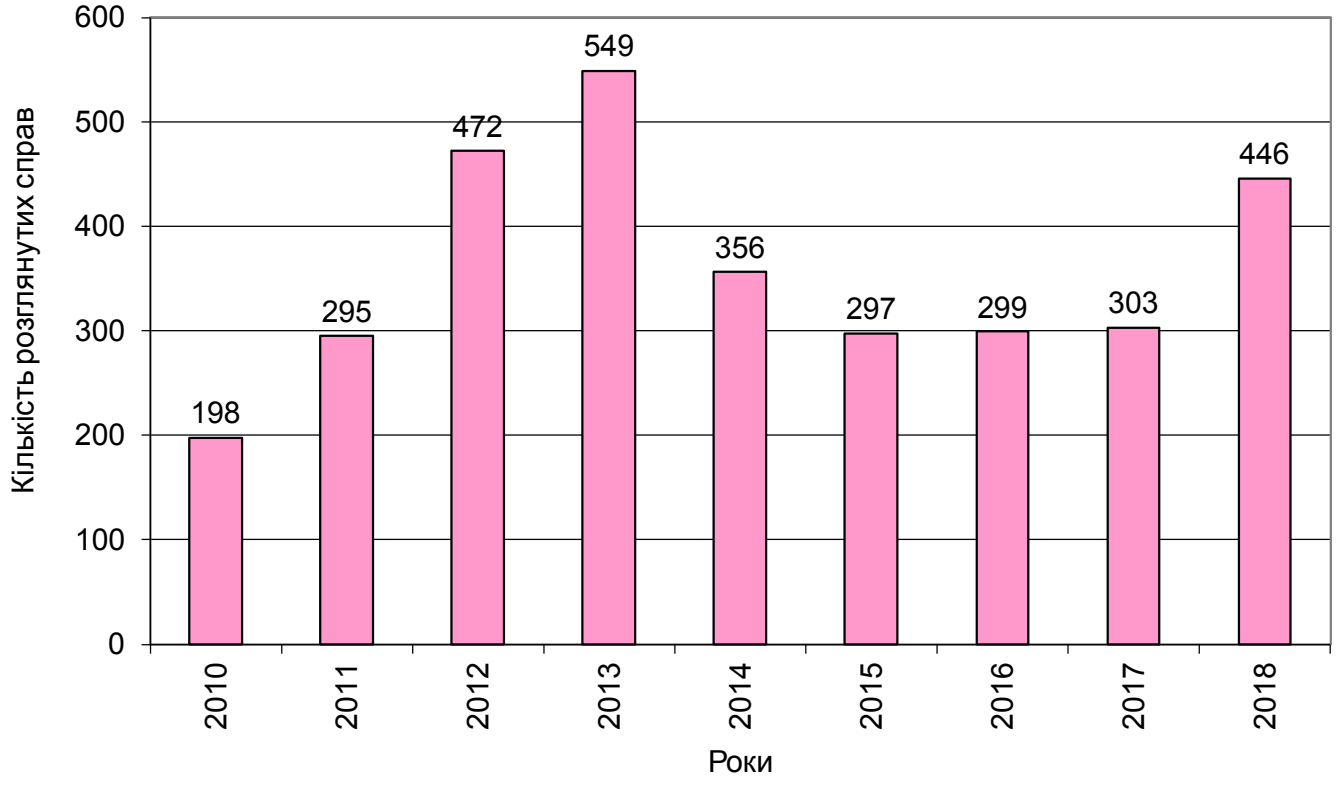

Рисунок Г.1 – Графічна інтерпретація кількості справ, розглянутих ІСАС протягом 2010-2018 років

ДОДАТОК Д
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ (ICAC) У 2018 РОЦІ

Таблиця Д.1 – Галузі, з яких найактивніше ухвалювалися рішення ICAC у 2018 році

Галузь	Кількість	Частка
Металургія	61	22,02%
АПК	38	13,72%
Машинобудування	32	11,55%
Харчова промисловість	48	17,33%
Деревообробна промисловість	17	6,14%
Хімічна промисловість	16	5,78%
Транспорт та перевезення	8	2,89%
Легка промисловість	13	4,69%
Видавництво та целюлозно-паперова промисловість	11	3,97%
Енергетика та природні ресурси	18	6,50%
Авіація	3	1,08%
Будівництво та інфраструктура	3	1,08%
Інше	9	3,25%
Всього	**277**	**100,00%**

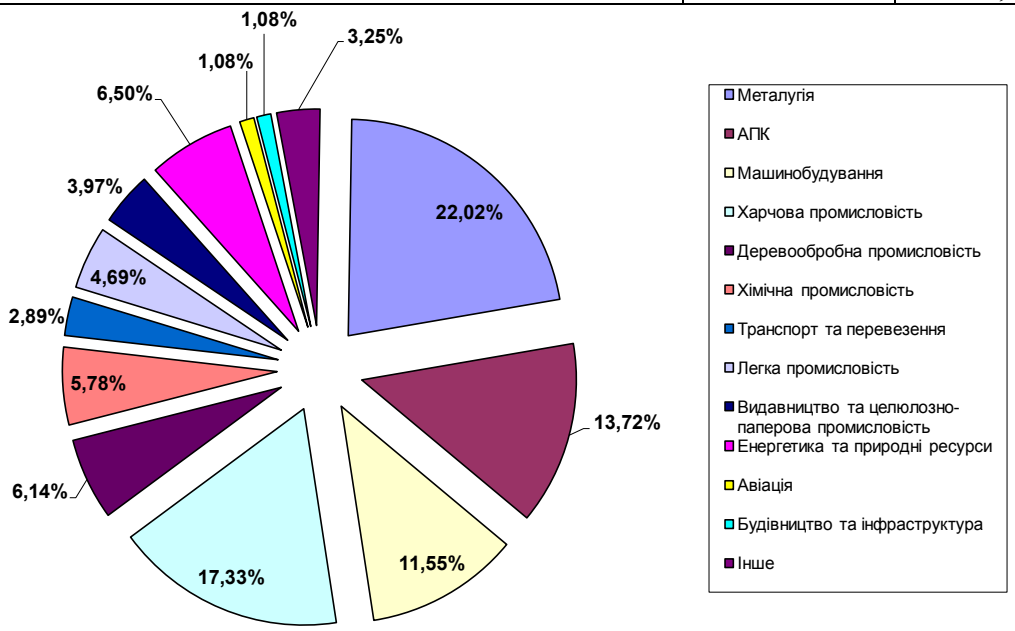

Рисунок Д.1 – Графічна інтерпретація галузей, з яких найактивніше ухвалювалися рішення ICAC у 2018 році

Таблиця Д.2 – Статистичні відомості про види оспорюваних договорів, що розглядалися у справах ІСАС у 2018 році

Види договорів	Кількість	Частка
Договори міжнародної купівлі продажу	211	73,78%
Договори поставки	46	16,08%
Договори надання послуг	14	4,90%
Договори перевезення	4	1,40%
Договори підряду	2	0,70%
Договори комісії	2	0,70%
Інше (договори поруки, позики тощо)	7	2,45%
Всього	**286**	**100,00%**

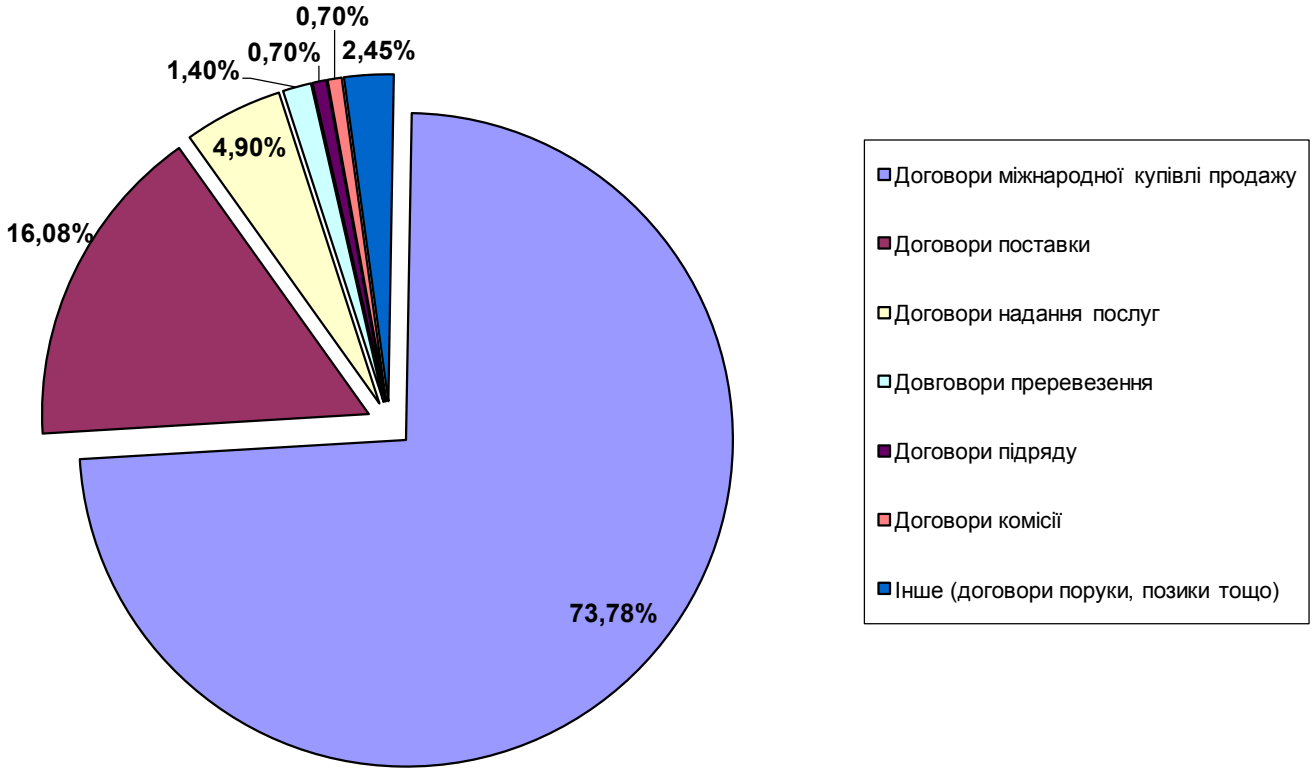

Рисунок Д.2 – Графічна інтерпретація статистичних відомостей про види оспорюваних договорів, що розглядалися у справах ІСАС у 2018 році

Таблиця Д.3 – Статистичні відомості про застосоване право у справах, що розглядалися ІСАС у 2018 році

Застосоване право у справах	Кількість	Частка
України	181	91,41%
РФ	9	4,55%
Конвенція ООН	5	2,53%
Великобританії	1	0,51%
Туреччини	1	0,51%
Швеції	1	0,51%
Всього	**198**	**100,00%**

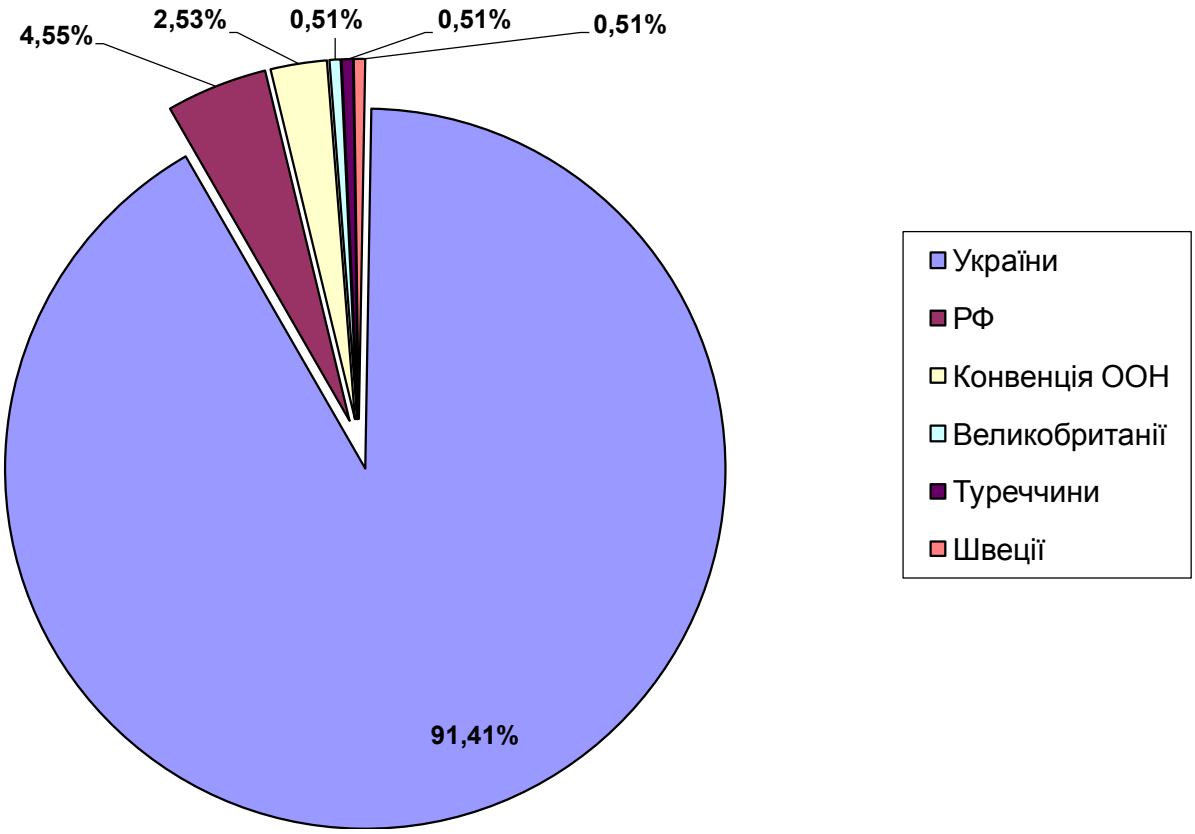

Рисунок Д.3 – Графічна інтерпретація статистичних відомостей про застосоване право у справах, що розглядалися ІСАС у 2018 році

ДОДАТОК Е

ОСПОРЮВАНІСТЬ РІШЕНЬ У СПРАВАХ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ У 2015-2018 РОКАХ

Таблиця Е.1 – Кількісні показники про оспорюваність рішень у справах, що розглядалися ІСАС у 2015-2018 роках

Показник	**Роки**			
	2015	**2016**	**2017**	**2018**
Кількість розглянутих справ	549	472	295	198
Кількість скасованих арбітражних рішень	0	1	0	0
Кількість заяв про скасування арбітражних рішень	21	16	17	7
Невідомо, продовжується судовий розгляд	1	1	7	4

ДОДАТОК Ж

СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО СКАСУВАННЯ РІШЕНЬ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 2013-2018 РОКІВ

Таблиця Ж.1 – Кількість справ у судах, що складають систему судоустрію, про скасування рішень третейських судів у різних регіонах України за період 2013-2018 років

Регіон	**Роки**					
	2013	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Київ	475	398	379	223	113	100
Чернігівська обл.	125	119	142	85	48	15
Харківська обл.	33	17	26	40	18	12
Дніпропетровська обл.	29	37	44	60	40	22
Вінницька обл.	27	25	13	7	14	8
Кіровоградська обл.	13	7	10	9	10	4
Одеська обл.	12	16	4	7	11	3
Полтавська обл.	11	8	5	11	11	5
Запорізька обл.	8	9	4	7	8	2
Львівська обл.	5	13	12	4	24	6
Інші 15 обл.	1	1	1	1	1	1
Всього	***739***	***650***	***640***	***454***	***298***	***178***

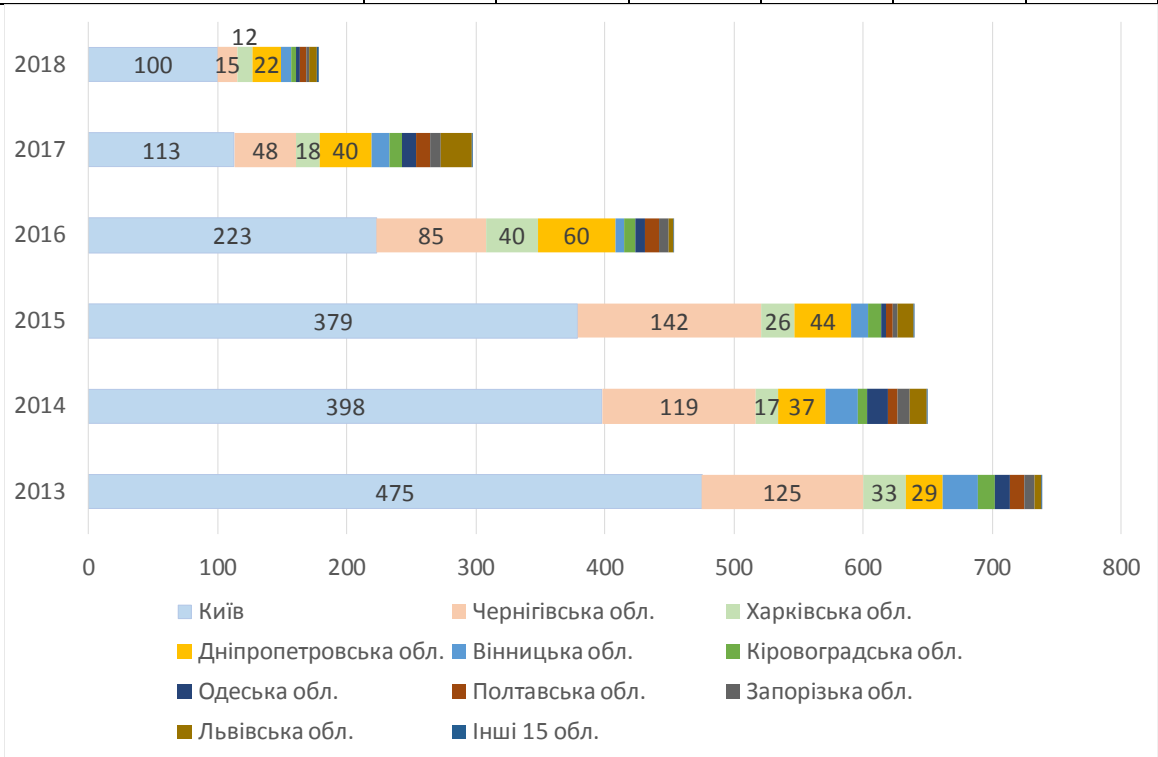

Рисунок Ж.1 – Графічна інтерпретація динаміки кількості справ у судах, що складають систему судоустрію, про скасування рішень третейських судів у різних регіонахУкраїни за період 2013-2018 років

ДОДАТОК И
СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ НЕ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ (ІЗ ЗЛОЧИННОЮ МЕТОЮ) ЗА ПЕРІОД 2011-2018 РОКІВ

Таблиця И.1 – Виявлені епізоди з вироків, що містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень, коли третейські суди використовувалися не за призначенням (із злочинною метою)

Рік	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Кількість	3	3	8	5	1	0	0	1

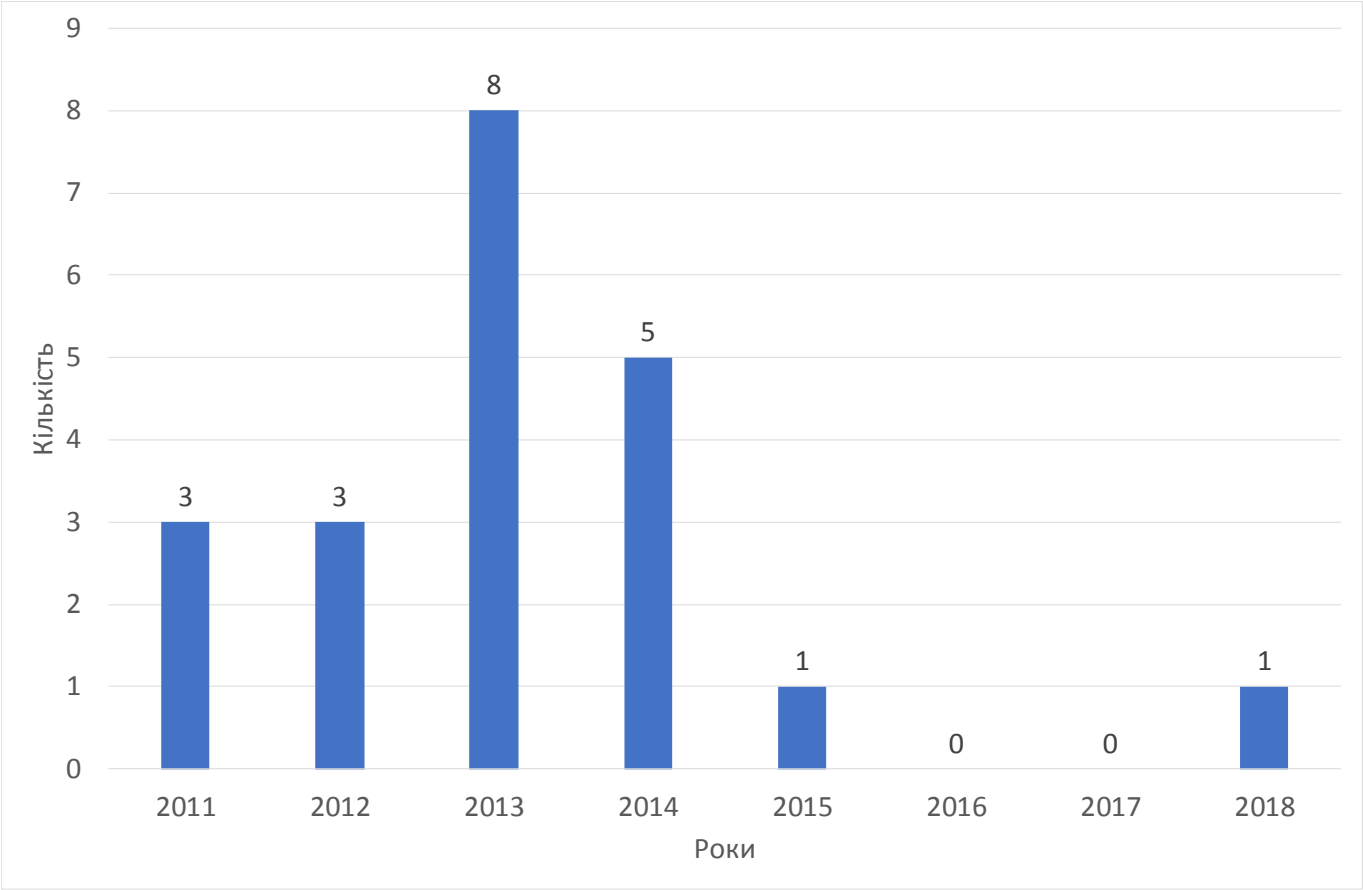

Рисунок И.1 – Графічна інтерпретація виявлених епізодів з вироків, що містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень, коли третейські суди використовувалися не за призначенням (із злочинною метою)

ДОДАТОК К
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ, ЩО РОЗГЛЯДАЛИСЯ МІЖНАРОДНИМ КОМЕРЦІЙНИМ АРБІТРАЖНИМ СУДОМ ПРИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ ПАЛАТІ УКРАЇНИ (ICAC) У 2019 РОЦІ

Рисунок К.1 – Графічна інтерпретація статистичних відомостей про види оспорюваних договорів, що розглядалися у справах ICAC у 2019 році

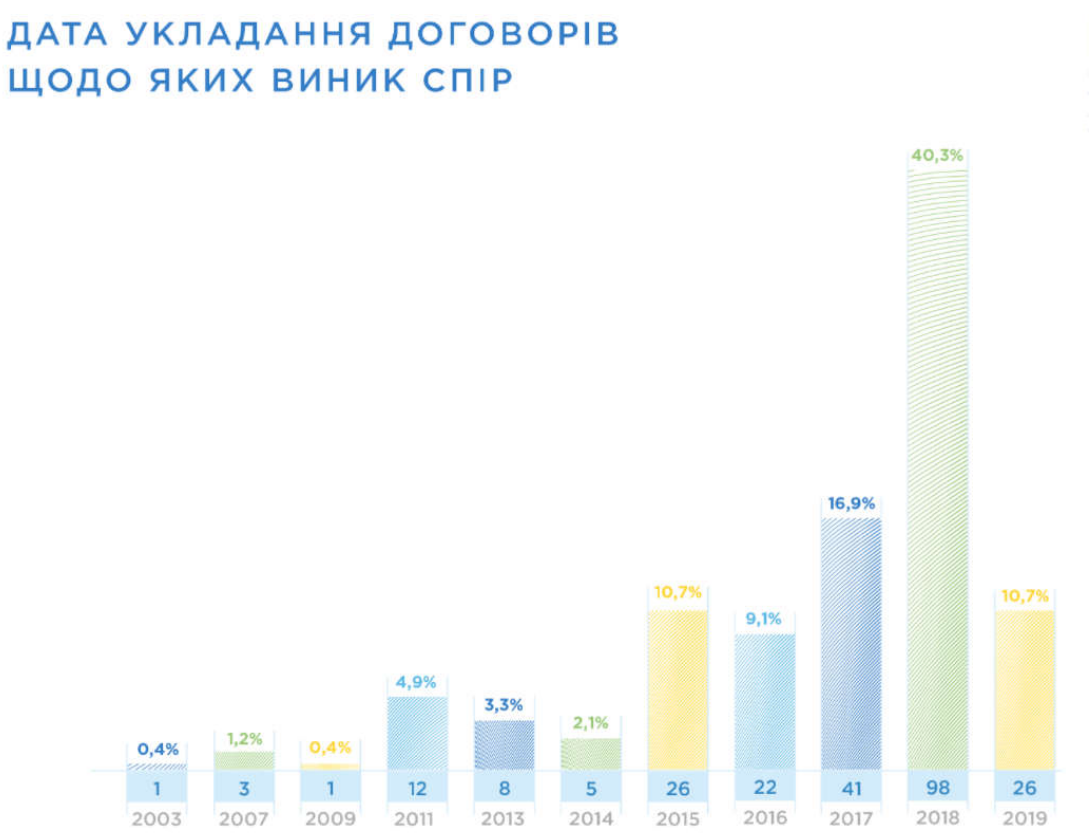

Рисунок К.2 – Графічна інтерпретація статистичних відомостей щодо дат укладення договорів, спори з яких розглядалися ICAC у 2019 році

Рисунок К.3 – Статистичні відомості щодо географії сторін по країнах світу у справах, що розглядалися ICAC у 2019 році

Рисунок К.4 – Статистичні відомості щодо географії сторін по регіонах України у справах, що розглядалися ICAC у 2019 році

Рисунок К.5 – Графічна інтерпретація галузей,
з яких найактивніше ухвалювалися рішення ICAC у 2019 році

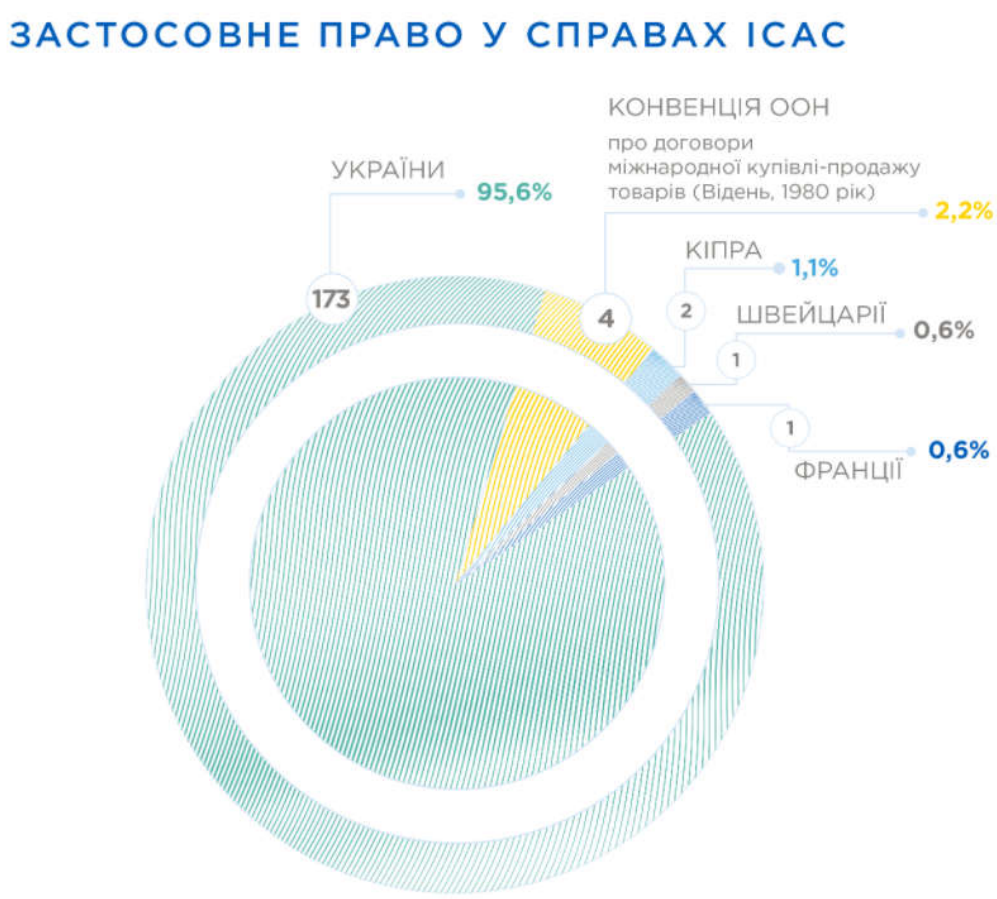

Рисунок К.6 – Графічна інтерпретація статистичних відомостей про застосоване право у справах, що розглядалися ICAC у 2019 році